

Теорије о настанку капитализма
Порекло савременог света

Стефан Мандић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

T

**еорије о настанку
капитализма:
порекло савременог света**

Стефан Мандић

*Теорије о настанку књижевности:
историја савремене књижевности*
Стефан Мандић
Београд 2024.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Институт за социолошка истраживања
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

др Данијел Синани
декан Филозофског факултета у Београду

Рецензенти

Проф. др Слободан Антонић,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Проф. др Срђан Шљукић,
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Доц. др Милена Токовић,
Универзитет у Београду, Географски факултет

Лектура и коректура

Сања Дејановић
Јелена Лутров

Дизајн корица

Ира Гаврилов Немода

Слика на корицама

Слика је из књиге *Dictionnaire Raisonne de L'Architecture Francaise (1856)*
у коме је цртеже насликао Еуген Виоле ле Дик
(Eugène Viollet-le-Duc 1814–1879)

Припрема

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-316-9

Реализацију овог истраживања финансијски је подржало
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије
у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду -
Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/ 200163).

*Породици.
За сву љубав и подршку коју ми пружа.*

Садржај

9		УВОД
13		1. МАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА
14		1.1. Марксова теорија друштвене промене и схватање настанка капитализма
14		1.1.1. Основе Марковог схватања друштвене промене
18		1.1.2. Појмовне противречности у Марковој теорији друштвене промене
23		1.1.3. Марксова типологија друштвено-економских формација
32		1.1.4. Марково одређење капитализма
43		1.1.5. Марково виђење прелаза из феудализма у капитализам
50		1.2. Лењиново одређење рудиментарног капитализма
55		1.3. Марксистичка дебата о преласку из феудализма у капитализам
66		1.4. Карл Кауцки и аграрно питање
68		1.5. Џон Милиос и алеаторни приступ у објашњењу настанка капитализма
77		1.6. Пери Андерсон и еклектички приступ у објашњењу настанка капитализма
85		1.7. Дебата о настанку капитализма код јапанских марксиста
91		2. СВЕТСКО-СИСТЕМСКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА
92		2.1. Волерстинова светско-системска теорија
92		2.2. Основни епистемолошки постулати Волерстинове теорије
93		2.1.2. Волерстинова класификација историјских система
96		2.1.3. Феудализам и настанак светског капиталистичког система

- 98 | 2.1.4. Волерстинова анализа светске капиталистичке привреде
- 109 | 2.2. Фернан Бродел и капитализам у европској привреди-свету
- 112 | 2.3. Ђовани Ариђи и системски циклуси акумулације
- 116 | 2.4. Тринаестовековна светска привреда у делу Џанет Абу-Лугоде
- 120 | 2.5. Франково и Гилсово схватање светског капиталистичког система као историјске константе
- 123 | 3. НЕМАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА
- 124 | 3.1. Адам Смит о настанку капитализма
- 132 | 3.2. Веберово схватање настанка капитализма
- 133 | 3.2.1. Веберово схватање патримонијализма и феудализма
- 143 | 3.2.2. Веберово схватање капитализма и узрока настанка капитализма
- 154 | 3.3. Зомбартова теорија о утицају капиталистичког духа на настанак капитализма
- 156 | 3.4. Пиренова теорија о утицају средњовековног града на настанак капитализма
- 159 | 3.5. Манова теорија о утицају мрежа моћи на настанак капитализма
- 163 | 3.6. Схватање капитализма у историјском институционализму
- 169 | 3.7. Антонићево виђење преткапиталистичких друштвено-економских формација и објашњење настанка капитализма
- 175 | 3.8. Дебата о великој дивергенцији
- 185 | 3.9. Кратак приказ неомалтузијанског виђења пропасти феудализма
- 187 | ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА
- 195 | ЛИТЕРАТУРА

Увод

Савремено доба је истовремено чудесно и застрашујуће. Технолошки напредак је допринео да се на свет од пре само десет или петнаест година гледа као на неко потпуно друго доба у којем је живот деловао једноставније, можда досадније, али засигурно предвидивије. Међу великим силама данашњице одвија се оштра борба за позицију победника технолошке трке. Америка је стварањем најбржих квантних компјутера тренутно обезбедила водећу позицију у области примењене квантне физике (Witt, 2022), док на другој страни света, у Кини, вештачка интелигенција бива успешно интегрисана у све аспекте свакодневног живота (Guang, 2018). Не јењава ни заинтересованост за „освајање“ свемира, о чему сведочи повећан број кинеских сателитских мисија на Месец. Кина, уз руску помоћ, тежи изградњи трајно насељених база на Земљиним сателитима до 2030. године (Wall, 2022). На пољу медицинске науке развијена је технологија криспера, која омогућава директно утицање на генетске карактеристике још нерођеног детета (New Scientist, 2023). Истовремено, Илон Маск (Elon Reeve Musk), добивши званичну дозволу од америчке државе, покушава да интегрише чип у људски мозак, након успешне експерименталне уградње у свиње и мајмуне. Планирано је да интеграција чипова у мозак постане тржишно доступна конзументима и повећа њихове менталне способности (Korn, 2023). Украјинско ратиште постаје својеврсно мрачно игралиште за испитивање нових војних технологија (Baker, 2023). Дронови самоубице самостално траже војне циљеве и избацују их из строја (Balmforth, 2023), док дронови извиђачи ласерски и хируршки прецизно наводе артиљеријске ватру на мете (Franke, 2023). Заиста делује као да трансхуманизам није више само нека далека будућност о којој се може

филозофски расправљати, већ објективна стварност све већег броја људи. Границе између реалности и научнофантастичног филма почињу постепено да се губе.

Уколико се токови историјског развоја погледају из птичје перспективе, могуће је закључити да стварност не делује „научнофантастично“ само савременом човеку, већ целокупном човечанству последња два века. Почев од индустријске револуције, перманентни технолошки развој је побољшавао животе људи, али их је уједно и радикално искорењивао из дотад познате стварности. Стога се може рећи да још од индустријске револуције човек живи у „савременом свету“ чија је основна карактеристика стални процес „осавремењивања“. Технолошки развој и са њим нужно повезан процес „осавремењивање“ повећавају моћ човечанства и доводе до снова о могућности остваривања новог златног доба, у коме ће „нови човек“ постати господар своје судбине, превазилазећи окове физичких, биолошких и друштвених нужности. Ипак, ослобађајући човека од старих облика робовања, технологија постаје нова нужност која попут неког независног ентитета господари нашим животима. Штавише, маштање да ћемо уз помоћ технологије постати нешто налик Богу, може да буде узрок својеврсног вавилонског пада. Уз веру у технологију и „осавремењивање“ потенцијално губимо из вида све њене непланиране негативне ефекте и нарушавамо сопствену слику стварности услед сујете везане за наизглед блиставу природу нашег прогреса. Док нам се чини да степенице прогреса воде нагоре, можда, због гордог слепила, не видимо да нас воде у спиралу културног и моралног понора.

Порекло савременог света и проблеми са којима се он суочава не се могу разумети уколико се не разуме капитализам као корен из ког је тај свет проистекао. Капитализам је прва друштвено-економска формација у којој је стално унапређивање технологије неопходни услов његове репродукције. Стога разумевање настанка савременог света бива неодвојиво од разумевања настанка капитализма. Основни циљ ове књиге је приказ објашњења настанка капитализма, те самим тим посредно и порекла савременог света од стране различитих друштвених научника. Осим излагања теорија различитих интелектуалаца, често ћу улазити и у критичку полемику са њима, те ова књига неће бити само прегледни, већ прегледно-полемички рад. Током излагања различитих теорија, своје слагање или неслагање са њима показаћу донекле отвореније. Читалац ће увидети да се највише слажем са ауторима према којима је капитализам настао из развијене средњовековне трговине, коју је омогућила децентрализованост феудализма.

Идеју за писање књиге сам добио током писања доктората под називом *Ушњицај европској и јаванској феудализма на настанак капитализма*. У формулисању предмета књиге значајно ми је помогао и тадашњи ментор проф. др Слободан Антонић, због чега му се овим путем захваљујем. Књига је настала из намере да се пружи систематичан преглед досадашњих теорија о настанку капитализма и тиме допринесе бољем информисању стручне и шире јавности о овом питању. Значај књиге се огледа у два основна аспекта. Након књиге професора Антонића из 1995. године под називом *Изазови историјске социологије*, ово је прва књига српске социологије којој је историјска социологија основна област. Поред тога, ово је прва књига која на систематичан начин домаћој јавности пружа преглед водећих теорија о настанку капитализма. Стога је основна тежња књиге да, пружајући детаљан увид у ставове различитих интелектуалаца о једном од најбитнијих питања историјске социологије, користи студентима социологије заинтересованим за ову тему и да оснажи домаћу историјску социологију која је, по схватању аутора ове књиге, међу најважнијим областима социологије.

У књизи ће се прво обрађивати марксистичке, а потом светско-системске и немарксистичке теорије о настанку капитализма. Овакав след је одабран јер сматрам да је марксистичко објашњење настанка капитализма најсложеније, а уједно и најсупериорније. Такође, у оквиру марксистичке традиције су се одвијале најзначајније дебате о настанку капитализма. Затим, по својој значајности, следе светско-системске и немарксистичке теорије. У поглављу о немарксистичким теоријама ће се наћи разнолика објашњења настанка капитализма која, у најширем смислу, осим код неколицине аутора, карактерише давање експанаторног примата неекономским узрочницима капитализма (култура, географија, политика итд.).

Структура књиге

У првом поглављу књиге биће изложена марксистичка схватања настанка капитализма. Прво ће бити приказани ставови самог Маркса (Karl Marx), а потом теорије других значајних марксиста који су се бавили овом темом, како оних који су као главни узрок настанка капитализма видели промене у пољопривредној производњи (Доб, Бренер, Хилтон, Вуд), тако и оних који су пресудну улогу у настанку капитализма давали предмодерној трговини (Лењин, Кауцки, Милиос, Свизи). Посебна пажња ће бити посвећена и становишту Перија Андерсона (Perry Anderson), еклектичком становишту које прихвата

аргументацију обе супротстављене групе марксистичких аутора. На самом крају поглавља биће разматрана дебата јапанских марксиста о могућем настанку аутохтоног јапанског капитализма у оквиру јапанског феудализма.

У другом поглављу биће изложен начин на који су настанак капитализма схватили светско-системски теоретичари, попут Имануела Волерстина (Immanuel Wallerstein), Ђованија Ариђија (Giovanni Arrighi), Џанет Абу-Лугоде (Janet Abu-Lughod), Андреа Гундера Франка (Andre Gunder Frank) и Берија Гилса (Barry Gills). У поменутом поглављу читаоци ће се сусрести и са начином гледања на настанак капитализма код Фернана Бродела (Fernand Braudel). Иако се Бродел не може окарактерисати као теоретичар који припада светско-системском становишту, налази се у овом поглављу зато што је његова теорија по највећем броју карактеристика блиска наведеном становишту. Поглавље о светско-системским теоријама одвојићу од поглавља у коме разматрам марксистичка становишта, јер се светско-системске теорије не могу класификовати као марксизам у ужем смислу, већ представљају посебан вид постмарксистичке мисли.

У трећем поглављу посветићу пажњу различитим немарксистичким теоријама које су покушале да одговоре на питање како је настао капитализам. Прво ће бити приказано Смитово (Adam Smith) виђење настанка капитализма. Затим Веберово (Max Weber) и Зомбартово (Werner Sombart) објашњење настанака капитализма. Потом ће пажња бити усмерена на то како су настанка капитализма у својим делима видели социјални историчар Хенри Пирен (Henri Pirenne) и социолог Мајкл Ман (Michael Mann). На самом крају поглавља размотриће се становишта припадника историјског институционализма (Тили, Норт и Томас, Лахман), теорија Слободана Антонића, дебата о Великој дивергенцији и кратко ће бити приказан неомалтузијански правац мишљења.

1. Марксистичке теорије о настанку капитализма

Марксизам представља један од најзначајнијих праваца мисли у друштвеним наукама. Марксистички аутори су у својим делима обрадили велики број друштвено релевантних тема, а једне од чешћих биле су природа капитализма и природа транзиције из феудализма у капитализам. Будући да Карл Маркс није дао дефинитивно објашњење настанка капитализма, различита виђења овог процеса се могу уочити у оквиру самог марксизма. У овој глави детаљно ће бити речи како о Марковим објашњењима настанка капитализма, тако и о ставовима која су по овом питању имали представници различитих марксистичких праваца. Како би се на што адекватнији начин разумело Марково виђење настанка капитализма, прво ће бити објашњена његова општа теорија друштвене промене, а затим његово схватање основних карактеристика различитих друштвено-економских формација (примитивни комунизам, феудализам, робовласништво, азијски начин производње, капитализам). Потом, сазнаћемо како је настанак капитализма тумачен у различитим правцима марксизма попут школе политичког марксизма, еклектичког и алеаторног приступа итд. На самом крају поглавља биће представљена дебата у оквиру јапанског марксизма о природи феудализма у Јапану и његовог утицаја на настанак капитализма у поменутој земљи.

1.1. Марксова теорија друштвене промене и схватање настанка капитализма

1.1.1. Основе Марксовог схватања друштвене промене

По Марковом мишљењу, производне снаге одређују производне односе између класа (роб – робовласник, кмет – феудалац, најамни радник – капиталиста). Производне снаге и производни односи заједно чине материјалну базу друштва. Материјална база одређује карактер друштвене надградње коју сачињавају право, политика, идеологија, култура итд. Истовремено се са променама у материјалној бази врши промена у целокупној духовној надградњи (Marks, 1969: 9). Како би што јасније било представљено Марксово схватање друштвених структура, биће изложен њихов графички приказ¹, који је професор доктор Слободан Антонић приредио за потребе својих предавања. Уколико производне снаге означимо словом А, производне односе словом Б, право и политику словом В, а идеологију и културу словом Г, тада се основна Марксова премиса може изложити на следећи начин (Антонић, 2008):

Табела 1 – Марксово схватање односа између друштвених структура

Г	Идеологија и култура	Духовна надградња
↑ В	↑↑↑ Право и политика	
↑ Б	↑↑↑ Производни односи	↑↑↑ Материјална база
↑ А	↑↑↑ Производне снаге	

Извор: Слободан Антонић, 2008, *Уџбеник за предмет Теорије друштвене структуре и система*

Узрочни односи приказани шемом $A \rightarrow B \rightarrow V \rightarrow G$ приказују начин на који Маркс види друштвену промену. Развитак производних снага проузрокује промене у производним односима путем друштвене револуције, што доводи до трансформације из једног друштвено-

1 Цело поглавље 1.1.1. је под значајним утицајем прегледног објашњења теорије Карла Маркса проф. др Слободана Антонића, која је изложена у уџбенику предмета Теорије друштвене структуре и система.

економског система у други (нпр. из робовласништва у феудализам) (Антонић, 2008). Како сам Маркс истиче:

На извјесном ступњу своја развијка долазе материјалне производне снаге друштва (А) у проиврјечности с њиховим односима производње (Б), или, што је само једнак израз за то, с односима власништва у чијем су се оквиру дошле кризисне... С промјеном економске основе врши се историја или брже преврати чишаве огромне напредне (В) (Г) (Marks, 1969: 9).

Промена из једног друштвено-економског система у други биће приказана употребом Антонићеве шеме Марксовог схватања историјског развоја:

Табела 2 – Марксово схватање друштвене промене

Г ₁	Г ₂	Г ₃	Г ₄	Г ₅
↑ В ₁	↑ В ₂	↑ В ₃	↑ В ₄	↑ В ₅
↑ Б ₁	↑ Б ₂	↑ Б ₃	↑ Б ₄	↑ Б ₅
↑ А ₁ →	↑ А ₂ →	↑ А→	↑ А ₄ →	↑ А ₅

Извор: Слободан Антонић, 1995, *Изазови историјске социологије*, Београд: Институт за политичке студије

Вертикални низови у овој шеми (А₁→Б₁→В₁→Г₁) представљају друштвено-економске формације и Марксов унелинеаран поглед на њихов историјски след: првобитни комунизам, робовласништво, феудализам, капитализам и комунизам. Хоризонтални низови (А₁→А₂→А₃→А₄→А₅) представљају дуготрајан историјски процес развојка производних снага (Антонић, 2008). Из дате шеме је могуће закључити да су, према Марксовом схватању, производне снаге и њихов историјски развој независне варијабле, док су све остале варијабле зависне (Антонић, 2008). Реконструкцијом Марксовог схватања производних снага закључује се да се у њих могу убрајати следећи чиниоци:

Табела 3 – Марксово одређење производних снага

1. Средства за производњу	а) инструменти рада
	б) сировине
2. Снага рада	в) продуктивни капацитет продуктивних актера: снага, вештина, знање, иновативност ²

Извор: Cohen, G.A, 2001, *Karl Marx's Theory of History*, New Jersey: Princeton University Press

Маркс је сматрао да је својим теоријским објашњењем друштвене промене успоставио друштвено-историјски закон који делује гвозденом нужношћу. Закон историјског кретања човечанства који је „открио“ делује, по његовом мишљењу, свеобухватно на подручју повести, баш као што закон гравитације делује у природи. Имајући наведено у виду, он сматра да *чак и ако је неко друштво успело да уђе у његов природном закону свој кретања, не може оно нићи прескочити, нићи наредбом укинути фазе природној развојка* (Marx, 1974a: 17). Слично тврди и Фридрих Енгелс (Friedrich Engels), Марксов верни следбеник и дугогодишњи сарадник, истичући да *као што је Дарвин открио закон развојка орјанске природе, Маркс је открио закон развојка људске историје* (Engels, 1978: 681).

Уколико је главни латентни покретач људске историје развој производних снага, њен главни манифестни актер јесте класа. Производни односи који проистичу из одређеног степена развојка производних снага у суштини представљају класне односе у производњи. Како би се разумела врста класних односа у одређеној друштвено-економској формацији, прво треба одговорити на питање ко поседује средства за производњу, а ко их не поседује. Они који поседују средства за производњу представљају владајућу класу: робовласнике, феудалце и капиталисте. Нижу класу: робове, кметове и најамне раднике представљају они који не поседују средства за производњу и раде за владајућу класу. Може се закључити да се у марксизму класа дефинише као друштвена скупина *чији чланови имају исти однос према средствима за производњу* (Haralambos & Holborn, 2002: 33).

2 Маркс је у својим делима дао више контрадикторних дефиниција производних снага. Када је говорио о процесу производње, инструменте рада, сировине и радну снагу је навео као његове саставне делове (Marx, 1974a: 163–165). У марксизму се најчешће, највероватније због начина на који је Маркс дефинисао процес производње, даје техницистичка дефиниција производних снага, по којој су њени саставни делови средства за производњу и снага рада (Cohen, 2001: 55; Dutt & Rothstein, 1957).

Однос између владајуће и подређене класе се увек заснива на експлоатацији. У преткапиталистичким друштвима владајуће класе експлоатацијом присвајају вишак производа од подређених, док у капитализму вишак вредности од најамног радника присваја капиталиста. У свакој друштвено-економској формацији владајућа и подређена класа су међузависне, што би значило да не могу постојати једна без друге и да кроз међусобну интеракцију репродукују како властите положаје у економском систему, тако и целокупни економски систем (Haralambos & Holborn, 2002: 34).

Ипак, осим на међузависности, однос владајуће и подређене класе заснива се и на међусобно супротстављеним интересима и сукобу, због чега Маркс истиче да је целокупна *историја свакој друштва историја ... класних борби* (Marks & Engles, 2009: 30). Са развојем производних снага, када производни односи постану кочница даљег развоја, ниже класе подижу револуцију у којој се урушавају постојећи производни односи и стварају услови за настанак нових, који су у складу са новоразвијеним средствима за производњу. Маркс је стога мислио да ће, када капиталистички производни односи постану тесни за даљи развој производних снага, радничка класа својим револуционарним деловањем поништити капитализам као друштвено-економску формацију и створити основе за настанак комунизма (Marks, 1969; Marks & Engles, 2009). Ипак, Маркс није одговорио на питање на који начин се догодио прелаз из робовласништва у феудализам, нити је негде споменуо револуционарни потенцијал робова, који би, према његовој теорији, требало да буду главни носиоци урушавања робовласничког, а затим и настанка феудалног поретка. Поред наведеног, противречно и несистематизовано је одговарао и на питање која друштвена група у оквиру феудализма је била најзаслужнија за настанак капитализма.

Реконструкцију Марксове дефиниције производних снага могуће је проблематизовати. Људска вештина, знање и иновативност су, на изглед произвољан начин, стављени у производне снаге, а да је притом изостало објашњење из ког разлога се ту налазе. Аутор ове књиге је мишљења да степен иновативности и знања у одређеном друштву зависи од ширих карактеристика друштвеног система и чиниоца који могу бити не само економски већ и политички и културни. Иако је средњовековна Европа имала већу аграрну продуктивност од царске Кине (Mann, 1986), ипак је у оквиру кинеске царевине постојао већи степен технолошке иновативности (Deng, 2002). Наведена чињеница се може објаснити већим степеном писмености у оквиру кинеске више класе, нужношћу поседовања класичног знања за

припадништво царској мандаринској бирократији итд. Дакле, опште карактеристике кинеске друштвено-економске формације или кинеског типа друштва, а не само продуктивност, утицале су на већи степен технолошке иновације у оквиру тог друштва.

1.1.2. Појмовне противречности у Марксовој теорији друштвене промене

Иако је истицао потпуну научну законитост свог схватања друштвеног развоја, Маркс је у различитим делима често другачије дефинисао основне теоријске појмове на којима се то схватање заснивало. Наведено је утицало на недоследност целокупног теоријског система Маркса и постојање различитих тумачења његовог дела у потоњим школама марксизма.

У делима *Беза филозофије* и *Капитал* Маркс има технолошко-детерминистички поглед на друштвену промену. Производне снаге су у тим делима схваћене као „производна сила“ или „производна постројења“, њихова дефиниција се сужава, те се поистовећују са инструментима рада, тј. технологијом. Тако Маркс истиче: *Ручни млин даће вам друштво с феудалним господарима, парни млин друштво са индустријским капиталистима* (Marks, 1977: 61). Такође тврди да *технолозија открива активни став човека према природи, нејосредни процес производње његова живота, а с тиме и друштвене прилике у којима живи и духовне представе које из њих извиру* (Marx, 1974a: 330).

Дакле, у делу свог научног опуса, Маркс поистовећује развој производних снага са развојем технологије у ужем смислу. Овакво схватање производних снага је нарочито било прихваћено од стране ортодоксних совјетских марксиста према којима целокупни друштвено-економски односи и њихов развој могу да се сведу на пуки „одраз“ технолошког прогреса. Стаљин (Иосиф Виссарионович Дзугашвили Сталин), као један од припадника ове марксистичке школе, сматра да *се производне снаге друштва мењају и развијају, а поштом, у зависности од ових промена и у складу са њима се мењају људски односи у производњи и економски односи* (Stalin, 1975: 26). Стаљиново виђење може се окарактерисати као телеолошка еволутивна догма која је коришћена као идеолошки светоназор на којем се заснивао његов тоталитарни режим.

Маркс производне снаге понекад дефинише прешироко, те у њих укључује друштвену и класну свест. Тако, на пример, тврди *да је од свих оруђа за производњу, најмоћнија производна снага сама ре-*

волюционарна класа³ (Marks, 1977: 104). Уколико се класа и класна свест, које би по основној Марксовој теорији требало да припадају производним односима и духовној надградњи, сврставају у производне снаге, онда се релативизује позиција производних снага као „основног узрочника“ друштвене промене. Маркс често несвесно одступа од своје основне теорије јер запада у проблем немогућности објашњења комплексне друштвене стварности, ослањајући се само на једну независну варијаблу.

У делима овог аутора се може наћи прегршт примера у којима се производни односи пребацују из зависне у независну варијаблу и имају повратан утицај на производне снаге. Истичући динамизам капитализма, Маркс наглашава утицај капиталистичких производних односа на развој производних снага:

Капитал прелази како преко свих националних граница и предрасуда, тако и преко обожавања природе и наслијеђеног... Он је према свему томе десруктиван, он нересистант све револуционира, рушећи све прејреке које ометају развитак производних снага, проширење појреба, разноликост производње и искоришћавање и размјену природних и духовних снага (Marx, 1979a: 261).

Понекад несвесно, Маркс даје узрочни потенцијал и духовној надградњи. Наведено се може уочити у начину на који су он и његов најближи сарадник Фридрих Енгелс описивали европске народе у *Новим рајнским новинама*. Аутори одређене народе сматрају прогресивним, а друге реакционарним. На пример, мишљења су да су Мађари прогресивна историјска сила зато што су 1848. године покушали да се ослободе од Хабзбуршке династије и створе модерну грађанску државу, чиме су допринели убрзању урушавања окошталних прежитака централно-европског феудализма. Са друге стране, Чехе су сврставали у историјски реакционарне народе, јер су толико година били под немачком контролом, те су „неспособни“ за самостално политичко организовање и окарактерисани као неисторијски народ (Мандић, 2022а; Marx & Engels, 8/1975: 238; 367–371). Такав став је у супротности са Марксовом основном теоријом, управо зато што пренебегавачињеницу да су у то доба у Чешкој капиталистички односи били развијенији.⁴ Уколико би се заиста држали сопстве-

3 Треба напоменути да је Маркс ову дефиницију дао у *Беди филозофије*, у истом делу у коме је, само пар страна раније, на технолошко-детерминистички начин дефинисао производне снаге.

4 Према неким проценама у другој половини 19. века је око 70% аустроугарске индустрије било концентрисано у чешким областима (Czech Business Guide, 2023).

не логике, Маркс и Енгелс би морали да закључе да су, према нивоу развијености производних снага и производних односа, Чеси били „прогресивнији“ од Мађара.

Може се доћи до закључка да је главна одредница по којој су Маркс и Енгелс одређивали прогресивност народа његов политички капацитет да уруши окоштале феудалне структуре у духовној надградњи и на њихово место постави идеолошке и политичке праксе у складу са променама у материјалној бази.⁵ Такође, у *Новим рајнским новинама* провејава став да променом духовне надградње могу да се убрзају промене у материјалној бази, односно да се поспеше капиталистички, а укину феудални производни односи. Овде се уочава да Маркс, упркос својој основној теорији општег људског развоја, даје узрочни потенцијал духовној надградњи. На највишем нивоу теоријске апстракције Маркс истиче да су производна средства једина узрочна независна варијабла. Међутим, када се спусти на истраживање емпиријског нивоа, узрочни потенцијал добијају како производни односи, тако и духовна надградња. Из овог разлога теоријски поглед на стварност овог аутора постаје другачији и може се изразити следећом шемом:

Табела 4 – Алтернативно Марксово схватање односа између друштвених структура

Г ↑↓	Идеологија и култура ↓↓↓ ↑↑↑	Духовна надградња ↓↓↓
↑↓ В	Право и политика ↓↓↓ ↑↑↑	
↑↓ Б	Производни односи ↑↑↑ ↓↓↓	↑↑↑ Материјална база
↑ А	Производне снаге ↑↑↑ ↓↓↓	

5 На Марксово и Енгелсово виђење различитих европских народа утицала је и Хегелова подела на историјске и неисторијске народе, али такође и дубоко усађен германски шовинизам, европоцентризам западњачке провенијенције и словенофобија. Требало би напоменути и да су Маркс и Енгелс према свим словенским народима имали негативан став, а да су мишљење једино променили о Пољацима, зато што су веровали да је борба Пољака за националну државу прогресивна и да потенцијално може довести до урушења Руског царства, које је за наведене ауторе било центар европске реакције (Мандић, 2022а; Marx & Engels, 8/1975).

Противречности у Марковом раду утицале су на то да се у марксизму јаве различите школе, међу којима су и оне које комплексније гледају на однос између материјалне базе и духовне надградње и које дају узрочни потенцијал свим њиховим саставним деловима. Антонио Грамши (Antonio Gramsci) је истицао да на пољу духовне надградње постоји културна хегемонија буржоазије као владајуће класе и да поменута хегемонија има битну улогу у легитимисању и репродукцији капитализма. Радничка класа, стога, треба да створи своју властиту (контра)културу, као алтернативу хегемонској култури, тежећи да њена (контра)култура постане једног дана владајућа, јер, према Грамшију, осим ослобођења, у сфери производње је неопходна и радикална промена унутар културне матрице друштва, уколико се тежи успешности комунистичке револуције (Jones, 2006). Грамшијев став даље су развили интелектуалци западног марксизма окупљени око Франкфуртске школе и студентског покрета из 1968. године. По њиховом мишљењу, промена у оквиру духовне надградње постаје важнија од промене у материјалној бази. За Маркузеа (Herbert Marcuse) је револуционарни потенцијал радничке класе у западном свету атрофирао услед утицаја доминантне идеологије капитализма, те као главне актере будуће револуције истиче *базу грушћивене њирамиде* сачињену од *аућсајдера* и *сирромаха*, *незайослених* и *незайошљивих*, *њројоњених* *обојених* *раса*, *обийавалаца* *зайћвора* и *менијалних инсћићуција* (Marcuse, 1968: 65).⁶

Већина марксиста се није оволико удаљавала од основних Маркових ставова. Ипак, временом су се и они оградиле од основне Марковезе тезе о узрочном првенству производних средстава. Значајно је напоменути да се инспирација за отклон од основне Марковезе тезе проналази у делима самог аутора. Мислиоци попут Луја Алтисера (Louis Althusser), Ернеста Мандела (Ernest Mandel) и Шарла Бетелхајма (Charles Bettelheim) истицали су да производни односи имају већу узрочну снагу у односу на производне снаге. Поменути став заступао је и Мао Це Тунг (Máo Zédōng), а занимљиво је истаћи да је њему и Лењин био близак (Milios, 2018: 22–23). Луцидно оправдање оваквог става може се наћи у Бетелхајмовом делу *Кулћурна револуција и индусћријска орјанизација у Кини*:

У комбинацији њроизводна средсћва/њроизводни односи грући њојам има доминанћну улоју сћварајући услове у оквиру

6 Током седамдесетих година велики број левичара се разочарао у револуционарни потенцијал марксизма, те су се многи окренули постмодернизму. Стална потрага за бољом верзијом револуционарне идеологије довела је и до појаве маргиналних и екстремних идеолошких праваца попут посадизма (Gittlitz, 2020) и анархопримитивизма (Mandić, 2022).

којих се производне снаге репродукују. Обртно, развој производних снага никада директно не условљава трансформацију производних односа; ова трансформација је увек фокус интвенције проивничких класа њ. класне борбе (Bettelheim, 1974: 91–92).

Аутор ове књиге је става да су и производне снаге (пре свега напредак у технологији) и производни (класни) односи, као и промена тих односа битни за разумевање друштвене промене. Такође, сматрам да обе појаве међусобно утичу једна на другу, али и да имају узрочни потенцијал у одређивању карактера других појава. Осим њих, друштвена надградња, нарочито политички системи и право, такође утиче на друштвене промене. На крају, у објашњењу настанка и развоја друштвено-економских формација или типова друштва не сме се занемарити битан утицај географије, геополитике и међусобних интеракција различитих друштвено-економских формација.

Марксово структурално објашњење друштвене промене је пре свега повезано са Марксом-научником који ће неретко бити у фокусу у овој књизи. Маркс-философ је, као Хегелов ученик, историју схватао донекле другачије, као сврховито дијалектичко кретање, о коме ће укратко бити речи на овоме месту. Према Марксу-философу човек постоји само као друштвено биће које кроз своју праксу ствара тоталитет друштвених односа. Проблем историје развоја човечанства је чињеница да човек кроз производњу себе као друштвеног бића производи односе, ствари и идеје који му наликују на ентитете независне у односу на њега, на нужности које га заробљавају, на изворе отуђења у којима губи суштину свог родног бића, односно себе као биће праксе. Стварајући себе кроз праксу човек истовремено губи себе у производима своје праксе који се успостављају попут нечега изнад њега, а што га ипак одређује. За Маркса, дакле, циљ историјског развоја треба да буде разумевање нужности које су настале као последица људског деловања и њихово укидање да би се у потпуности достигла слобода човека кроз остваривање слободног и рационалног колективног организовања производње друштвеног живота тј. кроз остваривање комунизма. Отуд читава историја представља дијалектички плес у коме се човечанство полако помера од царства нужности ка царству слободе. Док преткапиталистичко доба представља стање неиздиференциране примитивне колективне хомогености, капиталистичка фаза се успоставља као екстремни индивидуализам повезан са постваривањем и отуђењем човека. Главни историјски субјект историјског ослобођења и разотуђења човека за Маркса јесте радничка класа која ће у револуцији (антитеза) укинути

капитал (тезу), а тиме и саму себе, те створити основе за настанак комунизма као бескласног „раја на земљи“ у коме ће истовремено постојати истинско заједништво и истинско индивидуално ослобођење (синтеза) (Marx, 1956; 1961; 1974; 1979a). Могуће је закључити да Маркс није био само филозоф и научник, већ делимично и теолог нове секуларне религије „човековог ослобођења“ са којом се аутор ове књиге не слаже.

Разлика између Маркса-научника и Маркса-секуларног теолога/филозофа је довела до појаве различитих школа у оквиру марксистичке традиције. Са једне стране, хегелијански марксисте (Ђерђ Лукач (Georg Lukacs), Карл Коршч (Karl Korsch), Ернест Блох (Ernest Bloch) итд.) истицали су да је највећа вредност његове мисли управо гледање на историју као на дијалектички процес у коме се основни вид развоја уочава у превазилажењу антагонизма између друштвених група (теза/антитеза) које се одвија кроз њихову међусобну негацију (синтеза) (Wallenstein, 2018). Са друге стране, аналитички марксисте (Џералд Алан Коен (Gerald Allan Cohen), Џон Елстер (John Elster), Ерик Олин Рајт (Erik Olin Wright), Џон Роемер (John Roemer)) анализирали су Марксово дело на начин који је ближи аутору ове књиге. Одбацивали су дијалектичку методу као ненаучну и ирационалну вреднујући само оне делове Марксове мисли који су блиски класичном облику научне анализе (Cohen, 2001; Elster, 1985; 1986; Roberts, 1997). Тако, на пример, Џон Елстер у потпуности одбацује дијалектичке елементе Марксове анализе истичући да је *човечанство за Маркса оно што је Дух или Ум био за Хегела – наиндивидуални ентитет чији је јуни развој циљ историје* (Elster, 1985: 116), што је само по себи немогуће јер једино индивидуе могу имати циљно оријентисано деловање, док то не може бити карактеристика наиндивидуалних ентитета попут човечанства или историје (Elster, 1985: 116–117).

1.1.3. Марксова типологија друштвено-економских формација

Маркс је сматрао да одређена појава, да би се разумела њена унутрашња природа, мора да се проучава у свом најразвијенијем облику (Milić, 1965). Стога је истицао да, уколико желимо да боље разумемо суштину преткапиталистичких економских формација, морамо своју пажњу усмерити на проучавање капитализма као најнапредније друштвено-економске формације. Овакав став утицао је на то да се Маркс никада није детаљно посветио проучавању преткапиталистичких економских формација. Иако је тврдио да је открио

„челични закон“ историјске нужности, према коме сва друштва морају да прођу кроз исте фазе развоја (примитивни комунизам > робовласништво > феудализам > капитализам), није покушао да детаљно емпиријски поткрепи став објашњењем како би поменути развој практично изгледао. Због наведене чињенице се схватање преткапиталистичких друштвених формација Карла Маркса може реконструисати само читањем фрагмената које је оставио у различитим књигама и писмима.⁷ Такође, при реконструкцији схватања преткапиталистичких формација може да послужи и књига његовог најближег сарадника, Фридриха Енгелса, под називом *Порекло породице, приватне својине и државе*.

Основне карактеристике Марксове теорије друштвено-економских формација

Каснији марксисти извршили су класификацију Марксовог дела са циљем да из њих реконструишу кохерентну теорију друштвено-економских формација. Свако друштво, према схватањима појединих марксиста, има карактеристични фундаментални класни однос који одређује доминантну друштвено-економску формацију. Фундаментални класни однос је однос између две најбитније међусобно зависне класе од којих једна бива основна класа експлоатисаних, а друга, основна класа експлоататора. У друштву могу постојати и друге класе, али будући да се не налазе у основном класном односу, оне су нефундаменталне класе (Milios, 2018: 98)

Основни однос фундаменталних класа, као што је већ наведено, јесте однос према средствима за производњу, при чему је владајућој класи омогућено да експлоатише подређену класу, управо зато што поседује средства за производњу. Марксисти су, тумачећи Марксово дело, направили разлику између поседовања, контроле и употребе средстава за производњу. У преткапиталистичким друштвима, владајућа класа, иако поседује средства за производњу, углавном над њима нема контролу и не употребљава их. Стога преткапиталистичка виша класа, приликом мотивисања подређене класе да ради за њене интересе, користи идеолошко убеђивање и средства присиле (Milios, 2018: 98).

7 Маркс се ближе бавио питањем преткапиталистичких друштвено-економских формација у *Немачкој идеологији*, споредном делу под називом *Преткапиталистичке друштвено-економске формације*, површно у „Предговору“ *Прилога кријици холијичке економије* и донекле у *Грундису* и *Кријијалу*. Стога и његово схватање шеме развоја преткапиталистичких формација пре треба да се реконструише, него једноставно прикаже.

Важно је напоменути да је могуће да у одређеном друштву постоји више друштвено-економских формација које могу бити или у мирном суживоту или у међусобној борби за превласт. Ипак, у већини „нормалних“ историјских ситуација, у друштву је изражена доминација једне друштвено-економске формације. Уколико у оквиру друштва постоје одређене мањинске друштвено-економске формације у „нормалним“ ситуацијама, оне не угрожавају доминантан положај главне формације. Све друштвено-економске формације имају устаљен начин идеолошке, политичке, економске и биолошке репродукције, који упада у кризу једино у стањима превирања, онда када нова друштвено-економска формација замењује стару (Milios, 2018: 99–100).

Марксов опис њрејкајићалистичких друштвено-економских формација

Према схватањима Маркса и Енгелса, племенска заједница је била првобитна друштвено-економска формација. Племенску заједницу, у најширем смислу, карактерише неразвијеност средстава за производњу (Marx & Engels, 1974: 20). Такође, у наведеном типу друштва, читава заједница контролише средства за производњу (пре свега кроз колективну употребу земље) (Marx, 1977: 68–69), због чега се овакав облик друштва може означити као „комунистички“ (примитивни комунизам). Иако редистрибуција произведеног није у потпуности једнака, већ количина добара коју члан заједнице добија зависи од његовог статуса и пола, у таквом друштву је неједнакост на веома ниском нивоу (Енгелс, 1950).⁸

Услед постепеног напретка средстава за производњу, човечанство улази у фазу развоја у току које бива у стању да створи вишак производа. Постојање вишка производа постаје основ за настанак државе и поделу друштва на вишу класу, која присваја вишак производа, и нижу, која кроз рад ствара поменути вишак. Први облик класног друштва, према схватањима Маркса и Енгелса, било је робовласништво. Уједињењем више независних племена у један град, успостављало се робовласништво. Овде грађани имају заједничку приватну својину (општинску својину) над робовима. Са развитком

---

8 Новија истраживања показују да је неједнакост код ловаца сакупљача виша него што се раније мислило, те стога можемо закључити да Енгелсово инсистирање на високом степену егалитарности у примитивном комунизму није у потпуности исправно. Цини коефицијент (мера неједнакости дохотка) за просечну скупину ловаца сакупљача износи 0,25 (Smith et al., 2010) док је цини коефицијент савремене Словеније 0,23 (The World Factbook, 2022).

институције индивидуалне приватне својине нестаје општинска својина над робовима, долази до стратификације грађанства и појаве више класе патриција, у чијим рукама се концентрише власништво над робовима. Овај процес прати и пауперизација осталог грађанства од кога настаје класа плебејаца која не учествује у фундаменталном класном односу карактеристичном за робовласништво (Anderson, 1974a; Marx & Engels, 1974: 20–21).

Иако су Маркс и Енгелс на добар начин објаснили настанак робовласништва у старој Грчкој и Риму, овакво објашњење не може да обухвати и историјски развој друштава попут старог Египта, Персије, Индије, Кине итд., у којима је удео робовске радне снаге био занемарљив. Овај проблем је Маркс покушао да превазиђе класификавањем свих наведених друштава у азијски начин производње (Marx & Engels, 1975), којим ћемо се детаљније бавити у делу поглавља који ће касније уследити. Маркс и Енгелс сматрају да сваки нови тип друштвено-економске формације настаје упоредо са развојем средстава за производњу. Ипак, било је познато, чак и у њихово време, да је прелазак из робовласништва у феудализам карактерисала деградација или стагнација средстава за производњу, а не њихов развој. Из овог разлога Енгелс даје објашњење настанка феудализма које одступа од основног теоријског становишта ова два аутора. Енгелс је става да је у позној Римској империји у одређеном тренутку експлоатација вишка производа постала неефикасна. Ово је условило патриције да покушају да још више експлоатишу робове и посредно, преко пореза, плебејце, што је довело до оштре класне борбе и отуђења широких маса од бирократског апарата империје (Енгелс, 1950: 289). Треба споменути да Енгелс нигде није објаснио разлог смањења ефикасности експлоатације. Пропаст робовласничког система, осим кризе у експлоатацији, Енгелс објашњава и егзогеним фактором, тј. сеобом народа, пре свега Германа, који су својим освајачким походима допринели уништавању Римског царства (Енгелс, 1950: 290–291).⁹

Основ за настанак феудализма Енгелс такође види у германском освајању римских територија. Германска племена су према свом начину производње потпадала под племенску заједницу. Ипак, када су дошли у додир са крупним римским земљишним поседима, вође ратничких банди (будући краљеви) су расподелили поседе у наследство својим саборцима (будућем племству). Сељаци који су у доба римске империје тежили да се ослободе робовског и полуробовског поло-

9 Маркс и Енгелс су у *Немачкој идеологији* става да је феудализам настао због уништења производних снага карактеристичних за робовласништво и смањења бројности становништва и његове веће разуђености (Marx & Engels, 1974: 21).

жаја (колони), прихватили су зависност у односу на нове германске господаре, јер су им они пружали одређен степен безбедности у крајње опасном времену (Енгелс, 1950: 292–295).¹⁰ Након приказа Енгелсовог објашњења настанка феудализма обратићемо пажњу на то како су Маркс и Енгелс у *Немачкој идеологији* описали његове главне карактеристике:

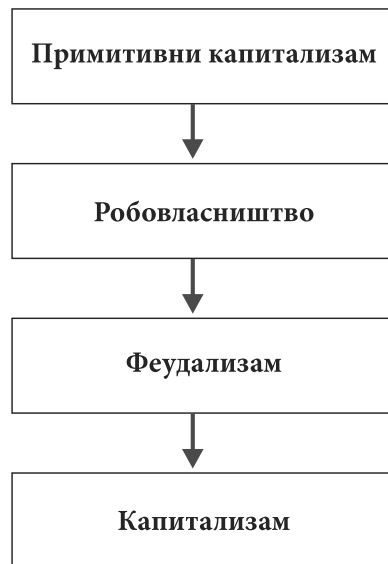
У ејоси феудализма главна својина састојала се од својине на земљу са кметовским радом везаним за њу, с једне стране, и од личној рада са малим капиталом који поседари радом калфа, с друге стране. Сруктура и једне и друге форме била је условљена ограниченим продукционим односима – лошом и рубом обрадом земље и индустријом која је имала карактер заната. Поделе рада је било врло мало у периоду процвата феудализма. У свакој земљи је постојала сувројност између града и села; подела на сталеже била је, разуме се, веома оштро изражена, али осим поделе на владаре, њемство, свештенство и сељаке – на селу – и на мајсторе, калфе, шетрије, а убрзо и сиромашне надничаре – у градовима – није било неке значајније поделе. У земљорадњи је то поделу отежавала обрада земље по парцелама, ујоредо с којом се развила домаћа индустрија самих сељака; у индустрији у оквиру појединих заната није било уопште никакве поделе рада, а и међу различитим занатима та подела је била веома мало развијена. У старим градовима постојала је од раније подела рада између индустрије и трговине, а у новијим се развила тек касније, кад су ти градови међусобно сјујили у везу. Уједињавање већих покрајина у феудална краљевства представљало је употребу и за земљопоседничко њемство и за градове. Стога је на челу организације владајуће класе, њемства, свуда био монарх (Marx & Engels, 1974: 21–22).

Маркс и Енгелс су истицали да је, за разлику од робовласништва у коме је основ заједнице представљао град, основна јединица производње и организације у феудализму било село. У оквиру села, феудалац је имао власништво над земљом, док је кмет директно контролисао парцелу коју је обрађивао и самостално организовао процес рада. У наведеној друштвено-економској формацији основне класе биле су кметови и феудалци. Свештенство је било посебан сталеж, а оно се може окарактерисати као посебна подврста феудалне земљо-

¹⁰ Као искрени немачки националиста, Енгелс завршава своје излагање донекле романтичним закључком како су германско варварство и из њега проистекли *умешност и храброст, смисао за слободу и демократски инстинкти* (Енгелс, 1950: 296) удахнули живот новом феудалном поретку и новој Европи.

поседничке класе. Иако су истицали неразвијеност феудалног града, уочавали су да се он издвојио као заједница са посебним сталешким правима и обавезама, што је представљало новину у односу на робовласништво. Ова феудална подвојеност између села и града условила је њихов амбивалентан однос. Маркс и Енгелс су у *Немачкој идеологији* сматрали феудализам економском формацијом која се заснива на примитивној подели рада, те је због тога сличан робовласништву (Marx & Engels, 1974: 21). Енгелс је у *Пореклу породице, приватне својине и државе* истицао да су у прва четири века феудализма средства за производњу била на истом ступњу као у робовласништву (Енгелс, 1950: 295). Оваква становишта одступала су од Марксове основне теоријске поставке према којој нова друштвено-економска формација настаје тек када средства за производњу досегну одређени ступањ развоја.

Након излагања Марксовог и Енгелсовог виђења преткапиталистичких друштвено економских формација, можемо да закључимо да је, по њиховом мишљењу, основна путања развоја човечанства изгледала овако:¹¹

Слика 1 – Марксова шема историјског развоја, Извор: Антонић Слободан, 1995, *Изазови историјске социологије*, Институт за политичке студије

11 Овакво унилинеарно схватање историјског развоја се код Маркса може наћи у „Предговору“ *Прилогу политичке економије и Немачкој идеологији* и њега је од каснијих марксиста највише заступао Лењин (Владимир Иљич Ленин) (Antonić, 1995).

Ипак, сам Маркс је уочио да оваква шема не може да објасни историјски развој неевропских друштава, због чега је у свој теоријски оквир увео и нову друштвено-економску формацију под називом азијски начин производње. Маркс је имао два супротстављена виђења по питању азијског начина производње. Према првом, ову друштвено-економску формацију карактерисало је државно властништво над земљиштем, док је сама држава представљала лични апарат деспота који је служио искључиво његовим интересима. Овакав тип друштва развијао се у подручјима где је држава имала пресудну улогу у стварању и одржавању иригационих система над којима је имала монополску контролу, што јој је омогућавало директно властништво над земљиштем. Иако је држава поседовала сва средства за производњу, њихова контрола и употреба су биле препуштене хомогеној сеоској заједници. Сеоска заједница је све своје потребе задовољавала кроз колективни и неиздиференцирани рад, док је вишак створених производа присвајала државна бирократија. Маркс је става да је овакав тип формације био стагнантан и да самим тим није омогућавао никакав економски нити друштвени развој (Anderson, 1974b: 473–483; Marx & Engels, 1972: 33–37; 77; 81–86). Према другом, мање популарном Марксовом виђењу, својину над земљом није имала деспотска држава, већ хомогена сеоска заједница. Државни апарат је, путем присиле и обичаја, присвајао вишак производа сеоске заједнице, не угрожавајући њену неприкосновену својину над земљиштем и средствима за рад (Anderson, 1974b: 473–483; Marx, 1977: 69–78).

За Маркса, сва неевропска друштва попут Индије, Кине, Ирана, Османског царства, па чак и Русије, потпадала су под азијски начин производње. Многи аутори оспоравали су овакво Марксово гледиште према којем се толико различита друштва подводе под једну друштвено-економску формацију (Anderson, 1974b, Offner, 1981). Аутор ове књиге је сличног става и сматра да је паушално подвођење кинеског патримонијалног, индијског кастинског, руског феудалног система итд. у исти друштвени тип било карактеристично за већину западноевропских теоретичара тога доба и да је произлазило из неразвијености историјских, економских и антрополошких теоријских парадигми и културних предрасуда германских и англосаксонских мислилаца.

Након разматрања Марксовог виђења азијског начина производње, може се закључити да је он, осим почетне шеме путање људског развоја, увођењем ове нове друштвено-економске формације створио и алтернативну шему:¹²

12 Овакву шему развоја су заступали совјетски економиста Георгиј Плеханов (Георгиј Валентинович Плеханов) и немачки марксиста Карл Август Витфогел (Karl August Wittfogel) (Antonić, 1995).

Слика 2 – Марксова алтернативна шема историјског развоја, Извор: Антонић Слободан, 1995, *Изазови историјске социологије*, Институт за политичке студије

Битно је напоменути да код Маркса потенцијално постоји и трећа, мање позната, шема путање људског развоја која се може реконструисати посебним читањем *Прейкаийиалистичких друштвено-економске формација*. Основна премиса ове скице је да развитак средстава за производњу нужно доводи до раслојавања и распада племенских заједница које се заснивају на примитивном комунизму. Са распадом латинске племенске заједнице настаје робовласништво, док распад германске племенске заједнице доводи до настанка феудализма. У оквиру азијског начина производње економски самодовољна племенска заједница се никада не распада, те село представља хомогену економску целину у којој се све потребе задовољавају унутрашњом поделом рада. У овом случају „азијатска држава“ стоји као експлоататор у односу на економски самосталну сеоску заједницу. Докле год сеоска заједница опскрбљује државу вишком производа, има право на потпуну аутономију у политичком и економском самоорганизовању (Marx, 1977).

Слика 3 – Предлог мање познате Марксове шеме историјског развоја

На самом крају поглавља биће приказана табела са разликама између власништва, контроле и употребе средстава за производњу у различитим преткапиталистичким друштвима према Марковом становишту. Приликом прављења табеле нису били коришћени директни Маркови искази, већ је настала посредним читањем марксистичке литературе (Anderson, 1974ab; Milios, 2018). Робовласник може да има контролу над средствима за производњу и да их употребљава уколико се налази на ситном сељачком поседу и користи робовску радну снагу као испомоћ. Такав тип робовласништва био је типичан за ниже слојеве грађанства у Атини. Када држава на колективизован начин држи робове, као у Спарти, или када робовласник живи у граду, док његовом латифундијом управља бирократска организација, као у позном Риму, тада он нема контролу над средствима за производњу, нити их употребљава (Anderson, 1974ab). У феудализму је готово опште правило да само кмет има директну контролу и употребу над средствима за производњу (Anderson, 1974ab; Dobb, 1946). У зависности коју Маркову дефиницију азијског начина производње прихватимо, оријентални деспот може, али и не мора, да има власништво над средствима за производњу. У обе дефиниције неиздиференцирана сеоска заједница задужена је за контролу и употребу средстава за производњу.

Табела 5 – Власништво, контрола и употреба средстава за производњу у преткапиталистичким друштвено-економским формацијама

	ВЛАСНИШТВО	КОНТРОЛА	УПОТРЕБА
РОБОВЛАСНИК	✓	✓ ✗	✓ ✗
ВЛАСТЕЛИН	✓	✗	✗
ОРИЈЕНТАЛНИ ДЕСПОТ	✓ ✗	✗	✗

1.1.4. Марксово одређење капитализма

Маркс је највећи део свог истраживачког рада посветио проучавању капитализма. За њега капитализам представља квалитативно нови скок у друштвеној производњи у односу на старије друштвено-економске формације. Основна разлика између капитализма и ранијих формација је у томе што су се у преткапиталистичким друштвима претежно производила добра због њихове употребне вредности, док се у капитализму добра производе како због њихове употребне, тако и због њихове разменске вредности (Haralambos & Holborn, 2002).

У циљу да разумемо Марксово схватање капитализма, прво се морамо окренути његовој објективној теорији вредности и размотрити на који начин се према њој врши производња добара у капитализму. Маркс је при проучавању капитализма имао два приступа, емпиријски и апстрактно-аналитички, од којих је други био значајнији. Према апстрактно-аналитичком приступу, да би се разумела одређена сложена појава, неопходно је да се њене карактеристике мисаоно апстрахују и размотре у свом чистом облику (Milić, 1965). За Маркса је једна од најбитнијих одлика капитализма робна производња, односно производња разменске вредности. Стога, да би се разумела природа капитализма, важно је размотрити робну производњу (Marx, 1974a).

Употребна и разменска вредности

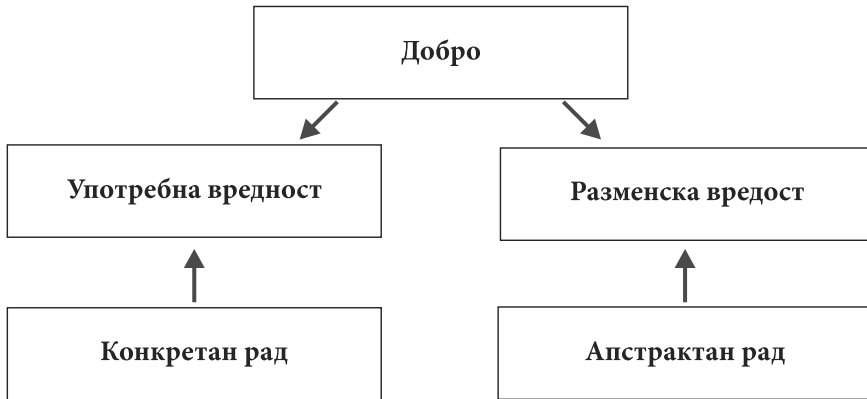
Свако добро се, према Марксу, може вредновати на два начина: као употребна и као разменска вредност. Употребна вредност добра представља његову способност да задовољи људске потребе. Разменска вредност представља способност производа да се размени за друге производе (Marx, 1974a: 44). Маркс разменску вредност дефинише

као просечно радно време које је потребно да се одређени производ направи (Marx, 1974a: 46). Уколико је сат времена довољно да се направи пет пари ципела или два капута, онда ће разменска вредност пет пари ципела износити два капута и обрнуто.

Ипак, у одређеном друштву различити људи, услед различите умешности и технолошке опремљености, различитом брзином производе исти производ. На пример, некоме је потребно пола сата да направи пет пари ципела, док је некоме потребно два сата. Стога Маркс истиче да разменска вредност није прости збир појединачних времена која су неопходна за производњу одређеног добра, већ просечно друштвено радно време неопходно за производњу тог добра карактеристично за историјски степен развитка људских способности и технологије (Marx, 1974a: 46–47).

Иако се разменска вредност добра ствара у процесу производње, она се може манифестовати само у процесу поређења са другим добрима, односно у процесу размене на тржишту, те се стога свако добро, као разменска вредност на тржишту, увек отелотворује као роба (Marx, 1974a: 54). Разменска вредност, за разлику од употребне вредности, није унутрашњи квалитет добра, већ произлази из његове укључености, као робе, у друштвени процес размене и циркулације.

Без обзира на то што се разменска вредност отелотворује на тржишту, још увек је њен истински извор људски рад. Ипак, њу производи другачија врста људског рада од рада који производи употребну вредност. Употребна вредност увек проистиче из конкретног људског рада посебне врсте (Marx, 1974a: 46). Рад пекара је, по својим карактеристикама, другачији од рада програмера или фабричког радника. За поменути рад је потребан различит степен квалификованости, другачија врста умешности и талента. Када се говори о конкретном раду из ког произлази употребна вредност, увек се говори о квалитативном раду, који је другачији како у различитим гранама привреде, тако и међу појединцима у оквиру једне привредне гране. Са друге стране, разменска вредност увек произлази из апстрактног рада који представља прости утрошак људске радне снаге, односно просечно време неопходно за производњу одређеног производа. Апстрактни рад поништава шареноликост и различитост посебних људских радова и своди их на прости утрошак радне енергије (Marx, 1974a: 46). Овај процес је неопходан јер „упросечавање“ различитих конкретних радова омогућава да се добра која су произашла из њих пореде као разменске вредности. Само је преко категорије апстрактног рада могуће рећи да је један софтвер једнак пет пари ципела или два капута, јер је за све наведено потребно сат времена утрошка људске енергије како би били направљени.

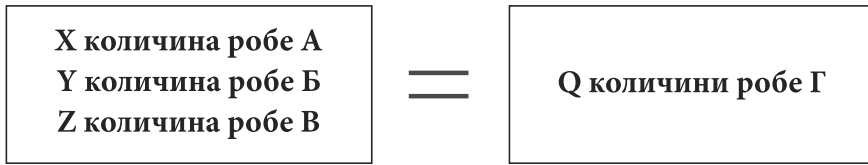

Слика 4 – Утицај различитих врста рада на формирање употребне и разменске вредности

Разменске форме

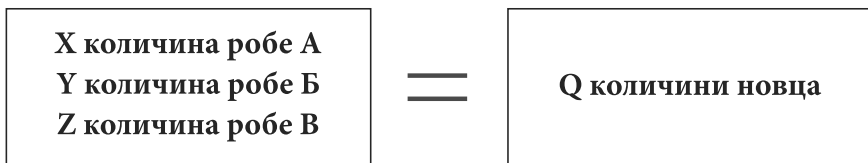
Проучавајући карактеристике робне производње, Маркс је уочио да је и пре појаве капитализма постојао тип производње за размену. У преткапиталистичким друштвима непотребни вишкови производа били су размењивани за потребна добра. Наведено је довело до постепеног развоја врста разменских вредности, односно разменских форми. Најпримитивнији облик разменске форме представља прост облик вредности, присутан и у племенским заједницама. Он ствара устаљено друштвено правило према којем је X количина робе A једнака Y количини робе B (Marx, 1974a: 54). Убрзо долази до настанка и развијеније разменске форме под називом потпун/проширен облик вредности (Fornas, 2013: 41) у којем се међусобно пореди више добара (X количина робе $A = Y$ количини робе $B = Z$ количини робе B итд.) (Marx, 1974a: 54).

Врло рано се у људској историји појављује разменска форма под називом општи облик вредности, која се може назвати и квазиновчаним обликом вредности. Ова разменска форма подразумева да једна роба добија статус квазиновца и да се користи као мера вредности осталих роба. У добу када су тек настали држава и класна друштва, различита добра у различитим друштвима добијају статус квазиновца попут шкољки, животињске коже итд. Општи облик вредности (Marx, 1974a: 68) може се приказати преко следеће шеме:

Слика 5 – Општи облик вредности

Одређена роба која има квалитете попут некорозивности, дуготрајности, могућности прецизног дељења итд. постаје универзална мера вредности и новац у пуном облику. Том приликом долази и до најразвијеније разменске форме под називом новчани облик вредности. Злато и сребро, због својих природних својстава, постали су први новац. Временом се долази до папирног (фијат) новца, чије је покриће у златним полугама у државном власништву, а касније и у економској снази државе. У доба када се Маркс бавио питањем новца, још увек су злато и сребро били доминантни, те он није у потпуности успео да предвиди потискивање ових племенитих метала од стране папирног новца. Новчани облик вредности (Marx, 1974a: 72) се може приказати преко следеће шеме:

Слика 6 – Новчани облик вредности

Некапиталистичко деловање оријентисано ка добити

Маркс је уочио да су се у преткапиталистичким друштвено-економским формацијама одређени појединци оријентисали ка деловању које је за основни циљ имало добит. Проширивањем разменских односа настаје тенденција да се значајнији део производа у циркулацији манифестује кроз новчани облик као разменска вредност. Док је у рудиментарним облицима трговине циљ био да се дође до веће количине робе да би се кроз њену употребну вредност задовољиле потребе, у развијеним облицима трговине складиштење разменске вредности у облику новца постаје циљ сам по себи. Шемат-

ском сликом биће приказана промена логике економске активности која се могла уочити у одређеним слојевима преткапиталистичких друштава (Marx, 1974a: 137–138):

Слика 7 – Прелаз из трговине којом се задовољавају потребе у трговину чији је основни циљ добит

Важно је напоменути да је Маркс био става да се разменска вредност ствара једино у сфери производње, док се у сфери размене само манифестује или отелотворује. Стога, сфера размене, за Маркса, никада не може бити истински извор нове вредности. У преткапиталистичким друштвима, тежња ка добити, коју су показивали трговци и банкарски кроз монополистичко, спекулантско и зеленашко деловање по својој природи, није чисто капиталистичка. Ипак, сам Маркс уочава да је то први пример у којем одређени слој стреми увећању новчане масе (Marx, 1974a: 154). Маркс оставља противречан одговор на питање да ли је и како овај слој феудалних трговаца и банкара утицао на настанак капитализма.

Карл Маркс тврди да у одређеном историјском тренутку могу синхронно постојати стара умирућа друштвено-економска формација и нова настајућа друштвено-економска формација. Говорио је да је у сваком преткапиталистичком друштву постојала ситна робна производња ($P > H > P^*$), те да она може бити окарактерисана као минорна друштвено-економска формација која не угрожава доминантну, било да је реч о робовласништву, феудализму или „азијском начину производње“. Ипак, при разматрању преткапиталистичког слоја, који остварујући добит у сфери размене тежи и акумулацији новца ($H > P > H^*$), могуће је спекулисати да је Маркс открио нови тип друштвено-економске формације који ће овом приликом бити назван робном производњом оријентисаној ка добити.¹³

13 Најомилавање новца ради новца је ... барбарски облик производње ради производње, тј. развијање производних снага друштвеног рада преко граница убицајених појреба. Што је робна производња неразвијенија, што је важније прво осамостаљење разменске вредности као новца, образовање блаја... (Marx, 1979b: 418).

Класичизам и експлоатација у капитализму

Маркс је имао амбивалентан однос са класичном економском школом. Детаљним читањима његовог дела могу се уочити одређени ставови који су истоветни ставовима неокласичне економске школе. На први поглед је Маркс био противник Сејовог закона¹⁴ по коме свака понуда увек проналази адекватну тражњу. Поред тога, Маркс је истицао да људи нужно не троше сав новац који зараде, већ да у одређеним периодима могу да повећавају штедњу, што би могло довести до пада потражње и економске кризе (ово Марксово становиште га привидно приближава Кејнсу)¹⁵ (Marx, 1974a: 108–109). Такође, Маркс је тврдио да, на емпиријском нивоу, цене производа у сфери размене могу да одступају од вредности производа које су настале у сфери производње. Чинило би се да овакав став може да доведе Маркса до закључка да, услед несавршености тржишта, цена производа, као количине валуте према којој се производ размењује, могу одступати од вредности производа.

Без обзира на свест о емпиријском одступању цена од вредности производа, Маркс је ипак сматрао да је тотална сума цена једнака тоталној суми вредности на глобалном тржишту.¹⁶ Из наведеног Марксовог мишљења може се спекулисати да је он током анализе микро и мезо нивоа тржишта у краткорочној и средњорочној временској равни ближи кејнсијанском размишљању, док током анализе тржишта на макро нивоу у дугорочној равни тржиште више схвата као „савршено“, попут класичара и неокласичара.

14 Жан Баптист Сеј (Jean-Baptiste Say) је био либерални француски економиста према чијем закону увек постоји агрегатна (укупна) потражња за суму свега што одређена економија произведе. Из Сејовог закона следи претпоставка да се слободно тржиште савршено саморегулише, односно да је укупна понуда увек еквивалентна укупној тражњи (von Mises, 2022).

15 Џон Мејнрд Кејнс (John Maynard Keynes) је био енглески економиста и зачетник кејнсијанске економске школе. Према кејнсијанизму, агрегатна друштвена тражња у одређеним економским околностима може бити нижа од агрегатне понуде што доводи до економске кризе. Према кејнсијанској школи, у периодима економске кризе држава треба да повећа агрегатну тражњу употребом монетарних и фискалних мера (O'Sullivan and Sheffrin, 2003).

16 *Претпоставка да се робе различитих области производње продају по својим вредностима значи, наравно, само да је њихова вредност равнотежна тачка око које се цене робе окрећу и у којој се њихова стална дизања и спуштања изравњавају* (Marx, 1974c: 152)... *Однос тражње и понуде објашњава, са једне стране, одступање цена од тржишних вредности, са друге стране тенденцију за укидањем тог одступања, тј. за укидањем дејства односа тражње и понуде* (Marx, 1974c: 162).

Можда је такво размишљање и основ његовог става да извор профита не може да буде у сфери размене, већ само у сфери производње. Будући да на савршеном тржишту произвођач нема могућност да утиче на то колика је цена добара које ствара, већ се она одређује кроз слободну конкуренцију, извор његовог профита може да буде само у рационалном коришћењу фактора производње. Маркс у првом тому *Капитала* управо поставља питање како произвођач остварује профит у условима слободног тржишта, односно која је скривена сила која доводи до акумулације капитала: $P > H > P > H$.^{*} Тешко је протумачити да ли је Маркс постојање слободног тржишта претпоставио из апстрактно-аналитичког метода тежећи да открије шта је извор профита уколико се прихвате ставови класичне школе или из чињенице да је сам веровао да је на макро нивоу емпиријско тржиште заиста слободно. Како би одговорио на питање шта је извор профита, Маркс прво користи негацију са циљем да јасно дефинише шта профит није: профит не произлази из размене; профит не произлази из магичне моћи капитала да се саморепродукује; профит не произлази из неједнаке размене¹⁷ и могућ је и у условима једнаке размене.

Извор профита, према Марксу, треба да се тражи у (разменској) вредности робе чије је порекло у производњи. Поставља се питање шта то у оквиру процеса производње ствара вредност. Маркс је став да средства за производњу нису у стању да самостално производе вредност. Стога је основни извор вредности рад, односно радна снага као посебна врста робе, она која је једина у стању да створи нову вредност. Маркс дефинише радну снагу као агрегат менталних и физичких способности који постоји у људском бићу и манифестује се када их људско биће користи за производњу било које употребне вредности (Marx, 1974a: 154). Најамни рад је облик рада кроз који се радна снага продаје на одређено време. Како би постојање најамног рада који је у стању да прода своју радну снагу било могуће, неопходно је постојање радничке класе која је слободна у двоструком смислу:

1. правно слободна да прода свој рад коме год жели;
2. слободна од поседовања средстава за производњу (Marx, 1974a: 155–156).

¹⁷ Неједнака размена је према Марксу основна карактеристика преткапиталистичке трговине: *Купујући јефтинио да се прода скупо, то је закон трговине* (Marx, 1974c: 275). Стога, по Марксу, неједнака размена, као константна значајка трговине у преткапиталистичким друштвено-економским формацијама, не може бити узрок капитализма.

Насупрот најамном раднику који продаје своју радну снагу налази се власник средстава за производњу (Marx, 1974a: 155). У капитализму је, дакле, основна класна подела на радничку класу и капиталисте, а основни извор вредности рад радничке класе. Остаје да се да одговор на питање шта је узрок профита у овој друштвено-економској формацији, односно како је могућ у процес $H > P > H$.*

Радна снага, као и свака роба, има (разменску) вредност. Као што вредност осталих роба представља просечно радно време неопходно за њихову производњу, исто тако вредност радне снаге представља просечно радно време неопходно за репродукцију радника (одржавање радника у стању да ради и да створи нову генерацију радника). Како би капиталиста могао да користи радну снагу, он мора радницима да обезбеди најамнину која је довољна за њихову биолошку и културну репродукцију (Marx, 1974a: 158). Докле год је плата довољна за остваривање репродукције, радник није продао своју радну снагу испод њене вредности и размена са капиталистом је еквивалентна (Marx, 1974a: 177).

Ипак, капиталиста експлоатише раднике и при еквивалентној размени. Пре свега зато што је на одређеном технолошком нивоу радна снага у стању да произведе више разменске вредности за капиталисту од вредности неопходне за њену репродукцију. Простије речено, експлоатација произлази из тога што је радни дан радника дужи него што је неопходно за производњу роба које га одржавају живим и активним. Сва вредност коју радник произведе током радног времена, а која превазилази вредност производа неопходних за његову репродукцију, представља вишак вредности (Marx, 1974a: 178–180). Профит стога представља присвајање вишка вредности, те се може разумети као основ експлоатације и акумулације капитала у капитализму. На овом месту је поново важно споменути Марксов став да се профит, иако настаје у сфери производње, манифестује једино продајом робе на тржишту, односно у сфери размене.

Може се закључити да је за постојање капитализма, према Марксовом схватању, неопходно постојање две јасно раздвојене класе: капиталиста и најамних радника. Такође, за разлику од преткапиталистичких формација, експлоатација у капитализму не заснива се на манифестном присвајању вишка производа, већ на присвајању вишка вредности. Аутор овог дела се не слаже са Марксовим ставом да се експлоатација одвија само у сфери производње, већ верује да је могућа и у сфери размене. Иако је Карл Маркс у свом апстрактном моделу „савршеног тржишта“ логички беспрекорно доказао да је профит могуће остварити само у производњи, у емпиријском

капитализму, који је чешће био монополистички или олигополистички (Volerstin, 2005), профит се и те како остваривао кроз неједнаку размену и шпекулантско понашање (Braudel, 1979). Такође, иако се слажем са Марксом да је основна класна подела у капитализму између пролетаризоване (најамне) радне снаге и капиталиста, током историје капитализма, забележено је прегршт примера експлоатације непролетаризоване и полупролетаризоване радне снаге (Wallerstein, 1983). Чак и у данашњем капитализму није редак случај да се у капиталистичкој производњи у најнеразвијенијим земљама користи робовска радна снага.¹⁸

Крајњак приказ Марксовој виђења сфере расподеле у капитализму

Према Марксу је једино производни капитал у стању да ствара профит. Ипак, да би капиталистички систем несметано функционисао, производном капиталу неопходна је помоћ других врста капитала (финансијског, трговачког, рентеријерског). Са циљем да осигура њихову сарадњу производни капитал им даје удео у профиту који остварује. Будући да су капиталисти као фактори производње неопходна земља (или некретнине и постројења) коју не поседује, производни капитал је често изнајмљује. У току овог процеса капиталиста улази у контакт са рентеријерским капиталом коме за услуге изнајмљивања даје део профита у форми ренте (Marx, 1974c: 520–524).

Иако профит настаје у сфери производње, он се једино може реализовати у сфери размене. Такође, брзина циркулације производа може позитивно или негативно да утиче на сам процес производње. Производном капиталисти је у интересу да што брже и што чешће нађе адекватну потражњу за своју понуду. У томе му помаже трговачки капитал, који за своју услугу добија удео у профиту производног капиталисте у виду трговинске марже (Marx, 1974c: 225–227). Познато је да је трговачки капитал постојао и пре појаве капитализма. У ранијим друштвено-економским формацијама трговачки капитал је откупљивао производе од некапиталистичких произвођача како би их продавао за добит (Braudel, 1979; Milios, 2018). Врло је могућа претпоставка да је преткапиталистички трговачки капитал у одређеном тренутку, осим господарења сфером размене, покушао да, тамо где су му то услови дозвољавали, загосподари и сфером производње, што је могло да доведе до прве појаве чистог рудиментарног капитализма.

---

18 Према подацима Међународне организације рада 2022. године је број принудне радне снаге износио 27,6 милиона, док је 3,9 милиона принудних радника кошићено од стране држава (International Labour Organization, 2022).

Маркс је уочио колики је значај кредита за капитализам. Да би били у стању да прошире производњу и повећају акумулацију, капиталисти често посежу за позајмљивањем новца. При овом процесу долазе у интеракцију са финансијским капиталом за чије услуге му дају удео у профиту у форми камате (Marx, 1974c: 282–285). Поставља се питање да ли би настанак капитализма био могућ без постојања кредита, имајући у виду да је кредит један од основних покретача раста и развоја капиталистичке економије. Треба напоменути чињеницу да је развијени банкарски систем настао још у феудално доба и да је био уско повезан са преткапиталистичком трговачком класом. Наведено још једном указује на могућност да су исходиште савременог капитализма били феудални свет трговине и финансија.¹⁹

Основне карактеристике капитализма

Након разматрања Марксове теорије капитализма, укратко ће бити приказани услови који би били неопходни за постојање капитализма, уколико се прихвати Марксово становиште:

1. развијен новчани облик вредности и монетизација значајних делова економије;
2. развијено тржиште;
3. развијен кредитни систем;
4. постојање класе најамних радника и класе капиталиста, као објективних друштвених група које се налазе у односу међусобне зависности.

Маркс наводи још неколико карактеристика у потпуности развијеног капитализма.

19 Маркс у *Капиталу* није тврдио да је главни покретач капитализма била преткапиталистичка трговина. Ипак, постоји одређени број његових исказа које се донекле могу протумачити на тај начин. Једна од упечатљивијих је: *Постојање индустријског капитализма није ишао онако постепено као постојање закупника. Нема сумње, понеки сироти еснафски мајстор, а још више самостални сироти занатлија, ња и најамни радник, претворили се најпре у сиротиног капиталисту, а затим постепеним увећавањем експлоатације најамног рада и одговарајућом акумулацијом у капиталисту sans phrase. У дејинском периоду капиталистичке производње ишло је често као у дејинском периоду средњовековних радова, где је о иштану ко ће од одбелних кметова бити мајстор, а ко слуша, већином одлучивао ранији или каснији датум њихова бекства. Међутим, иужевски ход овог метода никако није одговарао широким појевима новој светској тржиштини, које су створила велика открића крајем 15. века. Али је средњи век оставио у наслеђе два различита облика капитала који сазревају у најразличитијим економским друштвеним формацијама и који, пре капиталистичког начина производње, важе као капитал quand tette – зеленашки капитал и трговачки капитал* (Marx, 1974a: 661).

1. У овој економској формацији стална конкуренција између капиталиста доводи до перманентне тежње да се унапређују средства за производњу у циљу смањења трошкова производње (Marx, 1979a: 260–264; Marks & Engles, 2009: 34–36).
2. Конкурентска борба доводи до тога да на тржишту побеђују само најпродуктивнији капиталисти што омогућава процес концентрације капитала, односно то да све мањи број капиталиста поседује све већу суму капитала (Marx, 1974a: 554).
3. Процес концентрације капитала, према Марксу, треба да доведе до пауперизације становништва – нестанка средње класе и ситне буржоазије и поделе друштва на два основна тора: осиромашену радничку класу и крупни капитал (Marx, 1974a: 571).²⁰
4. Према Марксу је развој капитализма требало да доведе до уједначавања технолошког развоја и материјалног стандарда (глобалне пауперизације) на глобалном нивоу. Ово предвиђање се није обистинило, јер су се са развојем капитализма у 19. и 20. веку глобалне неједнакости између регија повећале, а не смањиле (Milanović, 2016).

Маркс је сматрао да ће унутрашње контрадикторности капитализма довести до његове неминовне пропасти. Пажљивим читањем Маркса могу се уочити четири верзије кризе капитализма, од којих је прву сматрао структуралном кризом капитализма и узроком његове пропасти, а остале три пролазним:

1. Тенденција пада профитне стопе – Будући да је, по Марксовом мишљењу, основни извор вредности људски рад, тенденција капиталиста да унапређују средства за производњу доводи до све веће механизације производње. Наведено проузрокује смањење удела људског рада у производном процесу, чиме долази и до смањења количине присвојеног вишка вредности, те самим тим и профитне стопе. Маркс је сматрао да ће све већа механизација производње довести до тенденције пада профитне стопе и уједно до распада капитализма (Marx, 1974c: 179–195). Међу економистима се одвијала жива

---

20 Каснији марксисти, попут Владимира Лењина и Розе Луксембург (Rosa Luxemburg) и других, сматрали су да процес концентрације капитала неминовно доводи капитализам до империјалистичке фазе у којој доминирају крупни картели и финансијски капитал (Brewer, 1990). Други аутори, попут Волерстина и Бродела, истицали су да је капитализам од свог почетка био монополистичког карактера (Braudel, 1979; Wallerstein, 1986). Ову тему ћу детаљније обратити касније у раду када се будем бавио светско-системским теоријама.

расправа о тачности ове Марксове хипотезе (Laibman, 2011; Roemer, 1981). Обе стране дебате су користиле компликоване математичке моделе да би показале да је хипотеза о тенденцији пада профитне стопе истинита или неистинита. На овом месту би ваљало покушати да се на једноставнији начин побije поменута теза. Пад профитне стопе би требало да успори раст глобалног бруто друштвеног производа. Ипак, од 1980. године до данас светски раст, без обзира на осцилације, дугорочно делује стабилно (Hardach, 2018).

2. Криза хиперпродукције – Стална тенденција капитала ка остварењу што веће профитне стопе доводи до перманентног проширивања производње. Како би се профит остварио, неопходно је да се произведена добра продају као роба на тржишту. Ипак, у одређеним случајевима добра не могу бити пласирана на тржиште, јер за њима не постоји агрегатна тражња. Неадекватна агрегатна потражња за произведеним добрима проузрокује кризу у којој се уништавају вишак производа и капитал уложен у непродуктивне гране (Clarke, 1994: 131–133).
3. Криза високих најамнина – Уколико најамнине постану превише, може доћи до пада у количини остварених вишкова вредности и самим тим до кризе репродукције капитала. Ова криза се разрешава смањивањем цене рада различитим механизмима (Harvey, 2010).
4. Анархичност тржишта – Иако је Маркс сматрао да се на макро нивоу вредност поклапа са ценама, био је свестан да анархичност емпиријских тржишта често може да доведе до нерационалне алокације капитала, стварања финансијских балона и тиме и до потенцијалних криза. Анархичност тржишта је претежно условљена самом природом размене која се заснива на новцу где било какав дисбаланс може да доведе до поремећаја ланца Н-Р-Н* (Clarke, 1994: 128).

1.1.5. Марксово виђење прелаза из феудализма у капитализам

Будући да је користио апстрактно-аналитички метод, Маркс се није детаљно посветио емпиријској анализи прелаза из феудализма у капитализам. Ипак, у његовим делима постоје фрагменти који се баве овим питањем и чијом анализом се може закључити да Маркс није дефинитивно одгонетнуо шта доводи до прелаза из феудализма у капитализам.

У самој Марксовој теорији постоје аргументи који могу да нас доведу до међусобно другачијих закључака. У првом делу поглавља је већ било речи о потенцијалном значају преткапиталистичког трговачког и финансијског капитала за настанак капитализма. Наведено је увидео и сам Маркс, те је у одређеним делима истицао пресудну улогу преткапиталистичке трговине и феудалних трговачких градова центара за настанак капитализма. Са друге стране, ако се прихвати Марксово становиште да до смењивања друштвено-економских формација долази када стари производни односи постану тесни за новоразвијене производне снаге, може се претпоставити да је капитализам настао из сукоба феудалаца, представника старих, и кметова/бивших кметова, представника нових производних односа (Dobb, 1946; Hilton, 1985; Wood, 2002). Ипак, могуће је и другачије тумачити ово становиште, па закључити да представници нових производних односа нису кметови, већ новонастала трговачка класа (Anderson, 1974a; Milios 2008; Sweezy, 1976). У одређеним тумачењима представници нових односа могу чак да буду и сами феудалци (Brenner, 2002). Маркс нам је дао непотпуну верзију оваквог објашњења из којег, ако га читамо на другачије начине, можемо да закључимо да су носиоци капитализма били и феудалци, и трговци, и кметови/бивши кметови. Марксова амбивалентност у одређењу историјских узрока који су довели до настанка капитализма изазвала је касније дебате марксистичких интелектуалаца о начину на који је капитализам проистекао из европског феудализма. У следећем делу поглавља биће приказане четири основне варијанте Марксовог објашњења историјског настанка капитализма.

Ушлицај средњовековној града на настанак капитализма

У феудализму, за разлику од робовласништва, центар политичке организације је на селу. Од свог настанка у феудалном друштву, град се бори да заштити права од аграрног феудалног слоја и због тога се и формира као трећи сталеж уз кметове и феудалце. У раном феудализму, пишу Маркс и Енгелс у *Немачкој идеологији*, град је у исто време утопљен, али и издвојен од сеоског окружења. Као на селу, и у граду влада примитивна подела рада. Градска производња је рудиментарна и ограничена еснафским правилима која постоје да би заштитила интересе појединачних заната и мајстора који управљају процесом рада. Најнижи слој раног средњовековног града чине бивши кметови одбегли са села од бруталних услова експлоатације којима су били изложени. Они представљају хетерогени и атомизирани градски плебс чије су побуне против градске елите по правилу неуспешне због њиховог положаја немоћи (Marx & Engels, 1974: 47–49).

Временом изоловани средњовековни градови почињу да се међусобно економски повезују. Подела рада унутар појединачног града се шири на поделу рада између више градова. Ово је праћено и развојем аутентичне европске трговачке класе настале у сфери размене. Усложњавање поделе рада између европских градова и појава посебне европске трговачке класе довеле су до процеса у којем су трговци из сфере размене пенетрирали у сферу производње, развијајући мануфактурну производњу. Мануфактура је била претежно везана за производњу одеће и ткачки рад (Marx & Engels, 1974: 50–51). Иако нигде није директно то написао, може се закључити да је Маркс, када је говорио о средњовековној мануфактури и мрежи европских градова, навео облик производње који се по својој дефиницији може назвати капиталистичким. Најпре зато што је за средњовековну ткачку мануфактуру карактеристична била подела на капитал и најамни рад и зато што је производња била оријентисана ка продаји на тржишту. Уколико се на овакав начин протумачи Марксово писање о средњовековној мануфактури, може се закључити да главни узрок настанка капитализма треба тражити у европској трговачкој класи као носиоцу нових производних односа. Како истичу Маркс и Енгелс у *Немачкој идеологији*:

Грађани свакога града били су у средњем веку принуђени да се уједињују против сеоског племства да би сачували своју кожу; ширење трговине и успостављање комуникација довеле су до тога да поједини градови упознају друге градове који су у борби са истим противником бранили исте интересе. Од многих локалних грађанских група подвојених градова настала је тек врло касније грађанска класа. Услови живота појединих грађана су уједно, захваљујући томе што су предстварали сувројност њиховим односима и, захваљујући начину рада условљеном тиме, постали услови који су за све њих били заједнички и од сваког појединца независни. Грађани су створили те услове уколико су се ослободили феудалних веза, а створени су тим условима уколико су били условљени њиховом сувројношћу према феудализму који су заштитили. Са успостављањем везе између појединих градова, ти заједнички услови развили су се у класне услове. Исти услови, исти сувројности, исти интереси су, све у свему, иакође свуда нужност стварали исте обичаје. Сама буржоазија развија се тек постепено ујоредо са својим условима, зависно од поделе рада распада се, ојача, на разне фракције, и, најзад, све имућне класе које су постојале пре ње ајсорбује у оној мери у којој се сва већ

поштојећа својина њрејивара у индустријски или трговински калитијал (док већину зајечене класе без имовине и један део дойле имућних класа њрејивара у нову класу, њролејаријат) (Marx & Engels, 1974: 57–58).

Ојрађивање земље и калитијализам који је „настиао на селу“

У двадесет четвртој глави првог тома *Калитијала* Маркс је желео да покаже како је дошло до првобитне акумулације капитала у Енглеској између 15. и 18. века. Маркс примећује да су зависни сељаци готово нестали у Енглеској током 15. века и закључује да је стари облик феудализма такође постао прошлост (Маркс не објашњава шта је био узрок поменутих промена). Феудалци су и даље имали сопствене поседе, али на њима је најчешће радила најамна пољопривредна радна снага. Енглески сељаци су у већини случајева живели од сопственог рада на ситним сељачким поседима (Marx, 1974a: 633–634).

Маркс уочава да племство које је почело да се појављује од 15. века мења циљеве и светоназор: *велики феудални райнови њроућали су стиаро феудално њлемстиво, а ново је било чедо своја времена, за које је новац био све и сва* (Marx, 1974a: 634). У то доба је грана пољопривреде која је могла да омогући највеће профите била гајење оваца за шта је било заслужно *цвешање фламанске вунарске мануфактиуре и одговарајуће скакање цене вуне* (Marx, 1974a: 634). Код енглеских феудалаца оријентисаних ка добити на тржишту је постојао јак интерес да престану да се баве земљорадњом и да се окрену гајењу оваца на својим поседима. Ипак, нису се зауставили на томе, већ су почели да терају и слободне сељаке да напусте своје властите ситне поседе, које су затим претварали у пашњаке. На овај начин су енглески феудалци створили огромне масе беземљаша који потом почињу да лутају по унутрашњости Енглеске. Феудалци нису заузимали само земљу ситних сељака, већ су пронашли начине да изврше апропријацију општинске и државне земље (Marx, 1974a: 634–648). Енглеска држава се понашала амбивалентно, јер је, са једне стране, доносила законе којима је слободним сељацима гарантовала неотуђиво право на кућу и окућницу (овај закон се у пракси углавном није спроводио) (Marx, 1974a: 635), док је, са друге стране, строго кажњавала скитање и бескућништво, настале као последица терања сељака са сопствене земље (Marx, 1974a: 648). Иако је држава начелно била на страни сељака по неким питањима, можемо закључити да је суштински подржавала интерес „побуржужених“ феудалаца.

Протеривање сељака са земље постало је основ за стварање најамне радне снаге која није поседовала ништа осим сопственог

рада, што је био један од битних услова за настанак капитализма. Маркс истиче да у доба најбројнијих беземљаша луталица мануфактурна производња није била у стању да их све упосли и од њих направи најамне раднике (Marx, 1974a: 648). Тек настанком индустријске производње највећи део беземљаша бива „усисан“ у капиталистичку производњу као најамна радна снага. Ипак, терање људи са села имало је неколико битних последица које су поспешиле настанак капитализма још пре појаве индустријске производње. Пре свега, беземљаша и новостворена мануфактурна најамна радна снага више нису били у стању да самостално производе добра која су им била неопходна за биолошку репродукцију. Без обзира на то да ли су до новца долазили кроз ситну пљачку или рад у мануфактури, трошили су га на животне потрепштине које су раније могли самостално да задовоље на ситном сељачком поседу. Наведено доводи до стварања унутрашњег тржишта за различита основна добра и повећања потражње која је стимулисала капиталистички раст (Marx, 1974a: 659–660).

Разбијање ситног сељачког поседа довело је и до огромних промена у сфери пољопривреде. Будући да је нова врста феудалаца била оријентисана ка профиту, полако се претварала у пољопривредну буржоазију. Оријентација ка профиту условила је рационалнију организацију пољопривредне производње што је повећало продуктивност (Marx, 1974a: 658). Иако је сада мање људи било запослено у пољопривредном сектору, он је давао веће аутпуте. У новонасталој ситуацији појавила се и класа закупаца. Она је од пољопривредне буржоазије узимала земљу у закуп и користила најамну радну снагу за њену обраду. Цена закупа је била фиксна, често и до деvedесет девет година, а имајући у виду да је цена пољопривредних производа константно расла, класа закупаца се експлоатацијом најамног пољопривредног рада обогатила и постала један од саставних делова новонастале буржоазије (Marx, 1974a: 656–657).

Иако Маркс на брилијантан начин објашњава како је отпочео процес развитка капитализма у Енглеској, његова анализа има неколико недостатака. Као прво, поставља се питање зашто се Маркс није детаљно бавио узроцима који су довели до нестанка класичног феудализма у Енглеској током 15. века. Иако успут напомиње да је на ограђивање земљишта непосредно утицало *цветињање фламманске вунарске мануфактуре* (Marx, 1974a: 634) он ову везу не испитује детаљније. Може се претпоставити да је капитализам већ био формиран у одређеним центрима мануфактурне производње у Европи, те да је, као спољни чинилац, довео до промена у Енглеској. Засигурно је процес примитивне акумулације у Енглеској подигао капитали-

зам као друштвено-економску формацију на виши ниво, али то не значи да сама формација није постојала и пре ових процеса. Маркс који је писао *Немачку идеологију* би се у потпуности сложио са овом претпоставком, док би Маркс који је писао *Кайиџијал* донекле имао амбивалентнији однос: *Мада њрве њочейке кайиџијалистичке њроизводње зайиичемо сѡрадишно још у 14. и 15. сѡолећу у неким ѡрадовима око Средоземној мора, кайиџијалистичка ера даџиѡра ѡек од 16. века* (Marx, 1974a: 632). Нејасно је шта Маркс подразумева под „спорадичним затицањем капиталистичке производње“. Уколико се прихвати марксистичко становиште по коме две друштвено-економске формације могу да постоје истовремено, могуће је запитати се да ли је оно што Маркс назива спорадичном појавом капитализма заправо већ формиран капитализам који се развио у оквирима европског феудализма и постојао заједно са њим.

Марксова „ѡресуда“ ѡрѡвини у ѡрећем ѡому Кайиџијала и одмерен ѡрисѡу у ѡрвом ѡому Грундриса

Маркс у двадестој глави трећег тома *Кайиџијала* уочава да је најстарији облик капитала који је могао да опстане у оквиру разнородних преткапиталистичких економских формација трговачки капитал. У преткапиталистичком добу овај капитал је добра која су у сфери производње настајала као употребна вредност у процесу размене претварао у робу, односно разменску вредност са циљем остваривања добити (Н-Р-Н*). Маркс истиче да је трговачки капитал често био у стању да разгради натуралну производњу и да различите типове преткапиталистичких друштвено-економских формација уведе у стање кризе. Ипак, криза репродукције није нужно значила и прелазак на капиталистички начин производње. Развитак капитализма зависио је пре свега од карактеристика саме преткапиталистичке формације. Тако је, на пример, развој трговине у робовласништву само довео до мутације ове формације из робовласништва заснованог на натуралној производњи ка робовласништву које је производило ради остваривања добити (Marx, 1974c: 271–278).

Маркс сматра да је егзистенција трговачког капитала неопходна за развитак капитализма као:

1. *ѡредуслов конценџирације новчаној имейка* (Marx, 1974c: 273);
2. *производња за трговину, производња на велико, а не ѡјединачној муѡѡтерији, ѡа дакле и [постојање] ѡрѡвца који не куѡује за задовољење своје личне ѡѡѡребе, неѡ у свом чину куѡовања сједињује куѡовне чинове мноѡих* (Marx, 1974c: 273).

Маркс на најопштијем аналитичком нивоу закључује да се капитализам може појавити на два основна начина:

1. када сам произвођач крене да производи капиталистички;
2. када трговац продре у сферу производње и учини је капиталистичком.

Од ова два пута развоја капитализма, за Маркса је само први револуционаран:

Прелазак из феудалног начина производње врши се двојако. Произвођач постаје трговац и капиталиста, у сувојини према његовој природној природи и према еснафски везаном занатливу средњовековне градске индустрије. Ово је пут који стварно револуционише. Или пак, трговац непосредно заостаје производњом. Ма колико овај пут у историјском смислу делује као прелаз ... ипак он по себи не доводи до превратног старог начина производње, који он, најоштрије конзервише и задржава као своју преиставку... Овај начин свугде стоји на путу правог капиталистичког начина производње и још увиђе са његовим развојем. Не револуционизишући начин производње, он само појачава положај непосредних произвођача, претвара их у још најамне раднике и пролетере под условима који су још но код радника који су директно одвринути капиталу, и присваја њихов вишак рада на бази старог начина производње (Marx, 1974с: 279–280).

Уочава се да, према овом Марксовом схватању, капитализам може настати једино развојем самосталне протоиндустријске производње, а не трговачким продирањем у преткапиталистичку производњу. Маркс не даје конкретне аргументе којима би објаснио зашто трговачко заузимање производње осуђује производњу на остатак на примитивним нивоима развоја нити зашто трговац не бива у стању да се истински капиталистички понаша и тиме отпочне процес рационалног унапређивања средстава за производњу, већ су то одлике једино апстрактног и аисторијског протоиндустријског произвођача. У првом тому *Грундриса* Маркс заступа одмеренији став. У овом делу истиче да је трговина позитивно утицала на настанак капитализма услед акумулације новчаних средстава која су могла да се искористе у функцији капитала као и због разарајућег утицаја на феудалну природну производњу. На настанак капитализма је, осим трговине, позитивно утицао и процес ограђивања пашњака у Енглеској и то стварањем основе за појаву најамне радне снаге. Дакле, у *Грун-*

дпису Маркс сматра и да су трговина и процеси везани за енглески пољопривредни сектор између 15. и 17. века позитивно утицали на настанак капитализма. Маркс у овом делу истиче да су историјски процеси настанка капитала (кроз трговачко акумулирање новца) и настанак најамне радне снаге (кроз распад феудализма и терање сељака са земље) одвијали независно један од другог. Капитализам настаје тек када акумулирани новац и потенцијална најамна радна снага одвојена од свих облика традиционалног економског живота уђу у међусобни класни однос (Marx, 1979a: 334–344). Може се закључити да је Маркс у различитим делима предочавао различите путеве могућег развоја капитализма:

1. град и трговина као извор капитализма (*Немачка идеологија*) – инспирација за теоријске оквире Лењина, Кауцког, Свизија, Милиоса итд.;
2. капитализам који настаје у аграрном сектору кроз примитивну акумулацију (двадесет четврто поглавље првог тома *Капитала*) – инспирација за теоријске оквире Доба, Хилтона, Бренера, Вудове итд.;
3. капитализам који настаје из производње (двадесето поглавље трећег тома *Капитала*) – без великог броја следбеника услед емпиријски непримењиве апстракције према којој се настанак капитализма у производњи циркуларно објашњава настанком капитализма у производњи; делимична инспирација за следбенике теорије „аграрног капитализма“ попут Доба;
4. заједнички утицај трговине и промена у аграрном сектору на настанак капитализма (други одељак првог тома *Грундрица*) – инспирација за теоријски оквир Перија Андерсона.

1.2. Лењиново одређење рудиментарног капитализма

Владимир Иљич Лењин (Владимир Ильич Ленин) је био револуционар, вођа бољшевика, политичар и марксистички мислилац. Током последње две деценије 19. века активно се укључио у идеолошку расправу са различитим левичарским покретима који су у то доба били присутни у Русији. Ова идеолошка расправа била је изузетно важна јер је постала основ за будућу политичку борбу и имала пресудну улогу у одређивању која ће фракција руске левнице остварити статус „истинске левнице“. Лењин је као припадник револуционарних

марксиста (будућих бољшевика) био један од најактивнијих писаца памфлета и књига у којима је водио жустре расправе са анархистима, народњацима и есерима, реформистичким марксистима (будућим мењшевицима), левим либералима итд. Честа тема ових идеолошких сукоба била је дилема о фази развоја у којој се налази руско друштво и каква га будућност очекује. Једна од првих дебата у којој је Лењин учествовао још као млади револуционар бавила се управо овим питањима. Иако се Лењин никада није директно бавио питањем преласка из феудализма у капитализам, његово разматрање карактеристика рудиментарног капитализма у Русији је од значаја за овај рад, јер нам може показати уопштене карактеристике капитализма у раним фазама развоја.

Русија је у 19. веку била једна од најнеразвијенијих европских земаља. Кметство у њој укинута је тек 1861. године.²¹ Ипак, значајан део сељака и даље је остао у зависном положају радећи на фармама под контролом државе, уместо на земљи крупног племства. Према званичном попису из 1897. године само 12,76% популације живело је у урбаним срединама (примера ради Немачка је тада имала 47% урбане популације, а САД 35,3%). У Русији је 74,6% радне снаге 1897. године и даље радило у пољопривреди, док је само 9,6% било запослено у индустрији (Milios, 2008: 32). Главни облик организације, како државно контролисаног, тако и независног сељаштва, била је сеоска општина.

Оваква друштвена структура утицала је на мишљење народњака, представника аутентичне руске левице, да не постоји капитализам у Русији. Укидање кметства 1861. године, према народњацима,

21 Класичан европски феудализам је настао спонтано и у њему су градови, центри трговачког капитала, током процеса дугог трајања успели да изборе своју релативну економску и политичку независност. Са друге стране, током раног средњег века, Кијевска Русија је била држава у којој је већина сељака била независна. Такође, ова држава, или скуп држава, је у периоду између 9. и 13. века имала развијенију трговину него већина западних земаља (Pirenne, 1946). Ипак, након периода монголске владавине и пољско-литванских освајачких похода (и католичког прозелитизма), према мишљењу аутора ове књиге, руска елита мења унутрашње уређење државе из геополитичких разлога. Са циљем да одбрани срце руске цивилизације, које се налазило у равничарском и проходном терену, тежила је да освоји ободна подручја која би користила као простор за одбрану меког центра. Да би била у стању да ово спроведе, биле су јој неопходне значајне количине ресурса и људства. Стога се од 15. века у Русији спроводи централизована феудализација као државни пројекат која је, осим свођења сељаштва у зависни положај, подразумевала и строгу централистичку контролу над племством од стране царистичког апарата. Осим тога, док се у западној Европи феудализам распао захваљујући спонтаном деловању историје, у Русији је укинута на исти начин како је и успостављен, одлуком државе.

представљало је основ за аутентичан руски пут у социјализам, који је подразумевао изостанак проласка кроз капиталистичку фазу развоја. Као основну ћелију будућег социјалистичког друштва видели су сеоску општину у којој би била интегрисана како пољопривредна, тако и занатска и ситно-индустријска производња. Аутентичан пут руског развоја ка социјализму је требало да се спроведе на следећи начин: феудализам > државно контролисана сеоска општина > социјализам (Milios, 2018: 33–34).

Лењин се у својим полемичким делима супротставио њиховом мишљењу. Пре свега зато што је, као марксиста, сматрао да сва друштва морају да прођу кроз исте фазе развоја, те да је стога нужно да и руско друштво прође кроз капиталистичку фазу. Штавише, користећи емпиријске податке, Лењин је доказао да се руско друштво након укидања кметства 1861. године убрзо нашло у фази рудиментарног капитализма.

Лењин своју анализу почиње двома претпоставкама:

1. основ руске економије крајем 19. века је робна производња;
2. главни покретач и вођа робне производње је капиталистичка класа (Lenin, 1977a: 250; Milios, 2018: 36).

Након укидања феудализма, руска економија је променила свој карактер. На површини је наизглед доминирала друштвено-економска формација ситне робне производње. Рушењем старог поретка сељаци су, као и занатлије и пољопривредници, добили слободу да производе за тржиште. Ипак, поменути сељаци нису имали контролу над тиме шта производе и коме продају производе, због чега се руска економија тога доба не може окарактерисати као ситна робна производња. Производним обрасцима сељака управљали су трговци накупци. Они су одређивали шта ће и у којој количини који сељак производити. Трговци накупци могли су посредно да контролишу производњу сељака јер су једини били способни да нађу адекватна тржишта за добра која су производили сељаци. Без трговаца накупца и њихове помоћи сељаци нису могли да допру до далеких тржишта на којима је постојала потражња за њиховим производима, односно без помоћи трговаца нису били у стању да кроз размену адекватно реализују вредност онога што производе (Milios, 2018: 33–37).

Дакле, рушењем феудалних односа трговци накупци су из сфере размене продрли у сферу производње и почели да контролишу процесе у оквиру ње. Овај продор трговачког капитала у производне процесе је на селу довео до појаве најпримитивнијег протомануфактурног облика капитализма у Русији (Milios, 2018: 36–37).

У мануфактури, подела рада врши се „под једним кровом“, где рад једног умешног занатлије замењују репетативни послови више необучених радника. Овакав облик организације посла био је присутан још у средњем веку у италијанским градовима и Фландрији (Milios, 2018; Nicholas, 2013). У протомануфактурном рудиментарном капитализму подела рада подразумева да сваки радник, у оквиру свог домаћинства, производи један део предмета, који накнадно представља део готовог производа. Процес производње карактеристичан за руско село, контролисано од стране трговачког капитала, изгледао је слично. Један сељак је у оквиру свог домаћинства производио ногаре, други је производио наслоне, трећи седиште, четврти склапао све делове у готову столицу, а трговац би потом пласирао готове столице на далека тржишта. Трговац је био одговоран и за организацију поделе рада између појединачних сељака. Према Лењиновом мишљењу, иако је у питању најрудиментарнији облик капиталистичког односа, поменути однос се у својој суштини не разликује од мануфактуре или индустријске фабрике, јер са једне стране подразумева капитал, а са друге, најамни рад. Руски сељаци нису посвећивали своје целокупно време раду за трговца накупца, али у оним тренуцима када су радили за њега, попримали су карактеристике најамне радне снаге. Закључује се да су они били полунајамна, односно полупролетаризована радна снага, јер су један део радног времена посвећивали производњи за сопствене потребе, а други део производњи за трговца накупца. Такође, будући да је контролисао целокупан процес производње, трговац је одређивао колико ће плаћати сељаке, тако да је био у позицији да из њиховог рада експлоатише вишак вредности и тако остварује профит (Milios, 2018: 33–37).

Лењин истиче да овај облик протомануфактуре нема порекло у сфери размене, већ да његове основне карактеристике произлазе из производње. Такође, сматрао је да се рад за накупца може, у ширем смислу, класификовати као мануфактура и да представља њен најразвијенији облик. Како сам Лењин истиче:

Ништа није айсурдније него мишљење да је рад за накупца само резултат неке злоупотребе, случајности, неке капитализације процеса размене, а не производње. Суштинско је ипачко: рад за накупца је посебни облик производње, посебан облик организације економских односа у производњи... У научној класификацији облика индустрије у њиховом развоју, рад за накупца ипачко у највишој мери капиталистичкој мануфактури ипачко је: 1) заснован на ручној производњи и ипачкој многи малих ипачкојања; 2) уводи поделу рада из-

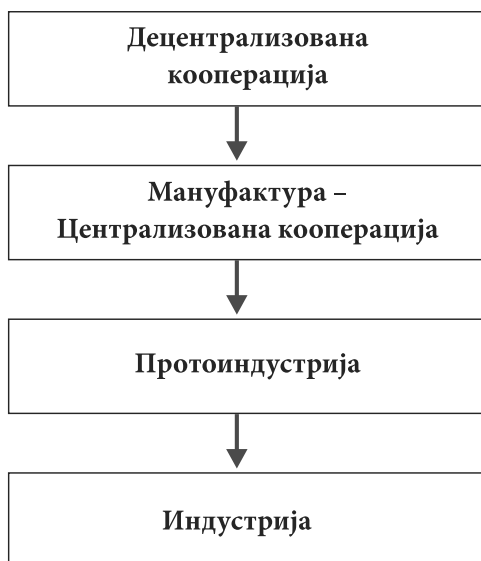
међу њосџројења и развија их џакође у оквиру њојединачне радионице; 3) сџавља џрџовца на чело џроизводње, шџо је увек случај са мануфакџуром и шџо џреџџосџавља џроизводњу на обимном нивоу, куџовину на велико сировина и рекламирање џроизвода; 4) своди раднике на најамнике који раде или у џа-здиној радионици или код своје куће. Овај облик индусџрије већ џодразумева дубинску власџ кайџџализма, џошџо је дирекџни џреџходник џеџове џоследње и највише форме – машинске индусџрије великих размера. Рад за закуџца је самим џим назадни облик кайџџализма. (Lenin, 1977b: 434–435).

Без обзира на чињеницу што већина руских сељака тог доба није била укључена у протомануфактурни капитализам, Лењин је истицо да је такав облик капитализма имао велики значај, јер је вршио комодификацију привредних процеса у Русији. Такође, без обзира на то што није био квантитативно доминантан, протомануфактурни капитализам је већ био успостављена друштвено-економска формација, која се ширила и постојала упоредо са квазиазијатском државном управом земљишних поседа, насталом након слома феудализма. За овај рад је значајно неколико аспеката Лењинове анализе. Емпиријско истраживање рудиментарног капитализма у Русији може дати добар опис процеса који су се одвијали у западној Европи током 12. и 13. века (развој мануфактуре у Фландрији итд.) (Nicholas, 2013). Лењина анализа такође је значајна јер даје историјски пример како се трговачки капитал из сфере размене раширио у сферу производње, стварајући рудиментарни капитализам.

Овде је важно напоменути да се Лењинов поглед на развој капиталистичке производње у Русији битним делом заснивао на Марксовој класификацији степена развоја капиталистичке производње. Први и најрудиментарнији степен капиталистичке производње је за Маркса кооперација која је према Лењину била доминантна у Русији 19. века. Кооперација подразумева да капиталиста упошљава велики број радника у истом процесу ручне производње (Marx, 1974a: 292). Мануфактура је виши облик *ценџрализоване кооперације* јер се у њој процес ручног рада врши под истим кровом (Marx, 1974a: 301–303). Лењинов опис руског деветнаестовековног капитализма се може означити као најпримитивнији облик *дисџерзоване кооперације* (протомануфактура) у којем полунајамни и/или најамни радници учествују у истом процесу ручне производње, али у којем се процес рада углавном одвија на више одвојених места (у оквиру појединачних сељачких домаћинстава). Индустрија представља највиши облик капита-

листичке производње у којем се погонска енергија за производњу под истим кровом добија употребом машина које не покрећу људска или животињска снага, вода нити ветар, већ висококалорични хемијски процеси, те је чисто индустријски начин производње, стога, неминовно повезан са открићем парне машине. Протоиндустрија би, за разлику од индустрије, представљала употребу машина под једним кровом које се покрећу животињском снагом или употребом водених млинова и ветрењача. Реконструкција марксистичког виђења фаза развоја капиталистичке производње може бити приказана на следећи начин:

Слика 8 – Предлог шеме марксистичког схватања еволуције облика капиталистичке производње

1.3. Марксистичка дебата о преласку из феудализма у капитализам

Након Другог светског рата, међу марксистичким интелектуалцима покренута је прва велика дебата о природи транзиције из феудализма у капитализам. Повод за дебату била је књига Мориса Доба (Maurice Dobb) под називом *Студије развоја капитализма*, објављена 1946. године. Амерички марксистички економиста Пол Свизи (Paul

Sweezy) објавио је 1950. године чланак у часопису *Наука и друштво* у којем је критиковао основне поставке Добове књиге. Поменути чланак је подстакао седам интелектуалаца да се укључе у дебату и претежно стану у одбрану Добове позиције (Кристофер Хил (Christopher Hill), Родни Хилтон (Rodny Hilton), Жорж Лефевр (Georges Lefebvre), Кохаширо Такахаши, (Kohachiro Takahashi), Ђулијано Процаћи (Giuliano Procacci), Џон Мерингтон (John Merrington), Ерик Хобсбаум (Eric Hobsbawm)).

Главни повод за почетак дебате било је другачије виђење разлога настанка капитализма у европском феудализму. Свизи је тврдио да је развој трговине у средњем веку основни узрок настанка капитализма, односно да су се капиталистички односи из сфере размене проширили у сферу производње. Са друге стране, Доб и група интелектуалаца која га је подржавала су сматрали да је капитализам настао из класне борбе феудалаца и кметова. Већ је истакнуто да противречности у Марковом делу могу да доведу не само до другачијих погледа на прелазак из феудализма у капитализам, већ и до супротних теоријских схватања друштвене промене. Стога можемо закључити да основни узрок дебате треба тражити у амбивалентности Маркове мисли.

Најекстремнији облик теорије о класној борби као узроку капитализма створио је Роберт Бренер (Robert Brenner). Проширујући и развијајући почетне Добове премисе, створио је и посебну школу политичког марксизма, насталу као реакција на структуралистички марксизам. Према Бренеровом схватању, основа јединица анализе треба да буду актери и класна борба, а не структурални системски односи. Таква позиција добила је следбенике и међу новијим теоретичарима попут Елене Мејксинс Вуд (Elene Meiksins Wood). Наведена позиција је била и узрок нове дебате која се одвијала крајем 1970-их година. Учесници дебате имали су различита виђења о томе каква је улога структуре, а каква актера у прелазу из феудализма у капитализам. Осим Бренера, у дебату су се укључили француски и британски интелектуалци попут Роднија Хилтона (Rodney Hilton), М. М. Поста (М. М. Postan), Џона Хачера (John Hatcher), Гаја Боаса (Guy Bois), Емануела Ле Лој Лодрија (Emanuel Le Loy Laudrie) итд. (Aston & Philips, 2002).²²

У овом поглављу биће приказане теорије најзначајнијих аутора. Главни представници теорије о класној борби, односно ендogene те-

22 У „Бренер дебати“ учествовали су и немарксистички неомалтузијански теоретичари. Њихови ставови биће кратко приказани у поглављу које се бави немарксистичким теоријама о транзицији из феудализма у капитализам.

орије, чије ћемо ставове анализирати су Морис Доб, Родни Хилтон и Роберт Бренер и Елена Мејксинс Вуд (савремена представница ендогене теорије). Главни представник теорије о трговини, односно егзогене теорије, на чију ћемо теорију обратити пажњу, је Пол Свизи.

Добова теорија о настанку капитализма

Према Добу, основни узрок настанка капитализма треба тражити у „интерним“ противречностима феудалне друштвено-економске формације, а не у, како је он то схватао, „екстерном“ утицају трговине. Да бисмо разумели како Доб објашњава ову „интерну“ контрадикторност феудализма, прво треба видети како дефинише феудализам. За њега је феудализам *идентичан ономе што обично подразумевамо под кметством: обавеза која се намеће произвођачу силом и независно од његове воље да испуни одређене економске захтеве надређеној, било да су ти захтеви у облику услуга које се извршавају или обавеза које се плаћају у новцу или наплати* (Dobb, 1946: 35).

Као основне карактеристике феудализма Доб наводи:

1. низак ниво технике, у којој су инструменти једноставни и генерално јефтини, а чин производње индивидуалан у карактеру; подела рада на врло примитивном нивоу развоја;
2. производња за непосредне потребе газдинства или сеоске заједнице, а не шире тржиште;
3. обрађивање господареve земље, често у знатним размерама, као обавезане радне услуге;
4. политичка децентрализација;
5. господаров монопол над судским и квазисудским функцијама (Dobb, 1946: 36–37).

Према Добовом мишљењу, основна унутрашња контрадикција која је потресала феудализам произлазила је из класног сукоба феудалаца са кметовима. Доб истиче да се класни сукоб између ове две основне феудалне класе временом повећавао, јер су феудалци све више експлоатисали зависне сељаке како би финансирали свој све луксузнији начин живота и ратове које су све учесталије водили. Током 14. века овај притисак на сељаке је био толико неиздржив да је довео до бежања сељака са феудалних поседа, исцрпљивања производње и сељачких побуна што је узроковало распад феудалне друштвено-економске формације (Dobb, 1946: 42–46). Распад феудализма, пре свега у Енглеској, највише се огледао у стварању значајне класе слободних сељака оријентисаних ка робној производњи који су

од феудалаца почели да узимају земљу у закуп (Dobb, 1946: 42–46; 18; 60; Sweezy, 1976: 37). Другим речима, новчани закуп је заменио класични облик феудалне ренте који је као форма експлоатације постао неефикасан.

Разградња феудализма, према Добу, није одмах довела до настанка капитализма. Период између 14. и 16. века Доб карактерише као време доминације ситно-робне производње (Dobb, 1946: 18). Ипак, временом долази до раслојавања међу сељацима, при чему богати сељаци почињу да користе најамни рад сиромашних сељака на својим пољопривредним газдинствима. На овај начин се ствара протокапиталистички однос првенствено у пољопривреди на селу (Dobb, 1946: 61–62). Промена у пољопривредној производњи довела је током 17. века до терања сиромашног сељаштва са земље од кога је настала најамна радничка класа неопходна за постојање капитализма (Dobb, 1946: 134; Heller, 2011: 26; Sweezy, 1976: 53). Због наведеног закључка се за Доба може рећи да је један од првих теоретичара „аграрног капитализма“, односно „капитализма који је настао у аграрном сектору“. Доб је сматрао да су трговачки градови средњег века били саставни део феудалне друштвено-економске формације, а не страном тело у односу на феудализам. Истиче и да одређени аутори неоправдано дају значајну улогу трговини у развоју капитализма, јер је трговина у феудалном добу углавном била ограничена и локална (Dobb, 1946: 38–40; 71).

Свизијева критика – трговина узвраћа ударац

Анализирајући Добову књигу, Свизи се сложио са датом дефиницијом феудализма. Ипак, он је у њу додао још неколико битних елемената. Према Свизијевом схватању, главна карактеристика феудализма јесте чињеница да је то систем у којем се производи за задовољавање потреба, односно да у њему не постоји изражена тежња ка производњи зарад остваривања добити. Када појединац производи ради профита, он увек производи за тржиште. На тржишту пак влада конкуренција, а она тера индивидуалне произвођаче да стално унапређују средства за производњу која поседују. Будући да је феудализам систем у којем се претежно производи да би се задовољиле потребе, унутар њега не постоји системски подстицај за унапређење средстава за производњу. Услед тога, у њему развој средстава за производњу бива веома спор и готово непостојећи (Sweezy, 1976: 33–34).

Свизи ипак наглашава да феудални систем није у потпуности статичан и стабилан. Унутар њега постоје два елемента која могу

да доведу до нестабилности. Први елемент нестабилности је стална борба унутар више феудалне класе за нову земљу и вазале. Та унутрашња карактеристика више феудалне класе доводи до стања сталног рата, које у одређеним тренуцима може да проузрокује осиромашење и друштвене кризе, али не може да утиче на развој средстава за производњу и напредак друштва (Sweezy, 1976: 35). Други елемент који би могао да доведе до потенцијалне нестабилности феудалног система јесте неконтролисани раст популације. Феудални посед може да издржава ограничен број људи. Када раст популације на феудалном поседу превазиђе његове продуктивне капацитете долази до појаве луталица које или живе од милостиње или чине ресурсну базу за плаћеничке војске. Поменута појава може да доведе до одређених нестабилности у оквиру феудалног система, али не може да, на револуционаран начин, повећа продуктивност нити да учини феудалну организацију ефикаснијом (Sweezy, 1976: 35–36).

Свизи закључује да се услед тенденције економског система да буде статичан и нестабилности које не доводе до квалитативних промена, феудализам врло споро развија. Стога у њему не могу да постоје „интерни“ покретачи који би довели до настанка капитализма, већ основ за његову трансформацију треба тражити у одређеним „екстерним“ факторима. За Свизија је трговина најбитнији „екстерни“ фактор који је довео до транзиције из феудализма у капитализам. За разлику од Доба, Свизи сматра да је средњовековни трговачки град био страном телом у оквиру феудалног организма. Трговачка класа, која је контролисала трговачки град, је насупрот производњи за задовољавање потреба успоставила производњу за тржиште (Sweezy, 1976: 41–42).

Свизи истиче да се у средњовековном граду развила *економија размене*²³ која је постојала упоредо са феудализмом. Приликом објашњавања настанка економије размене користи сличну аргументацију као Маркс и Енгелс у *Немачкој идеологији*. У почетку је трговина у Европи била локална. Временом трговачки капитал почиње да проширује трговачке мреже да би продавао луксузна добра. Ипак, највећа квалитативна промена дешава се када трговачки капитал почиње да продира у сферу производње, стварајући мануфактуру (засновану на сложенијој подели рада) у оквиру градова и ширећи трговачке мреже још даље (Sweezy, 1976: 41–42).

23 Свизи не жели да поистовети ову економију размене са капитализмом и истиче да није реч о посебној друштвено-економској формацији, али не даје детаљније објашњење за овакве ставове (Sweezy, 1976).

Процес учвршћивања економије размене имао је разорни утицај на феудализам, пре свега из четири основна разлога:

1. настанак и развој мануфактурне производње је показао сву неефикасност феудалне производње; постало је јефтиније да се купи добро које је произвела мануфактура, него да се то добро самостално произведе; то је довело до раста потражње феудалаца за производима мануфактуре, због чега су они такође морали да се укључе у производњу за тржиште да би дошли до новца којим би задовољавали своје потребе;
2. само постојање разменске вредности у економији променило је ставове људи и створило мотивацију за стицање и акумулацију капитала;
3. појава мануфактуре је развила нове укусе код феудалаца који су све више новца трошили на луксузна добра, а тиме је подстицала капиталистички развој;
4. раст и развој градова омогућио је зависном становништву могућност бољег и слободнијег живота, што је довело до бежања кметова са феудалних поседа (Sweezy, 1976: 42–43).

Развитак економије размене, према Свизују, није значио аутоматски престанак постојања феудализма. Економија размене била је довољно растегљива да је у себе могла да инкорпорира како најамни, тако и робовски и кметовски рад. Без обзира на карактеристике рада који је производио добра, најважнија одлика економије размене била је да се та добра пласирају на тржиште. Када је Доб покушао да докаже феудални карактер средњовековне трговине, истицао је да је она, утичући на европску подела рада, допринела рефеудализацији на истоку Европе. Према Свизију, ова рефеудализација истока Европе доказивала је нешто сасвим супротно. Он истиче да је, за разлику од старог феудалног поседа, нови феудални посед на истоку Европе производио најпре за тржиште. Мање развијене земље попут Пољско-литванског комонвелта прилагодиле су се новој подели рада произашлој из економије размене, извозећи сировине на тржишта развијених земаља и увозећи од њих готове производе (Sweezy, 1976: 44–46). Иако је сматрао да се феудализам распао из другачијих разлога, Свизи се слагао са Добом око периода распада феудализма, истичући да је у питању 15. век. Као и Доб, он тврди да је током наредна два века основна друштвено-економска формација била ситна робна производња и да се формирање чистог облика капиталистичке друштвено-економске формације дешава тек у 17. веку (Sweezy, 1976: 49–50).

Хилтоново унапређење теорије „аграрног капитализма“

Више марксистичких интелектуалаца је тежило да допринесе одбрани и јачању Добове теорије и побијању Свизијевих аргумената. Најзначајнији од њих био је Родни Хилтон, који је, након завршетка дебате, посветио каријеру одбрани теорије „аграрног капитализма“. За Хилтона се може рећи да је створио софистициранију и уобличенију верзију теорије „аграрног капитализма“. Он је, као и Доб, истицао да је трговачки капитал био саставни део европског феудализма, који није био кадар да промени основне карактеристике феудалне формације (Hilton, 1976: 23–24). За разлику од Доба, Хилтон је дао већу улогу феудалној ренти. Рента је, према мишљењу Хилтона, била главни покретач развоја феудализма у његовим ранијим фазама, али и узрок његовог пада. Феудалци су увек тежили да кроз феудалну ренту из рада сељака експлоатишу што већи вишак производа. То их је у раним фазама феудализма стимулисало да унапређују технологију производње и повећају продуктивност феудалног поседа. Повећање продуктивности феудалног поседа утицало је и на усложњавање поделе рада, што је потом довело до раста трговине и развијања трговачке класе и трговачких градова (Hilton, 1976: 113–116).

Повећање продуктивности феудализма и последично развијање трговине омогућило је сељацима да, осим производње за сопствене потребе и потребе феудалаца, производе и за тржиште. Производња за тржиште је направила већу социјалну диференцијацију унутар сељаштва. Богати сељаци сада су почели да користе сиромашније сељаке као најамне раднике. Обе групе сељака почеле су да гледају на обавезу давања дела сопствених производа феудалцима са све већим негодовањем, што је довело до оштре класне борбе која је доживела свој врхунац у 14. веку (Hilton, 1976: 116–117).

Једна од најбитнијих последица класне борбе била је опадање ефикасности феудалне ренте. Такође, развијањем тржишних односа у пољопривредној производњи, феудална рента више није имала улогу развијања средстава за производњу, већ је кочила њихов развој. Феудалци су се окренули помоћи државе како би могли да потражују своја сталешка права. Због тога долази до настанка апсолутистичке монархије, све веће замене ренте државним порезима и слабљења моћи феудалаца у односу на државу. Тамо где је феудална рента опстала, више се није исплаћивала у натури, већ у новцу, што је такође јачало тржишне односе. Најпродуктивнији пољопривредници били су они који су се оријентисали ка производњи за тржиште. Њих су најчешће чинили богати сељаци и ситно племство, а убрзо су прерасли у нову капиталистичку класу у систему који је све више попримао

карактеристике „аграрног капитализма“ (Heller, 2011: 30–31; Hilton, 1976: 150–155; Hilton, 1985).

Бренерова теорија „аграрног капитализма“

Бренер је свој аргумент засновао на екстремнијој интерпретацији теорије о класној борби као узрочнику распада феудализма. Као и Доб, Бренер је тврдио да су феудалци временом све више експлоатисали зависне сељаке. Растућа експлоатација зависном сељаштву отежава остваривање основне биолошке репродукције што је довело до жестоке класне борбе. Успех сељака у класној борби зависио је од карактеристика сељаштва у појединачним друштвима (Brenner, 2002: 36). У источној Европи је сељаштво било неорганизовано и атомизовано због чега није успело да сруши феудални поредак. У Француској је пак сељаштво успело да се ослободи феудалног јарма, оствари слободан статус и власништво над земљом (Brenner, 2002: 44–45; 54–55).

У Енглеској је сељаштво било делимично успешно у својој борби против феудалаца. Иако је успело да оствари слободан статус, феудалци су задржали власништво над значајним делом обрадиве земље. Од почетка 15. века, феудалци су кренули у контраудар терајући слободно сељаштво са сопствених ситних поседа и тиме присвојили његову земљу. Потом су феудалци кренули да издају свој, сада већ увећани, земљишни посед закупцима. Закупце је углавном чинио богатији слој сељака који је пре свега производио за тржиште (Brenner, 2002: 48–49). Док феудализам није стимулисао развој средстава за производњу, у новом систему су доминирали закупци који су производили за тржиште, рационална организација и смањивање трошкова производње. Тиме је у пољопривреди завладала капиталистичка логика производње, односно у пољопривредном сектору се развио првобитни „аграрни капитализам“ (Brenner, 2002: 46–52). За Бренера, средњовековна трговина и градови нису имали никакву улогу у развоју капитализма (Brenner, 2002: 38–40).

Аутор ове књиге је става да је код Бренера присутан изражени етноцентризам. Приликом објашњавања веће успешности сељаштва западне Европе у класној борби против феудалаца, Бренер истиче да је сељаштво имало посебан дух заједништва и комуналну организацију који су недостајали на истоку. Комуналну организацију можемо наћи у различитим историјским друштвима: код Срба у Османској империји, код индијских и руских сељака итд. Без обзира на споменуту комуналну организацију сељаштва, у овим друштвима се није развио капитализам. Стога се можемо запитати да ли основни узрочник у Бренеровој теоријској шеми уопште има неку експликаторну вредност на емпиријском нивоу анализе.

*Елена Мејксинс Вуд – савремени представник Добове
и Бренерове школе*

Иако Елена Мејксинс Вуд (Ellen Meiksins Wood) није директно учествовала у дебати о настанку капитализма, у овом поглављу место је заслужила чињеницом да је ауторка савременог облика аграрне теорије о капитализму. У књизи под називом *Порекло капитализма* Вуд полази од основне претпоставке аграрне теорије да капитализам није настао у граду, већ на енглеском селу, које је због својих несвакидашњих историјских карактеристика омогућило развој наведене друштвено-економске формације. Саме специфичности енглеског села произашле су из ширих посебности енглеског феудалног друштва.

Ауторка, попут осталих марксиста, капитализам дефинише као систем у коме на супрот владајућој класи капиталиста стоји подређена радничка класа која не поседује средства за производњу и слободна је, у правном смислу, да прода свој рад коме год жели. Док се у преткапиталистичким друштвеним формацијама експлоатација врши коришћењем неекономских средстава присиле, у капитализму експлоатација произлази из уговорног односа капиталисте и радника који омогућава капиталисти присвајање вишка вредности. Да би капитализам функционисао, ова трансакција између радника и капиталисте се мора одвијати на тржишту. Другим речима, за разлику од преткапиталистичких друштава, у којима је основни вид зараде на тржишту била трговинска маржа, у капитализму тржиште постаје место на коме се набављају основни фактори производње (рад, сировине, новчана средства, машине итд.) и стога је управо оно есенцијално за репродукцију капитализма (Wood, 2002: 96–98). Према схватањима ауторке, економски успеси Фиренце или Холандије заснивали су се на преткапиталистичким тржиштима, стога се у њима није формирао фундаментални класни однос карактеристичан за капитализам (Wood, 2002: 85–94). Вуд истиче да је у питању прва појава овог типа у историји у оквиру енглеског аграрног сектора.

За разлику од већине европских земаља, у Енглеској је у периоду између 11. и 16. века на успешан начин извршена централизација државе и укинута парцијализација суверенитета карактеристична за већину феудалних друштава. Централизована држава је служила енглеским крупним феудалцима да репродукују свој доминантан положај. Ипак, централизованост државе је подразумевала да се ова репродукција положаја више феудалне класе врши на начин различит од других европских земаља. Функције које је у осталим земљама вршило само племство су у Енглеској од њега одузете, пре свега кроз његову

демилитаризацију, те оно није могло да неекономским средствима присиле у потпуности врши експлоатацију сељаштва. Са друге стране, у Енглеској је централизација државе утицала и на смањење уситњености феудалног поседа, те је најзначајнији удео, готово у потпуности, био у власништву крупног племства (Wood, 2002: 98–99).

Немогућност да се вишак производа на ефикасан начин присваја неекономском присилом, оријентисала је енглеско племство на развијање чисто економских средстава за присвајање вишка производа. Племство у Енглеској је све више почело да даје своје земљиште у закуп слободном сељаштву. Сам закуп поприма економске карактеристике и почиње да се разликује од старих облика присилне ренте. Другим речима, закуп земљишта постаје тржишна категорија и његову цену почињу да одређују силе понуде и потражње. Са циљем да буде у стању да крупном племству исплати закуп, слободно сељаштво се окреће повећавању продуктивности рада и развија све рационалнија средства за обраду земље. Успешни слободни сељаци почињу да запошљавају најамне раднике. Тржишна утакмица између сељака-закупаца је довела до тога да они пољопривредни произвођачи који су мање ефикасно повећавали продуктивност свог рада временом губе од стране успешнијих. Све наведено довело је до „етике унапређења“, у којој се сваки појединачни сељак-закупац трудио да своју производњу организује што рационалније (Wood, 2002: 99–103). Ограђивање земље од стране крупних феудалаца такође је било условљено квалитативном променом у пољопривредној производњи. Са намером да буду у позицији да издају што више земље у закуп, крупни феудалци су, путем ограђивања земље, тежили да укину архаичне колективне облике власништва над земљом и повећају земљишне поседе у сопственом власништву (Wood, 2002: 108–109). Мејкинкс Вуд закључује:

У њорехењу са другим европским сељачким друштвима, енглески случај је био рејкоси, а њровачки императив свим сијурно убрзао њоларизацију енглеској сеоској друштва на веће власнике земљишта и растућу масу без својине. Чувени њројни аранжман земљоседника, калџијалистичкој закупица и најамној радника био је резултат, а са растом најамној рада њовехали су се и њријисци на растућој продуктивности рада. Исти њроцес је створио веома њпродуктивну њољопривреду, сијособну за одржавање велике њоулације, која се не бави њољопривредном њроизводњом, али је њакође створио и растући број њуди без својине која ће чинити, како велику радну снају, њако и домаће њржишће за јефтина њоџрошачка до-

бра – тий тјржиштя без истјоријској йреседана. Ово је йоза-дина сйварања енїлеској индустјријској кайиїализма (Wood, 2002:103).

Другачија путања развитка је Француску одвела у потпуно супротном смеру. У овом случају држава није успела да у потпуности уништи моћ феудалаца. Стари облик економске експлоатације у коме феудалац на свом поседу од сељака директно присваја вишак производа је са развојем апсолутизма замењен новим. Наиме, крупни феудалци су од апсолутистичке државе куповали право на наследну службу у оквиру краљевске администрације. Једно од загарантованих права носилаца службе било је да опорезују рад сељака. Докле год су остваривали право на порез, носиоце службене функције није интересовало како ће сељаци организовати производњу, због чега су се на француском селу задржали архаични облици својине и организације рада, што је узроковало да се у Француској не развије капитализам (Wood, 2002: 103–105).

Иако једна од најелегантнијих верзија аграрне теорије о настанку капитализма, теорија Елене Мејксинс Вуд има озбиљне недостатке. Поставља се питање да ли су на настанак енглеске рационалне пољопривредне производње утицали већ развијена европска подела рада и развијено тржиште, што би могло указивати на то да се капитализам као минорна формација раније усталио на европском континенту. Такође, ауторка произвољно одбија да дефинише Фиренцу или Холандију као друштва у којима је присутан капитализам, без обзира на емпиријске чињенице. Још током прве половине 12. века у мрежи европских градова почело је устаљивање производње у којој се на континуирани начин користио најамни рад, при чему је акумулирани новац био у функцији капитала (Мандић, 2022b; Nicholas, 2013; Weatherford, 1997). Као и остали теоретичари аграрног капитализма, ауторка ове чињенице у потпуности занемарује.

Критички осврт на ендогене и ектогене теорије о настанку капитализма

Основно питање које је поделило западне марксисте јесте да ли је противречан однос између села и града или противречан однос у оквиру села проузроковао распад феудализма и настанак капитализма. Као аутор ове књиге подржавам Свизијево становиште, али се по одређеним питањима не слажем са њим. Као и Хилтон, сматрам да феудализам није био стагнантан систем, већ да је у одређеном периоду свог постојања позитивно утицао на продуктивност и наста-

нак сложеније поделе рада. Сложенија подела рада свакако је допринела развоју трговине и трговачких градова. Такође, не сматрам да је трговина била страном телом у оквиру феудализма. Град и трговачка класа, карактеристична за средњовековну Европу (Pirenne, 1946), једино су могли да се развију захваљујући децентрализованој самој феудализма (Anderson, 1974a).

Инсистирање ендогених теоретичара на класној борби као основном узроку распада феудализма је неоснована по мом мишљењу. Класна борба карактерисала је сва историјска друштва. Побуне сељака нису одлика само европског феудализма, већ су биле присутне у различитим облицима преткапиталистичких друштвено-економских формација. Можемо се запитати због чега су сељачке побуне у Енглеској биле толико другачије да су „довеле“ до настанка капитализма и зашто у другим друштвима није било сличних исхода. Инсистирање на томе да се капитализам развио из ситне робне производње слободних сељака такође делује неуверљиво, јер је управо то била карактеристика великог броја преткапиталистичких друштава попут Атине, Римске републике итд. (Milios, 2018). Става сам да је најјачи Свизиијев аргумент тврдња да је економија размене, заснована на мануфактурној производњи, постепено утицала на распад феудалне ренте, излажући феудални посед тржишту. Будући да је било јефтиније купити добро које је произвела мануфактура, него то добро самостално произвести, дошло је до раста потражње феудалних поседа за производима мануфактуре, због чега су они такође морали да се укључе у производњу за тржиште да би дошли до новца којим би задовољили своје потребе (Sweezy, 1976).

1.4. Карл Кауцки и аграрно питање

Како би се одбранио став да је капитализам настао прво у трговини и неаграрном сектору, треба се вратити у прошлост и анализирати дело Карла Кауцког (Karl Kautsky) под називом *Аграрно питање*. Карл Кауцки био је чешко-аустријски ортодоксни марксиста, пријатељ Фридриха Енгелса, истакнути члан немачке Социјалдемократске партије и велики критичар бољшевичке политичке праксе.

У *Аграрном питању* је Кауцки анализирао економске односе на немачком селу. Према Марксовој теорији, укрупњавање капитала логичка је последица капиталистичке економије и тржишне конкуренције. Крупнија предузећа су у стању да изврше концентрацију напредних средстава за производњу, добију кредте на једноставнији начин, налазе адекватнија тржишта и лакше експлоатишу радну

снагу (Kautsky, 1988: 104; Milios, 2018: 48). Ипак, Кауцки је приметио да се у немачком аграрном сектору током 19. века налазио мали број крупних капиталистичких пољопривредних поседа и да су већину чинили ситни поседи независних сељака. Он је сматрао да је доминација ситног сељачког поседа произашла из две чињенице:

Мале фарме имају два значајна оружја која могу да искористе њихових власника, који за разлику од најамника раде сами за себе. Дрugo, штедљивости ситних независних сељака, је већа чак и од штедљивости најамног пољопривредног радника (Kautsky, 1988: 110).

Маркс је такође уочио да радиност и штедљивост чине ситне пољопривреднике спремним да раде за новац који није већи од плате најамника. Будући да на цену добара које производи ситно сељаштво не утичу ни профит нити рента, ситни сељаци имају позитивну улогу у репродукцији капиталистичког система јер омогућују радничкој класи да купују јефтине пољопривредне производе (Milios, 2018: 48). Осим издржљивости ситног сељачког поседа, према мишљењу Кауцког, још једна карактеристика пољопривредне производње утиче на то да не дође до укрупњавања капитала. Премда у индустрији укрупњавање капитала не подразумева физичко спајање два предузећа, у пољопривреди укрупњавање подразумева управо спајање више парцела у једну физичку целину. Ово је често веома спор, а некада и немогућ, процес због физичке одвојености парцела (Kautsky, 1988: 145–146; Milios, 2018: 49).

Кауцки је истицао да развој капитализма у Европи није довео до пуне пролетаризације сеоске радне снаге. И најсиромашнији сељаци најчешће су полунајамна радна снага, јер осим најамног рада на земљи других, углавном производе и на сопственим малим парцелама за личне потребе (Milios, 2018: 47–49). Говорећи о немогућности да се на селу развију чисто капиталистички односи, Кауцки даје пример Велике Британије, најразвијеније земље у којој такође доминира ситни посед:

Чак и у Великој Британији било је не мање од 117.998 фарми које су мање од 5 ари од укуино 520.106 у 1895: 149.818 фарми је било величине између 5 и 20 ари, и 185.663 између 20 и 50 ари – то јест, велика већина поседа су биле мале фарме (Kautsky, 1988: 163).

Имајући у виду све наведене разлоге, Кауцки закључује да капитализам није могао да се развије на селу, већ у урбаним срединама:

Са изузетком неколико колонија, капиталистички начин производње уочио је свој развој у градовима, у индустрији, остављајући пољопривреду већински непажљивом на пољопривреду. Али развој индустрије временом уочио је на карактер пољопривредне производње (Kautsky, 1988: 13).

Капиталистичка привреда почиње да буде значајна само онда када урбани капиталисти и банке и кредитни системи постоје у појединачним развијеним (Kautsky, 1988: 88).

Након излагања анализе аграрног питања Кауцког, укратко ћемо се опет критички осврнути на дела Доба, Хилтона, Бренера и Вудову. Уколико се капитализам развио у аграру, као што истичу поменути аутори, било би логично да процес укрупњавања капитала прво отпочне у овом сектору. Као што наводи Кауцки, услед објективних услова, ово је било немогуће. Чак и данас у већини европске пољопривреде доминира посед средње величине (просечне величине 17,4 хектара) (Eurostat, 2022). Са друге стране, познато је да се укрупњавање капитала у мануфактури, трговини и банкарству одвило још у средњовековној Европи и да је већину процеса у оквиру европске трговачке мреже контролисала неколицина породица.²⁴ Реч је о још једној чињеници која указује на то да се капитализам највероватније развио када је преткапиталистички акумулирани новац из сфере трговине ушао у сферу производње.

1.5. Џон Милиос и алеаторни приступ у објашњењу настанка капитализма

Основна теза алеаторног приступа

Појам алеаторност се на српски језик може превести као „зависност од случаја“. Теорија алеаторности подразумева да су током историје акумулација новца у трговини и стварање најамне радне снаге била два одвојена процеса. Капитализам је настао тек када су се, случајним сплетом историјских околности, ова два процеса спојила. Акумулирани новац могао је да постане капитал само у релацији са најамном радном снагом, односно само у оном тренутку када се

²⁴ Фирентинске породице попут Бардијевих, Перуџијевих, Акиолијајевих и Медичијевих су током 13. и 14. века у потпуности контролисале европски банкарски систем. Неки од њихових највећих дужника били су најзначајнији европских краљеви тога доба попут енглеског Едварда I и француског Филипа Лепог (Weatherford, 1997: 68;76).

формирао фундаментални класни однос карактеристичан за капитализам. Главни представници таквог виђења били су француски структуралистички марксиста попут Етиена Балибара (Ethiène Balibar) и Луја Алтисера (Milios, 2018: 67–68). Своју алеаторну теорију Балибар сажето излаже на следећи начин:

Формирање слободних најамника се претходно појављује у форми трансформације аграрних стурктура, док је конституисање бољшевишке резултат аграрне и финансијске кризе која се налази изван ових аграрних стурктура (Balibar, 1997: 281).

Према Балибару алеаторна теза доноси два битна закључка:

1. *оно што је постојало пре кризе односа се може смањити врхом кризе сваког појединог елемента [најамног рада и нагомиланог новца], који су коначно били назначени да се појаве, али не и кризом кризе кризиса, пошто састајање ова два елемента није било предвидљиво;*
2. *кризисни начин производње није резултат еволутивне трансформације феудалног начина производње – ствара стурктура није саму себе трансформисала, она је само одумрла стурктура (Balibar, 1997: 283).*

Дакле, капитализам према алеаторној тези није настао из историјске сврховитости, већ из случајног спајања његова два основна елемента која су, пре настанка капитализма, засебно развијала. Такође, према алеаторној тези, нова друштвено-економска формација не настаје из контрадикторности старе, већ спонтаним историјским процесима. Најкомплекснији облик алеаторне тезе развио је грчки марксистички економиста Џон Милиос (John Milios) у својој књизи *Порекло кризиса као социјалног система*. У наставку поглавља биће дат детаљан приказ његовог виђења настанка капитализма.

Милиосово виђење кризиса

Заснивајући свој став пре свега на Марковим анализама у *Кризису*, Милиос је истакао да је за постојање капитализма неопходно следећих шест елемената:

1. постојање најамног рада;
2. монетизација читаве економије – постојање процеса у којем новац у циркулацији ствара нови новац;

3. концентрација средстава за производњу и одвајање капиталисте од процеса рада;
4. слободна конкуренција и стапање појединачних капитала у агрегатни социјални капитал;
5. постојање финансијског облика капитала – развијено банкарство и кредитни систем;
6. формирање специјалне правно-политичко-идеолошке структуре и одговарајуће државне структуре (Milios, 2018: 12).

Иако Милиос није мењао Марксова основна становишта, у одређеним аспектима их је изложио организованије и детаљније од самог Маркса. Када говори о основном начину циркулације новца, Милиос даје сложенију верзију формуле $H-P-H^*$:

$$H- P (TP +TСП)...П...P^*-H^*(H+\Delta H)$$

Милиосова формула детаљно објашњава циркулацију капитала у капиталистичкој производњи. Капиталиста користи новац (H) да би купио робу неопходну за производњу (P). Ова роба може се исказати и као трошак куповине радне снаге (TP) и трошак куповине средстава за производњу ($TСП$). У процесу производње (Π) ствара се роба са додатом вредношћу (P^*). Њеним пласирањем на тржиште долази се до акумулације капитала (H^*) који сачињавају збир уложеног капитала и профита ($H+ \Delta H$) (Milios, 2018: 13).

Милиос је такође развио још детаљнију верзију формуле која у потпуности објашњава акумулацију капитала у развијеном капитализму:

$$(HK+HA) - (H- P (TP +TСП))...П...P^*-H^*(H+\Delta H))-H^{**}$$

Да би производни капиталиста у развијеном капитализму био у стању да покрене циклус акумулације, често позајмљује новац од финансијског капитала (HK – новац у облику кредита; HA – новац у облику акције), који користи за финансирање трошкова производње ($TP+TСП$). Процес акумулације који остварује производни капиталиста доводи до тога да финансијски капиталиста такође акумулира капитал наплатом камата или дивиденди (H^{**}) (Milios, 2018: 16).

Ова формула показује да се у развијеном капитализму често власнички капитал ($HK+HA$) раздваја од управљачког, односно менаџерског капитала (H). Стога се, у наредној табели, однос власништва, контроле и употребе средстава за производњу може приказати на следећи начин:

Табела 6 – Власништво, контрола и употреба средстава за производњу у капитализму

	ВЛАСНИШТВО	КОНТРОЛА	УПОТРЕБА
КАПИТАЛИСТА	✓	✓✗	✓✗

Иако капиталиста увек има власништво над капиталом, контрола и употреба капитала зависе од начина на који је организован радни процес унутар предузећа. Услед тога, капиталиста може, али нужно не мора, да има контролу и употребу капитала.

Прејкајийџалистичка робна ѝроизводња оријентисана ка добити

Милиос почиње своје теоријско излагање тезом да је у већини преткапиталистичких друштава постојала робна производња оријентисана ка добити. Он је на енглеском назива *money-beggetting mode of production*. Када би се ова фраза превела на српски језик, добили бисмо „начин производње заснован на чибирчењу новца“. Будући да српски превод фразе делује рогобатно, држаћемо се назива „робна производња оријентисана ка добити“.

Милиос истиче да је ова друштвено-економска формација постојала још у робовласништву. Класични вид робовласништва подразумевао је нетржишну производњу за задовољење сопствених потреба. Ипак, одређени број робовласника користио је рад робова да би производио за тржиште. Милиос даје пластичан пример ове појаве. Одређени власник робова је својим новцем (Н) куповао робу (Р) неопходну за производњу (брод, знатне количине вина, робове, крчаге, најамни рад морнара). Потом би покренуо процес производње у којем би робови пунили крчаге вином и печатили их, затим их утоваривали на бродове да би били превезени до тржишта где су били продавани (Н*). Наведени процес би се понављао и омогућавао робовласнику да акумулира новац. У античком грчком друштву се на овакав тип робовласника гледало са презрењем. У својим списима Аристотел их осуђује због тога што им је стицање новца циљ по себи (Milios, 2018: 104–105).

Милиос истиче да робна производња оријентисана ка добити није по својој природи капиталистичка. Овог је схватања најпре због тога што се у овој економској формацији првенствено упошљава робовска радна снага. Уколико се у робној производњи оријентисаној ка добити запошљава најамни рад, њен удео у тоталној радној снази је занемарљив. Такав тип производње је био присутан у грчком и у

римском типу друштва, али никад није био доминантан, већ је класичан облик робовласничке друштвено-економске формације у којој се производи за потребе био већински заступљен и фундаменталан (Milios, 2018: 103–105).

Робна производња оријентисана ка добити и заснована на робовском раду надживела је класично робовласништво и била заступљена и у феудализму (Milios, 2018: 105–108). Као пример тога Милиос истиче крсташке походе који су довели до развоја средоземне трговине робовима. Такође, италијански градови су значајан извор прихода остваривали трговином робљем. У венецијанској колонији на острву Криту:

У првој половини 14. века, већина робова били су хришћански Грци заробљени у Малој Азији, којненој Грчкој или егејским острвима. Крај века је сведочио замени грчких робова све више људима из подручја Црног мора: Тајарима, Циркасцима, Бујарима, Турцима, Русима и грујима (McKee у Milios, 2018: 108).

Главни разлози због чега се у робовласништву из робне производње оријентисане ка добити није развио капитализам су следећи:

1. непостојање развијених тржишта капитала и најамне радне снаге;
2. систем кредита је и даље био рудиментаран и није се заснивао на општим рационалним правилима, већ на интерперсоналним односима произашлим из традиције (Milios, 2018: 110–111).

Сложенији облик ирешкајийиалистичке добијино оријентисане робне производње

Трговачки правни уговори били су битан фактор преткапиталистичке трговачке размене. Трговина на велике раздаљине са собом је носила значајне ризике због чега су створени различити правни механизми у циљу заштите како финансијера трговачке експедиције, тако и главног вође трговачке експедиције. У различитим друштвима настали су правни облици коју су регулисали трговину на даљину и који су по својим карактеристикама били мање или више попут вавилонског *џајуџина*, атинског *хетеројлуна*, римског *социјетаса*, византијске *херикоиноније*, јеврејске *иске*, арапског *кирада* и северно-италијанске *коменде* (Milios, 2018: 116).

Иако ове правне форме по својим карактеристикама нису биле у потпуности исте, имале су значајну сличност. Основни циљ ових

уговора био је да се створи правни реципроцитет између финансијера трговачке експедиције и њеног главног вође. Док финансијер улаже капитал, главни вођа улаже сопствени рад и организационе способности. Иако подсећа на најамни рад, ова врста уговора је другачија. Осим робе коју је купио финансијер, главни вођа експедиције је имао право да понесе сопствену робу коју би продао на далеком тржишту. Чланови експедиције су такође имали права да продају своју робу. Имајући то у виду, оваква врста уговора се може дефинисати као однос између финансијеровог капитала и радне снаге, која јесте најамна, али је истовремено и сама у индивидуалној функцији капитала (Milios, 2018: 117–118).

Будући да је финансијер улагао новац, он је имао право на највеће учешће у добити, које је углавном износило $\frac{2}{3}$ или $\frac{3}{4}$ уложеног капитала. Са друге стране, вођа експедиције је такође имао одређен удео у добити који је користио за исплату посаде и као извор своје зараде. Осим тога, постојала је и подела ризика између финансијера и вође посаде и углавном је била неједнако расподељена. Уколико би експедиција пропала, финансијер би сносио $\frac{2}{3}$ или $\frac{3}{4}$ трошкова, док би вођа експедиције сносио остатак (Milios, 2018: 118–119).

Таква врста правног и радног односа по својим карактеристикама је, од свих осталих врста преткапиталистичких друштвено-уговорних форми, најближа капиталистичком односу. Овде је значајно напоменути да је Маркс транспорт робе класификовао као делатност производног, а не трговачког капитала, који остварује трговачку маржу продајућу транспортовану робу у својим радњама. Може се доћи до закључка да је преткапиталистичка трговина интегрисала унутар себе функције како производног капитала (транспорт), тако и трговачког капитала (откуп и продаја).

Иако су, по Милиосовом схватању, различити облици робне производње оријентисане ка профиту створили битне елементе будуће капиталистичке економије, капитализам није могао да се развије из пуког квантитативног раста ове друштвено-економске формације. За развитак капитализма било је неопходно настајање класе која је своје економске интересе могла да одбрани у сфери политике. Због тога се, према Милиосу, први прави капитализам развио у Венецији, где је први пут класа капиталиста успела да у потпуности загосподари свим сферама друштвеног живота. У следећем делу поглавља приказаћемо на који начин је Милиос објаснио своје схватање развоја капитализма у Венецији.

Венеција као место настанка капитализма

Венецијом је од њеног настанка у значајној мери владала трговачка аристократија. Основни вид привређивања се заснивао на различитим облицима преткапиталистичке робне производње оријентисане ка добити. Први облик робне производње оријентисане ка добити представљао је употребу робовског рада зарад продаје на тржишту (Milios, 2018: 108). Други облик се заснивао на транспорту и трговини различитих добара. Венеција је имала монопол у производњи и трговини сољу и дрвима, као и трговини робовима. Трећим обликом се може сматрати употреба традиционалне средњовековне еснафске организације зарад продаје на тржишту.

Географски положај Венеције чинио ју је битном кариком у трговини између западне Европе и Византије. Стога јој је и спољнополитичка оријентација зависила од геополитичког положаја. У периоду између 9. и 12. века Венеција је била верни савезник Византије, услед чега је имала прилику да по мањим тарифама увози и извози робу из Византије. Иако је до 12. века Запад био у дефициту у трговинској размени са Византијом, Венеција је, због контроле битних трговачких рута у Јадрану и источном Средоземљу, акумулирала значајне количине новца. Њена доминација поморским рутама била је омогућена управо политичким савезништвом са Византијом (Milios, 2018: 136–139).

Када је Византија почела да ствара повољне трговинске уговоре са другим италијанским градовима-државама попут Пизе и Ђенове, односи између ње и Венеције су захладнели. На поменуто погоршање односа утицало је и економско и политичко јачање западне Европе од 12. века. Венеција, из наведених разлога, од краја 12. века мења своју спољнополитичку оријентацију окрећући се сарадњи са краљевствима из западне Европе. Ова промена спољне политике је кулминирала 1204. године када је Венеција подржала крсташко освајање и пљачку Константинопоља. Тај датум је значајан јер је омогућио Венецији да самостално загосподари морским рутама и да се додатно обогати пљачком Византије (Milios, 2018: 139–144).

Значајно је указати на унутрашње карактеристике политичког уређења Венеције. Иако је њоме доживотно владао изборни дужд, реална моћ је увек била у рукама Великог савета сачињеног од око неколико стотина до 1100 најбогатијих породица (Milios, 2018: 150; 168). Део Великог савета је своју економску моћ заснивао на земљишним поседима. Ипак, како је време пролазило, све већу нумеричку присутност и утицај имала је трговачка олигархија која је своје богатство заснивала на профитно оријентисаној робној производњи

(Milios, 2018: 168). Припадници Великог савета су се индивидуално богатали. Међутим, да би себи обезбедили повољне услове за богаћење, као колектив су одређивали правац политичког и економског деловања венецијанске државе.

Током 13. и 14. века Венеција је чешће улазила у сукоб са другим италијанским градовима (нарочито Ђеновом) око контроле лукративних поморских трговачких путева (Milios, 2018: 166–170). Због тога су јој биле потребне све веће залихе новца, јача државна контрола производње и стварање државне флоте (Milios, 2018: 171). Велики савет је из ових разлога, преко институција државе, кроз насиље и законске одредбе, започео срозавање статуса сиромашних слободних грађана. Прво су отворене државне фирме, вођене од стране државних менаџера на рационалан начин и засноване на капиталу богатих трговаца. У њима су слободни грађани почели да раде као најамна радна снага, а притом више није постојала еснафска организација која би могла да заштити њихова права. Најпознатији примери таквих државних предузећа су венецијанско бродоградилште (Арсенал), фабрика за производњу канапа (Тена), ковачница новца (Зека) итд. (Milios, 2018: 171–173). Стварање државних предузећа у којима је радила најамна радна снага, пратила је и све учесталија појава приватних радионица, које су се истовремено све више заснивале на раду најамне радне снаге. Те приватне мануфактуре углавном су се бавиле производњом чаша, стакла и обрадом метала (Milios, 2018: 173).

Држава је постепено законски забранила да чланови посаде трговачких експедиција носе личну робу са циљем да је пласирају на тржиште, што је довело до пролетаризације рада морнара. Америчка историчарка Холи Грин (Holly Greene) је добро описала пролетаризацију морнара:

Венеција је напустила еталијанску и неспецијализовану организацију трговине која је била типична за Европу у раном средњовековном периоду и била је једна од првих која је превазишла добитно морейловство – где су сви чланови посаде делили добит након успешне завршене трговачке експедиције – зарад најамног морейловства, где су морнари добијали фиксну најамнину. Професионализација трговине је кренула да се развија већ током 14. века када је смањена употреба коменде [трговачки уговор типичан за италијанске градове] ишло заједно са одајајућом улогом инвеститора који улаже са времена на време. Када се улога привременог инвеститора смањила, настала је и јаснија граница између трговца и нетрговца (Greene у Milios, 2018: 175).

Уз све ове промене Венеција је током 13. века први пут у историји направила рационалан кредитни систем. Будући да су држави током првог рата са Ђеновом била потребна значајна средства за финансирање војске, она је натерала део најбогатијих грађана да јој дају присилне кредите. Са циљем да адекватно контролише свој дуг према богатим грађанима, Венеција је створила Канцеларију за обвезнице која је надзирала стање дуга и обавезала се да ће свим повериоцима на позајмљену главницу плаћати камату од 5%. Временом, држава је почела да се задужује издајући обвезнице свим заинтересованим купцима. Ово је створило прво тржиште хартија од вредности које се заснивало на рационалним и предвидивим принципима. Систем државних обвезница је готово читав век функционисао беспрекорно. Држава је, развијајући концепт државног задужења, дала пример за развитак рационалног банкарског сектора и код приватних капиталиста. Током 14. века у приватном сектору развијају се различити облици кредита које су одликовала јасно прописана права и обавезе дужника и повериоца (Milios, 2018: 177–180).

Према Милиосу, Венеција од 14. века задовољава свих шест услова постојања капитализма и због тога ју је он окарактерисао као капиталистичко друштво. Пример Венеције је нама интересантан из још једног разлога. Иако је владајућа класа у Венецији настала у економској сфери, она је убрзо преузела и политичку моћ. Користећи политичку моћ да би се одбранила од интерних и екстерних опасности, владајућа класа је поступно створила капиталистичке односе на ограниченој територији венецијанске суверености. То показује да, уколико употребимо Марксову терминологију, промена не долази само из материјалне базе, већ из међусобне интеракције материјалне базе и правно-политичко-идеолошке надградње.

На самом крају поглавља биће изложена критика алеаторног приступа у марксизму аутора овог дела. Иако је алеаторни приступ на одличан начин показао како у одређеним историјским ситуацијама долази до спајања капитала и најамног рада, он ипак занемарује екстерне услове који су омогућили поменуто спајање. Имајући наведено у виду, очекивано је запитати се да ли би економска и политичка творевина попут Венеције била могућа у Римској империји или царској Кини. Алеаторни приступ ипак не пружа објашњења за то како су карактеристике европског феудализма омогућиле да се у оквиру њега на ограниченим територијама развије капитализам. Такође, Милиосу се може замерити да није у потпуности доследан алеаторном приступу и са њим повезаним инсистирањем на случајном настанку капитализма јер наглашава да је неопходно да класа капиталиста намерно заузме политичку моћ да би се капитализам усталио.

1.6. Пери Андерсон и еклектички приступ у објашњењу настанка капитализма

Пери Андерсон је један од најзначајнијих британских марксистичких интелектуалаца друге половине 20. века. У своје две значајне књиге, *Прелазак од античке до феудализма* и *Порекло ајсолујне државе*, он је на живописан начин и уз мноштво историјских примера описао развој преткапиталистичких друштвених формација и покушао да објасни настанак капитализма. Основни метод његове анализе био је еклектички приступ. Наведени приступ првенствено подразумева да се одређена друштвено-економска формација посматра више попут цивилизацијске целине и тоталитета њених материјалних, политичких и духовних елемената, а не строго економистички, као што је случај у ортодоксном марксизму. Такође, једна од карактеристика еклектичког приступа била је синтеза марксистичке анализе и немарксистичких праваца попут веберијанске социологије (Skocpol, 1984). Пери Андерсон је одбацио уско схваћен еволуционистички приступ по којем се распад и настанак различитих друштвено-економских формација морају одвијати по једној устаљеној правилности и произлазити из деловања само једне независне варијабле.

Криза у репродукцији робовласничтва и настанак феудализма

Према схватањима Перија Андерсона, античко робовласничко друштво се заснивало на доминацији града и трговине. У оквиру града којим је владала класа античког грађанства владало је поље „слободе“. Ипак, антички град се у значајној мери разликовао од средњовековног. Слобода античког града заснивала се на неслободи робовског рада у аграрном сектору. Слободно време које је античким грађанима омогућило да развију основе политике, филозофију и науку произлазило је из бруталне експлоатације робовског аграрног рада који се заснивао на примитивним средствима за производњу. Ова дуалност између слободе и неслободе омогућавала је вишим деловима грађанског слоја да се одвоје од продуктивног рада и да на њега често гледају са презрењем (Anderson, 1974a: 21–26).

Премда су се у почетним фазама робовласничке друштвено-економске формације средства за производњу донекле развијала, робовласништво је уопштено карактерисао спор и стагнантан развој технологије (Anderson, 1974a: 25–26). Ово подразумева да се ширење система увек заснивало на егзогеним, а не ендогеним факторима. Рат је био основно средство, како ширења територије, тако и набављања

нове робовске радне снаге и квантитативног (не и квалитативног) ширења система (Anderson, 1974a: 28).

Античко робовласништво је имало три основна облика: грчки, римски и македонски. У грчком робовласништву град-држава је доминирао околним аграрним подручјем. У Атини је сваки пуноправни грађанин поседовао земљу у околини града. Сиромашнији грађани су углавном сами обрађивали своје њиве, али су такође користили и робове као испомоћ. Богатијим грађанима су робови обрађивали поседе, док су они уживали у слободи градског живота. За Атину је била карактеристична праведнија расподела робова. Иако су богати имали највише тог „ресурса“, сиромашни су такође имали приступ поседовању робова. У Спарти је владала колективистичка организација грађанске класе. Она је стајала као уједињена непродуктивна ратничка мањина која је бруталним методама контролисала рад робова (Anderson, 1974a: 30–44).

У Риму, нарочито у његовом позном периоду, робовласнички начин производње дошао је до највишег степена развоја. Класа патриција стационирана у градовима имала је власништво над латифундијама на којима је радио велики број робова. Рим је такође карактерисала изражена варијанта репродукције система ратним освајањима. Рат је био основно средство ширења територије и доласка до нових ресурса. Будући да је стопа биолошке репродукције робова на латифундијама, услед лоших услова живота, била изузетно ниска, рат је, путем присвајања нове робовске радне снаге, био главно средство задржавања њихове популације на адекватном броју (Anderson, 1974a: 53–103).

Македонски облик робовласништва може се дефинисати као „робовласништво у нестајању“. Када су Грци под Александром Македонским освојили огромне просторе Азије и Африке суочили су се са системом без доминације робовског рада. У друштвима попут Египта, Персије и на просторима Мале Азије, Леванта, Месопотамије и Пунцаба, доминантан облик експлоатисаног рада је вековима био зависно сељаштво чији је вишак производа присвајала државна бирократија и њој подређено племство. Грци су првобитно у својим колонијама покушали да успоставе робовласништво као доминантан систем, али су се временом прилагодили већ постојећим околностима. У владајућим грчким породицама, попут Птолемејида и Селеукида, које су замениле старе домицилне елите, робовска радна снага остала је само детаљ карактеристичан за краљевске пратње, двор и одређене делове државне администрације (Anderson, 1974a: 44–52).

Слика 9 – Различити облици робовласништва према Перију Андерсону

Пери Андерсон је истакао да је робовласничка друштвено-економска формација упала у кризу када више није могла да се шири ратом (егзогеним средствима), услед чега је дошло до кризе репродукције робовске радне снаге и опадања продуктивности (Anderson, 1974a: 93). Будући да је у западним деловима Римског царства робовласничка друштвено-економска формација била доминантна, а да је исток царства преузео источњачке економске моделе, криза се пре свега манифестовала на западу. Економска криза запада условила је и његову неспособност да се одбрани од најезда германских племена, док је стабилнији исток преживео и још дуго постојао као РOMEЈСКО царство, односно Византија (Anderson, 1974a: 96–97).

Распад Западног римског царства, услед унутрашње економске кризе и германских освајачких похода, произвео је период хаоса у којем се десило спонтано мешање германских и римских материјалних и културних цивилизацијских тековина. Стога Андерсон сматра да је феудализам настао управо мешањем римских и германских елемената (Anderson, 1974a:128–132). Следи приказ неких од најбитнијих елемената који су узроковали формирање феудализма.

У позном периоду Римске империје, када је робовласничка друштвено-економска формација упала у кризу, почео је да се појављује посебан облик експлоатације веома налик феудализму. Наиме, латифундију је заменила институција земљишног поседа под називом *вила* на којој више нису радили робови, него зависни сељаци под називом *колони* (Anderson, 1974a: 94). Према Андерсоновом мишљењу, институције виле и колоне су битан формативни елемент

феудализма. За други формативни елемент феудализма заслужни су Германи. Током германских освајања римских територија долази до разградње германских племенских заједница и њиховог раслојавања. Део племена који је био у ратничкој банди искористио је свој монопол над силом да примора остале делове племена на прелазак у положај зависних сељака (Anderson, 1974a: 114–115).

Одређена германска племена, након освајања римских територија, примила су хришћанство. Док су се Визиготи и Вандали определили за аријевску верзију хришћанства, Франци су примили хришћанство које није противречило закључцима Никејског сабора и које је прихватао пет најбитнијих архиепископија (Александријска, Антиохијска, Јерусалимска, Константинопољска и Римска). Врло рано, Франци су дошли под окриље Римске архиепископије, будући да је била најугицајнија на западу Европе. Контакт Франака и Римске цркве битан је из неколико разлога. Црква је била једина институција која је преживела пад Западног римског царства и сачувала део класичног наслеђа. Она је такође успела да сачува значајан део поседа. Осим тога, развитак монастицизма у Египту и нови облици организације производње који су га пратили утицали су на то да црква рационалније обрађује своје поседе и да њихова унутрашња организација поприми карактеристике будућег феудалног поседа. У интеракцији са црквом, Франци су усвојили нове технике организације државе и економије. Све наведено је утицало на то да се током власти Каролинга у Франачкој држави први пут успостави класичан облик феудалне друштвено-економске формације (Anderson, 1974a: 134–137).

Андерсон истиче да се феудализам није уједначено развијао на тлу Европе. Центар његовог развоја и ширења је био север Француске (Anderson, 1974a: 156), а нормандским освајањима се проширио и на Енглеску (Anderson, 1974a: 158). На југу Европе је феудализам био слабији и имао је више античких карактеристика (Anderson, 1974a: 156), док је на северу био више аутохтон по својим особинама (Anderson, 1974a: 157). У викиншком културном подручју се споро развијао, усталио се тек током 13. века и није у потпуности успео да искорени класу слободног сељаштва (Anderson, 1974a: 179). На истоку Европе феудализам се ширио западном колонизацијом (Anderson, 1974a: 243). На Балкану, према Андерсону, феудализам се није усталио, већ се појављивао у спорадичним облицима (Anderson, 1978: 265). Као пример највишег нивоа развоја балканског феудализма, Пери Андерсон истиче Србију за време цара Душана (Anderson, 1974a: 290).

Андерсон је први међу марксистичким интелектуалцима значајније развио тезу о постојању различитих облика феудализма у Европи, уместо једног хомогеног облика ове формације. Износи став да је емпиријски феудализам најсличнији идеално-типском облику био севернофранцуски, а донекле и енглески, док су остали облици, по различитим параметрима, одступали од овог идеалног типа.

Слика 10 – Различити облици феудализма према Перију Андерсону, Извор: Skocpol Theda, 1984, *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press

Основне карактеристике феудализма

Андерсон је критиковао поједине марксисте који су феудализам дефинисали само преко институције кметства. Он је намеравао да у својој дефиницији феудализма обухвати тоталитет економских и политичких карактеристика ове друштвено-економске формације. Стога је Андерсон дефинисао феудализам преко његових различитих особина:

1. производња за задовољење потреба;
2. зависан положај сељаштва (кметство) – сељаци нису поседовали земљу коју су обрађивали и законски су били обавезани да остану на њој;
3. класа феудалаца је имала власништво над земљом – организација производње на феудалном поседу;

4. феудалац није имао самостално власништво над земљом, већ је оно било право које је произашло из сложених сизеренско-вазалских односа у којима је учествовао;
5. сизеренско-вазалска организација феудалне власти је одредила да његова главна политичка карактеристика буде парцелизација суверенитета која је утицала на децентрализовану природу владања (Anderson, 1974a: 147–148).

У својој анализи феудализма, Андерсон је такође указао на његове латентне и мање видљиве карактеристике. Прва се односила на стање права у феудализму. Иако је у начелу сељак требало да буде одвојен од власништва над земљом, у пракси је поседовао одређене количине земље. Феудални посед био је испресецан ситним парцелама које су држали појединачни сељаци и општинском колективном земљом на коју су право коришћења имала читава села. Такође, феудалчева правна власт над одређеном територијом често се није просторно поклапала са земљиштем које је поседовао. Све наведено је утицало на стварање стања правне неодређености, у којима су и феудалци и кметови као сталези могли да слободније тумаче норме и на основу тога произвољно потражују одређена права (Anderson, 1974a: 148–149).

Друга карактеристика је била везана за парцелизацију суверенитета. Према Андерсону је парцелизација суверенитета пресудно утицала на развој трговине:

Феудална парцелизација суверености произвела је феномен средњовековног града у западној Европи. Ипак, тенеза урбане робне производње се не сме лоцирати у оквиру феудализма као таквог: она му наравно претходи. Али феудални начин производње је ипак био први који јој је омогућио аутономни развој у оквиру природно-аграрне економије. Чињеница да се највећи средњовековни градови никада нису приближили градовима античког или азијског царства често је заклањала истину да је њихова функција унутар друштвене формације била много најпреднија. У Римском царству, са својом високом софистицираним урбаном цивилизацијом, градови су били одређени владавине илемећа земљопоседника који су живели у њима, али не од њих; у Кини, огромне провинцијске агромерације контролисале су мандаринске бирократије и сјановници одређених округа су били одвојени од свих комерцијалних активности. Сувојино томе, парадигматични средњовековни градови Европе који су се бавили трговином и производњом

су били самоуправне комуне и уживали корпоративну, политичку и војну независност од њихових и Цркве (Anderson, 1974a: 150).

Дакле, Андерсон је става да је феудална парцелизација суверености била главни узрочник високог степена робне производње у Европи. Такав закључак, осим што је интересантан, показује и Андерсонов еклектицизам, јер није уобичајено за марксисту да узроке промене у економији види у политичкој наградњи.

Трећа карактеристика такође произлази из парцелизације суверености. Андерсон истиче да је власт краља у сложеној мрежи сизеренско-вазалских односа била често угрожена. Будући да је краљ имао контролу само над својим личним поседима, сваки појединачни вазал је остваривао пуну економску, политичку и војну независност. Краљ је од вазала могао једино да тражи војну помоћ током рата. Економске потребе двора и краљевске администрације морао је да задовољава кроз своје личне поседе. Политичку моћ над вазалима пројектовао је углавном кроз вид симболичке, а не реалне моћи. Једна од контрадикторности феудализма која је произашла из ове карактеристике била је тенденција племства да се што више ослободи краљеве моћи, што није било у складу са неопходношћу постојања главног сизерена за функционисање сизеренско-вазалске мреже (Anderson, 1974a: 151–152).

Феудализам, ајсолућина држава и насљанак кайићализма

Андерсон је посредно учествовао у марксистичкој дебати о пореклу капитализма и заузео средњу позицију. Мишљења је да је феудализам почео да се распада и због развитка европске трговачке класе и због промена у односима између феудалаца и сељака на селу. Ипак, иако су ови фактори допринели разградњи феудализма и приближавању капиталистичкој економији, Андерсон сматра да они нису били једини пресудни за формирање капитализма.

Већ је било изложено Андерсоново мишљење о начину утицања парцелизације суверености на настанак и развој европског трговачког капитала и робне производње. Андерсон је сматрао да је развој трговине негативно утицао на феудализам, најпре зато што су европски трговачки градови били место на којем су зависни сељаци бежали од феудалне експлоатације (Anderson, 1974a: 205–206). Такође, појава мануфактуре утицала је на промену укуса феудалаца. Како би могли да задовоље растуће апетите за луксузним добрима насталим у мануфактури, европски феудалци трошили су све више

сопствених прихода (Anderson, 1974a: 200). Осим тога, почели су да опорезују сељаке и да издају делове свог поседа како би били у стању да купе луксузну робу на тржишту. Све наведено је допринело још бржој монетизацији привреде и јачању тржишних односа (Anderson, 1974a: 206).

Са друге стране, Андерсон истиче да су одређене промене у производним односима између феудалаца и сељака такође довеле до слабљења феудализма. Феудализам је, у својој узлазној фази, као и робовласништво, развијао средства за производњу. Ипак, у одређеном тренутку је систем исцрпио могућности за даљи развој средстава за производњу. Ово је довело до тога да, услед раста популације, сељаштво врши све већи притисак на ограничене производне капацитете феудалног поседа. Економска криза условила је учестале сељачке буне које су током 14. века омогућиле раст сељачког стандарда и распад институције кметства у значајним деловима Европе (Anderson, 1974a: 198–209).

Главна последица нестајања кметства је окретање феудалаца држави и захтевање помоћи од ње ради поновне експлоатације сељака на ефикасан начин. Уместо да сваки феудалац појединачно извлачи вишак производа на свом поседу, сада држава у име бирократије, војске, племства и цркве извлачи вишак вредности од трећег сталеза који је сачињавао остатак популације. Ова промена је на западу Европе омогућила настанак апсолутистичке монархије (Anderson, 1974b: 19–22). На истоку Европе је настанак апсолутистичке монархије био повезан са обрнутим процесом. Економска криза је током 14. и 15. века подстакла источне државе да у 16. веку искористе апсолутизам како би преко њега свеле слободне сељаке на кметски статус и тиме оснажиле феудалне односе (Anderson, 1974b: 195).

Последица стварања апсолутистичке монархије на западу била је и стварање националне државе са јединственим унутрашњим тржиштем и економском политиком меркантилизма. Унутрашње тржиште и меркантилизам омогућили су робној производњи, која се појавила још у класичном добу средњег века, да у потпуности завлада економијом и унутар ње успостави капиталистичку друштвено-економску формацију као доминантну (Anderson, 1974b: 35–36). Андерсон сматра да се капитализам формирао у 14. веку и да је постојао заједно са феудализмом. Постепено је јачао и потискивао феудалне односе, што је довело до његовог коначног тријумфа у 19. веку. Као главни разлози настанка и развоја капитализма у Андерсеновој теорији могу се навести:

1. развитак средњовековне трговине, произашле из феудалне парцелизације суверенитета;
2. криза феудалних производних односа, настала услед стагнације развоја средстава за производњу;
3. настанак националног тржишта, захваљујући појави апсолутистичке монархије.

Пери Андерсон је покушао да објасни настанак капитализма истичући више фактора који су допринели његовом развоју. Иако је аутор овог поглавља става да је Андерсонова анализа брилијантна, ипак треба истаћи да се из ове анализе не може закључити који је од три основна фактора настанка капитализма најбитнији. Андерсонова разматрања могу навести читаоце да се запитају да ли би слабљење феудализма и настанак апсолутистичке монархије били довољни разлози настанка капитализма да се пре тога није појавила развијена трговачка класа. Сматрам да наведени фактори сами за себе нису узроци настанка капитализма и да, иако су допринели његовом бржем успостављању, нису били покретач његовог примарног развоја, већ је то могла бити само неспутана средњовековна трговина.

1.7. Дебата о настанку капитализма код јапанских марксиста

Јапан је био прва неевропска земља која је током друге половине 19. века самостално досегла развијени облик капитализма заснован на фабричкој индустријској производњи. Амерички социолог Барингтон Мур (Barrington Moore) истицао је да је у Јапану, као и у Пруској, ауторитарна модернизација друштва била наметнута од стране државе. Државни апарат у Јапану, који је био под контролом савеза јаког племства и слабе буржоазије, током 19. века, кроз значајно опорезивање сељака, дошао је до средстава потребних за спровођење индустријализације и развијања капитализма „одозго“. Такав облик модернизације, према Барингтону, спречио је развој демократије у Јапану (Moore, 1973).

Теорије јапанских марксиста током 20-их и 30-их година су се значајно поклапале са Барингтоновим виђењем модернизације у Јапану. Највећи број јапанских марксиста је сматрао да је Меиђи рестаурација из 1868. године била најзначајнији чинилац развоја капитализма. Иако су се слагали око чињенице да капитализам није постојао у Јапану пре Меиђи рестаурације, јапански марксиста поде-

лили су се у две супротстављене групе које су на другачији начин тумачиле последице поменуте рестаурације по развој и карактеристике јапанског капитализма (Hoston, 1986: 100).

Најдоминантнија група, Коза, била је окупљена око Јапанске комунистичке партије и у сагласју са Коминтерним виђењем етапа у развоју јапанског друштва. Према Кози, Меиђи револуција није успоставила чист облик капитализма и буржоаске демократије у Јапану. Иако је држава агресивно наметала капиталистичку индустријализацију, Коза је сматрала да су на селу и у државној бирократији и даље владали полуфеудални односи. То је утицало на стратешку доктрину ове групе према којој у Јапану треба да се спроведе двојна револуција. Прва револуција требало је да буде буржоаска, а као њен основни циљ постављено је укидање остатака феудалних односа оличених у царистичком режиму. Према Кози, тек након ове револуције требало је да се спроведе пролетерска револуција која би од Јапана направила социјалистичко друштво (Hoston, 1986: 16; 38; 97–98). Познато је да је Коминтерна увек тежила да формулише политике појединачних националних комунистичких партија како би оне одговарале ширем геополитичком усмерењу Совјетског Савеза. Имајући у виду да Совјетски Савез није био у добрим односима са конзервативном јапанском влашћу, подржавање комунистичке фракције која је све своје капацитете усмерила на рушење режима је било сасвим очекивано.

Друга, мањинска фракција јапанских комуниста, назива Рона, одступала је од закључака Козе и Коминтерне. Према њој, буржоаско-демократска револуција се већ десила током Меиђи рестаурације и главни задатак јапанских комуниста требало је да буде стварање широког фронта радника и сељака у циљу рушења капитализма у пролетерској револуцији. Рона фракција је сматрала да развијеност финансијских тржишта, империјалистичка спољна политика и развијеност капиталистичке производње указују на високу развијеност капитализма у Јапану током друге половине 20. века (Hoston, 1986: 16; 49–50; 97–98).

Без обзира на разлике Козе и Рона, обе фракције су сматрале да се капитализам у Јапану развио услед утицаја спољнополитичких фактора, а не због интерних карактеристика јапанског друштва. Става су да је агресивна политика западних сила условила јапанску елиту да убрзано реформише друштво из феудализма у капитализам да би опстала (Hoston, 1986: 101). Такво становиште може се објаснити утицајем европоцентричног погледа на ток формирања и развоја јапанског марксизма. Уколико се капитализам развио једино у Европи, нужно је било да се он у Јапану појавио искључиво као увезена појава.

Ипак, одређени јапански интелектуалци приметили су да је европском феудализму, од свих светских друштвено-економских формација, најближе јапанско друштвено уређење које је настало у периоду Токугава шогуната. Та чињеница подстакла је различите интелектуалце да поставе тезу према којој се у оквиру јапанског феудализма самостално развила одређена форма капитализма или бар неки вид робне производње оријентисане ка добити, који се по својим карактеристикама приближавао капитализму. Најзначајнији представник таквог погледа у јапанском марксизму био је Хатори Шисо (Hattori Shiso), који је првобитно био близак Коза фракцији, али је временом успоставио независну теоријску позицију.

Хаторијева теорија ауθενичног развоја јапанског капитализма

Токугава шогунат (1603–1868) по многим карактеристикама је био сличан европском феудализму. Основну нижу класу су овде чинили сељаци у кметском положају. Основни облик организације производње био је феудални посед који је био у власништву крупног племства (даимјо). Крупно племство је на својим територијалним јурисдикцијама остваривало економску, политичку и војну независност (Hane, 1991: 136–139). Такође, у Јапану је током овог доба био присутан staleж трговаца са посебним правима и обавезама (Hane, 1991: 149–153).

Феудализам је у Јапану имао и одређене карактеристике које су га одвајале од класичног облика европског феудализма. Наиме, постојала је институција цара која је сведена на претежно симболичку улогу без реалне моћи (Steenstrup, 1996:110). Шогун је имао положај сличан европском краљу, али је временом, на ефикаснији начин, успео да умањи моћ великог племства (Hane, 1991: 136–139). Може се закључити да је јапански феудализам био спој несметаног функционисања феудалне друштвено-економске формације у сфери производње са протоапсолутистичком организацијом политичке сфере.

Полазећи од Лењиновог одређења рудиментарног капитализма у Русији (Hoston, 1986:107), Хатори је сматрао да је у јапанском феудализму новац нагомилан у трговини постепено почео да продире у сферу производње. Ово схватање је потврдио исцрпним емпијским радом којим је показао да су у Токугава шогунату постојали и протомануфактурна и мануфактурна производња за тржиште, заснована на најамном раду. Хатори је приметио да су се у Јапану самостално појавили и рудиментарни облици протоиндустријске примитивне машинске производње. Иако је примитивна машинска

производња углавном коришћена од стране шогуна за војне потребе, Хатори спомиње и приватне фабрике шећера и памука које су такође користиле машине да би производиле за тржиште (Hoston, 1986: 106). Хатори сматра да су у Токугава периоду истовремено постојале капиталистичка и феудална друштвено-економска формација. Капиталистичка друштвено-економска формација је, према Хаторију, крајем Токугава периода чак постала доминантна (Hoston, 1986: 114).

Као конкретан пример аутентичног развоја јапанског капитализма, Хатори наводи развијање домаће индустрије свиле. Током 17. века шогунат је ограничио увоз свиле из Кине, што је подстакло развијање домаће производње свиле. Прво се заснивала на протомануфактурном раду полунајамних сељака, али убрзо се трансформисала у чист облик мануфактурне производње засноване на најамном раду. Почетком 19. века је јапанска индустрија свиле задовољавала у потпуности потребе унутрашњег тржишта. Хатори је, осим овог, навео доста других примера у којима се може уочити да капиталистичка производња постаје све доминантнија у шогунату, попут производње памука, боја итд. (Hoston, 1986: 110–112). Хатори је сматрао да је главни узрок јачања капитализма и слабљења феудализма била појава мануфактурне производње (Hoston, 1986: 114). Његова аргументација о томе како је робна производња уништила феудалне односе у Јапану слична је Свизијевој. Наиме, развитком економије размене, економија потреба била је све угроженија због процеса монетизације, уништења економске самодовољности и промене економске парадигме.

Будући да је Јапан, још пре доласка западњака, имао развијен аутохтони капитализам и унутрашње тржиште, отварање према светском тржишту овој земљи није било трауматично. Меиђи рестаурација била је квалитативни скок јапанског капитализма и његово повезивање са европским капитализмом, а истовремено је представљала завршетак мануфактурне фазе јапанског капитализма и његову еволуцију у индустријски капитализам (Hoston, 1986: 114).

Хатори је због својих ставова био критикован од стране и Роно и Коза фракција. Главну критику из Роно фракције формулисао је Цучија Такао (Tsuchiya Taкао). Он сматра да је у Јапану током Токугава периода доминантан облик производње била протомануфактура, због чега је оптуживао Хаторија да пренаглашава значај мануфактуре. Цучија је истакао да је током шогуната слабо била развијена мануфактурна производња основних средстава за производњу (фактора производње), због чега је изразио сумњу да је Јапан био способан за самосталну индустријску револуцију (Hoston, 1986: 114–120).

Критику Коза фракције је у најсложенијем облику изложио Хирано Јошитаро (Hirano Josphitaro). Поменути аутор сматра да је Хатори мешао чисто приватна мануфактурна постројења са постројењима која су била у власништву вишег племства. Будући да је, према Хирану, племство Јапана било укључено у развој робне производње и стварање савременијег друштва, оно је первертирало капитализам, дајући му феудалне елементе. Због тога се, Хирано истиче, у Јапану није развила буржоазија у европском смислу, већ је она била ретардирани облик који је одступао од „природног“ европског развоја. Хирано закључује да је због наведених чињеница у Јапану и у 20. веку био присутан первертирани облик капитализма са феудалним примесима, који није био у стању да створи грађанску државу и демократију (Hoston, 1986: 120–123).

Нова генерација марксиста о јапанском феудализму

У овом поглављу ће бити приказано виђење јапанског феудализма код двојице марксиста који су стварали током друге половине 20. века. Прво ће бити речи о ставовима Кохаширо Такахашија (Kohachiro Takahashi), учесника „Доб-Свизи“ дебате и представника савременијег облика јапанског марксизма. Потом ће бити анализирани ставови Перија Андерсона, типичног представника западног марксизма.

Према Такахашију, феудализам у Јапану је одликовала висока рента у природи наметнута зависним сељацима. Поменута рента је уништила индивидуалну сељачку производњу за тржиште. Централизовано прикупљање ренте довело је до развоја градова и повећане комерцијализације. Та комерцијализација вишка производа довела је до протокапиталистичке мануфактурне производње концентрисане на селу коју је одликовао најамни рад. Власници мануфактурне производње представљали су ситне протокапиталисте, насупрот којих су стајали велики градски трговци и финансијери добро повезани са високим племством. Прекомерна експлоатација зависних сељака довела је до значајне беде и бројчаног пада популације. Када је притисак виших класа, оличених у високом племству и крупним трговцима, постао неиздржив, зависни сељаци и ситни мануфактурни произвођачи подигли су устанак који је довео до Меиђи рестаурације. Ипак, и након рестаурације одређени елементи феудализма преживели су и утицали на то да јапански капитализам добије специфичан карактер. Такахаши сматра да је Јапан већ и пре контакта са Западом развио одређене друштвене елементе који су били неопходни за настанак капитализма (Heller, 2011: 35–37). Отварање према

западним силама само је убрзало процес који се већ интерно одвијао у јапанском друштву. Такахашијева теорија о распаду јапанског феудализма неодољиво подсећа на генералну теорију „аграрног капитализма“, прилагођену јапанској историји. По мом мишљењу, из разлога који је у раду раније наведен, претерана експлоатација и класна борба не могу да буду неопходни услови настанка капитализма.²⁵

Пери Андерсон је проблему развитка јапанског капитализма приступио са другачије позиције. Најпре је уочио огромне сличности између европског и јапанског феудализма. Такође, Андерсон је истакао да је током 17. века био присутан значајан раст продуктивности у јапанском аграрном сектору. Током 18. века није постојао толико драматичан раст продуктивности, али је била присутна повећана комерцијализација економских односа и развитак урбане класе трговца (Anderson, 1974b: 448–452; Heller, 2011: 37–38).

Ипак, према Андерсону, Јапан није суштински могао да се из феудализма пребаци у капитализам помоћу својих „интерних“ снага. Имајући у виду да се капитализам развија само у условима постојања међународног тржишта, главни разлог настанка капитализма у Јапану треба тражити у пенетрацији западног капитала у јапанске економске односе (Anderson, 1974b: 454; Heller, 2011: 37–38). На овом месту се не слажем са Андерсоном и сматрам да, иако глобално тржиште убрзава процес настанка капитализма, капитализам може да се формира и на самосталном изолованом унутрашњем тржишту. Уколико се у појединачној преткапиталистичкој земљи услед постојања довољно најамне радне снаге и значајне потрошње створи дугорочна и саморепродукујућа унутрашња потражња која омогућава репродукцију капитала заснованог на најамном раду, могуће је постојање капитализма као посебне друштвено-економске формације.

---

25 Такашијева теорија бива још мање одржива уколико се узму у обзир емпиријски подаци који указују на то да јапански феудализам није прошао кроз популациону кризу карактеристичну за европски феудализам (Pamuk, 2007), да се до самог краја постојања јапанског феудализма феудални посед није распао и да се није одвијала значајнија класна борба између сељаштва и феудалаца (Hane, 1990).

2. Светско-системске теорије о настанку капитализма

Светско-системска теорија је посебан облик постмарксистичке теорије настао током друге половине 20. века. Она може да се окарактерише као сложенији облик теорије зависности. Иако је марксизам играо огромну улогу у њеном конституисању, светско-системска теорија се не може окарактерисати као подврста марксизма. Првенствено, зато што светско-системска теорија негира став класичног марксизма према којем је експлоатација могућа само у сфери производње и инсистира на томе да експлоатација може да се одвија и у сфери трговине кроз неједнаку размену. Имануел Волерстин је амерички интелектуалац који је створио најразвијенију форму светско-системске теорије. Из тог разлога ће највише пажње у овом поглављу бити посвећено његовој теорији. Будући да се већина аутора који припадају овој школи слажу са највећим бројем Волерстинових теоријских закључака, када буде на ред дошла анализа њихових дела, више ће бити речи о томе како су видели узроке настанка капитализма, а мање побројавања неслагања поменутих мислилаца са Волерстином. Осим Волерстина, у поглављу ће бити говора о ауторима попут Ђованија Ариђија, Андреа Гундера Франка, Берија Гилса и Џанет Абу-Лугоде. Такође, биће приказан рад Фернана Бродела. Иако званично не спада у светско-системски теоријски правац, Бродел има доста сличности са њим и може се описати као својеврсни „кум“ светско-системске теорије, због чега сматрам адекватним да буде део овог поглавља.

2.1. Волерстинова светско-системска теорија

2.2. Основни епистемолошки постулати Волерстинове теорије

Имануел Волерстин је родоначелник теорије светског система која је један од најзначајнијих праваца савремене социологије. Волерстинова теорија светског система је на плодан начин критички преиспитала модернистичка схватања произашла из просветитељства, која су била доминантна током читавог 19. и прве половине 20. века. Због тога га неки аутори називају теоретичарем који је близак пост-модернизму (Поровић, 1995). Волерстин је био велики противник теорије модернизације према којој сва друштва пролазе кроз исте етапе развоја. Неразвијеност одређених регија је у функцији развијености других по његовом мишљењу. Питање развоја се не може анализирати на нивоу једне земље, већ у ширем контексту глобалних процеса. Стога је Волерстин наглашавао да основна јединица у анализи друштвених наука мора бити глобални систем, а не појединачно друштво. Осим промене простора, Волерстин је захтевао и другачије схватање времена у коме се врши анализа. Време у којем систем настаје и оно у којем се развија морала су да се другачије квалитативно проучавају управо због различитих карактеристика које их одређују (Wallerstein, 2004). Време више није занемаривано услед наводно откривених универзалних закона социјалног живота који су увек исти. Време такође није представљало прост линерани ток догађаја који су се историјски низали један за другим. Такође, дошло је до промене погледа на будућност, више се није гледала као одређена и детерминисана, већ као отворена за више могућих сценарија (Wallerstein, 2004).

Волерстинов однос са марксизмом

На Волерстина је значајно утицала теорија Карла Маркса, те се може слободно рећи да је постмарксистички теоретичар. Од Маркса прихвата следеће основне постулате:

1. фундаментална реалност је друштвени конфликт између материјално одређених људских група;
2. неопходно је посматрати друштвену стварности као тоталитет, односно као свеукупност људских односа;
3. друштво је по својој природи променљиво, а самим тим и теорије које се њиме баве;

4. у динамици модерних друштвених процеса главну улогу играју акумулација капитала и конкурентске класне борбе које из ње резултирају;
5. друштвено кретање се одвија кроз борбу и противречност (Martinez-Vela, 2001).

Уз значајне сличности са Марксовом мишљу, ипак се може рећи да је Волерстин превазишао неке од класичних марксистичких постулата, те чак и да је створио плоднију теорију. Пре свега, наглашавајући светски систем као своју основну јединицу анализе, Волерстин је превазишао Марксов појам капитализма који неки аутори означавају и као европоцентричан (Роровић, 1995: 38). Наиме, Волерстин негира класични марксистички приступ према којем је садашњост најразвијенијих земаља нужно и будућност целокупног човечанства, наглашавајући да су неразвијеност и сиромаштво одређених регија услов богатства и развијености других регија. Такође, Волерстин, за разлику од Маркса, не сматра да у капитализму постоји само један облик контроле радне снаге, преко најамнине, већ да је његов *мондијализовани концепт капиталистичког начина производње, ... сложено јединство, мешавина и коезистенција различитих 'форми контроле рада'* (Роровић, 1995: 39). Супротно Марксу, Волерстин је сматрао да се експлоатација и стицање профита може остварити и у сфери размене кроз неједнаку размену, а не само у сфери производње.

2.1.2. Волерстинова класификација историјских система

Најопштији појам у Волерстиновој светско-системској теорији је историјски систем који је и основна јединица анализа. Под појмом „историјски систем“ подразумева се да су *сви социјални системи истовремено системски (то јест, они имају трајне карактеристике које могу бити описане) и историјски (то јест, они имају трајно развојни животи и никад нису исти у различитим тренуцима)* (Wallerstein, 2004).

Историјски системи су у емпиријској стварности постојали у три облика: минисистем и два облика светског система – светска империја и светска привреда. (Volerstin, 2005: 37). Минисистеми могу се разумети као мале изоловане и хомогене људске групе (најчешће племена и изузетно мале етничке заједнице), које су у потпуности економско, политички и културно аутоктоне. Према Волерстину, минисистеми у савременом свету више не постоје (Wallerstein, 2004) и

они никад нису били предмет озбиљније анализе у светско-системској теорији.

Осим минисистема, у људској историји су се појављивали (од Бронзаног доба па надаље) светски системи који су по својим карактеристикама били знатно сложенији. Основна карактеристика одређеног светског система јесте да то није систем који обухвата целу планету, већ одређену планетарну просторну целину (Wallerstein, 2004). Другим речима, светско-системска теорија не говори само о системима који обухватају читав свет, већ и о системима који се тичу одређених делова планете (Volerstin, 2005: 37). Из наведеног следи да се светски системи дефинишу као просторно-временске зоне које преко институција у себе интегришу велики број политичких и културних јединица (Volerstin, 2005: 37).

Светски системи подељени су на два основна облика. Први је светска империја која може да се дефинише као *велика бирократска структура са јединственим политичким центром и моделом рада која у себи обухвата више култура* (Wallerstein, 2004). Светске империје су биле *константна значајка светске сцене током 5000 година* (Wallerstein, 1986: 21), те је стога у историји било много њених примера: Персија, Рим, царска Кина, Византија, арапски калифати, царства Астека и Инка, Османска империја итд. Главном карактеристиком светских империја требало би сматрати њихову економску и политичку аутохтоност у односу на спољни свет, која може бити нарушена једино ратним освајањима и унутрашњом разградњом политичког и економског језгра империје.

Светске империје су своју моћ темељиле на политичкој централизованости која је гарантовала *економске токове од периферије до центра, и то силом (данак и порез) као и монополистичким вредностима у трговини* (Wallerstein, 1986: 21). Слабост светске империје је такође политичка централизованост, јер је захтевала постојање огромне бирократије која је *ајсорбовала превише профита, особито у случајевима у којима су рејесија и експлоатација потицале обону, што је ојет повећавало војне издатке* (Wallerstein, 1986: 21). Сама економија светске империје претежно се заснивала на пољопривреди, тако да се и материјална опскрба виших класа заснивала на експлоатацији вишка производа који је потицао из рада сељачких маса.

Повећање продуктивности пољопривредне производње није доводило до сложеније поделе рада из које би се појавили нови об-

лици производње, они који би постали доминантни у односу на пољопривредну производњу, најпре зато што су бирократски апарати одржавали аграрно друштво у стању хомеостазе (Jones & Woolf у Wallerstein, 1986: 68). Због инхерентне одлике светске империје као система да дугорочно онемогућава технолошки напредак зарад стања хомеостазе и великих трошкова одржавања њене стабилности, Волерстин закључује да су политичка царства *примитивно средство економске доминације* (Wallerstein, 1986: 21).

Други облик светског система назива се привреда-свет и може да се дефинише као *огромна географска зона у оквиру које постоји подела рада и самим тим значајна количина унутрашње размене основних или есенцијалних добара као и ниво квалитета и рада* (Volerstin, 2005: 45). Основна особина привреде-света је да у њој не постоји само један политички центар (Volerstin, 2005: 45). Из ове дефиниције се може закључити да је базична разлика између светске империје и привреде-света у томе што прва садржи само један, док у другој постоји вишеструки број политичких центара. Још једна битна одлика привреде-света је та да садржи разноврсне културне и религијске групе (Volerstin, 2005: 45). Различите групе у оквиру привреде-света нису уједињене јединственом културом, већ јединственом глобалном поделом рада (Volerstin, 2005: 45–46).

Иако је најчешћи став да се привреда-свет први пут појављује као капиталистичка светска привреда, Волерстин наглашава да су се светске привреде појављивале и раније, али да су се временом претварале у светске империје (Wallerstein, 1986: 21). Светска капиталистичка привреда је први успешни пример историјског система који *производи и шири се без појаве уједињене политичке структуре* (Wallerstein, 1986: 22). Светска капиталистичка привреда поседује једну особину која пре њеног постанка није била својствена ниједном другом историјском систему. У њој се основни *приоритети даје бесконачној акумулацији квалитета* (Volerstin, 2005: 46). Према томе се она може дефинисати као *такво конкретно, временски и просторно ограничено, интегрисано место производних активности унутар кога је бесконачна акумулација квалитета закон који управља или влада у базичној економској активности* (Wallerstein, 1983: 18). Бесконачна акумулација је *дота једноставан концепт: он значи да људи и фирме акумулишу квалитет с циљем да акумулишу још више квалитета, што је процес који је непрекидан и бесконачан* (Volerstin, 2005: 46).

2.1.3. Феудализам и настанак светског капиталистичког система

Капитализам је, сматра Волерстин, настао током дугог 16. века (1450–1640) на подручју Европе (Wallerstein, 1986: 58). Као основни узрок настанка капитализма у дугом 16. веку наглашава дубоку кризу европског феудализма (Wallerstein, 1986: 29–32). Волерстин је става да је европски феудализам настао из дезинтеграције Рима као светске империје. Ипак, истиче да у феудализму није дошло до потпуног нестанка свих елемената римске светске империје због чега се може окарактерисати као стање делимичне разградње светске империје. Волерстин наводи да се главна карактеристика феудализма не огледа у томе да је економски систем, већ да представља „цивилизацију“ у којој су истовремено постојале производња за потребе на селу и тржишна градска привреда. Феудализам је погодовао развоју трговине, јер је стварао неупотребљиве количине вишка производа који су пласирани на тржиште (Wallerstein, 1986: 22–23). Све наведено је довело до развоја трговачких градова. Волерстин истиче два облика трговачке класе у средњем веку:

1. *заступници земљоседника који би се понекад осамосталили, као и средње имућни сељаци којима би преостало довољно вишка, након одмирења обавеза према послодавцу, за продају на тржишту;*
2. *локални заступници ујужних трговаца (који су често djelovali у трговима-државама северне Италије, а касније у хансеатским трговима) који су искориставали лоше комуникације и, према томе, високе међурегионалне дисперијетне цијене, особито кад би нека подручја преишљела природне катастрофе (Wallerstein, 1986: 23).*

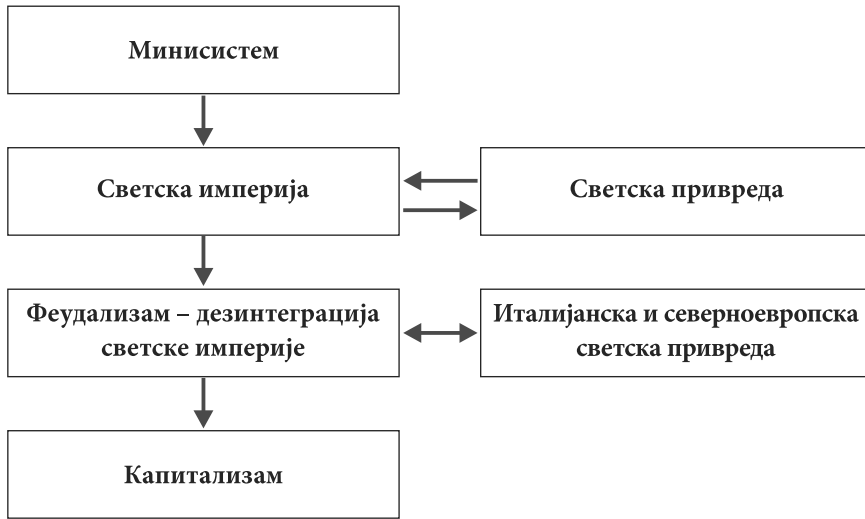
Волерстин истиче да је трговина, нарочито у фази развоја феудализма, била комплементарна са феудализмом и да је поспешивала његов раст. Ипак, трговина од феудализма никада није могла да успостави светску привреду или светску империју. Трговачка класа је у Европи успоставила две ограничене и одвојене привреде света: једну концентрисану у северним италијанским градовима и другу на северу Европе. Феудализам је између 1150. и 1200. године имао период економске и популационе експанзије, након којег долази период економске и популационе кризе од 1300. до 1450. године. Према Волерстиновом мишљењу, поменути кризу су условила три основна фактора. Пре свега, криза је била последица цикличких

привредних трендова. Према овом објашњењу са достигнутом оптималном тачком *експанзије с даљом технологијом, уследила је контракција* (Wallerstein, 1986: 31), односно свеопшти пад привредне активности. Криза је такође била последица миленијумског тренда. Наиме, *након тисућу година присвајања према феудалном модалитету, гостинућа је тачка опадајуће приноса* (Wallerstein, 1986: 31). Будући да је продуктивност стагнирала, све бројнија владајућа класа више није имала начина да ефикасно истисне вишак производа из рада сељаштва. Трећи фактор који је довео до пада феудализма је промена метеоролошких услова која је значајно смањила продуктивност тла, те повећање епидемија које су негативно утицале на демографски раст и радну способност становништва (Wallerstein, 1986: 29–32).

Развитак капитализма био је одговор на кризу феудалног поретка и начин да се осигура континуирани економски раст, одржи и усаврши експлоатација. Капитализам се развио у Европи, а не у неким другим деловима света који су били на истом ступњу развоја, јер на овом континенту није постојала јака светска империја, која би била у стању да угуши успон новог начина присвајања вишка (Volerstin, 2005: 47). Волерстин сматра да је нова капиталистичка класа настала од феудалне властеле, којој је нови систем одговарао, јер јој је омогућавао да спречи губљење привилегованог материјалног положаја, угроженог урушавањем старог феудалног поретка. Стога Волерстин истиче да је постојао *поприлично висок стајан континуитет између породица које су припадале вишим слојевима у 1450. години и оних које су припадале њим слојевима у 1650. години* (Wallerstein, 1983: 42), те да су са развојем светског капитализма виши слојеви *поново учврстили идеолошку и политичку владавину* (Wallerstein, 1983: 42) пољуљану распадом феудализма.

Иако су Волерстина теоретичари „аграрног капитализма“ оптуживали да је заједно са Свизијем починио грех „неосмитијанског“ схватања транзиције у капитализам (Wood, 2002: 41), након ближег разматрања његовог виђења преласка из феудализма у капитализам, може се утврдити да је пак најближи ставовима Роднија Хилтона. За Волерстина је главни разлог распада феудализма и настанка капитализма исцрпљивање феудалних производних могућности, а не деловање европске трговачке класе. Такво објашњење нестанка феудализма донекле је чудно за аутора који је толико наглашавао значај трговине у капитализму.

Након анализе спроведене у овом поглављу биће приказано Волерстиново виђење развоја историјских система:

Слика 11 – Волерстинова шема историјског развоја

2.1.4. Волерстинова анализа светске капиталистичке привреде

Светско тржиште и светска подела рада

Основне институције светског капиталистичког система су *тржиште или, радије, тржишта; фирме које се надмећу на тржиштима; мноштво држава, унутар међудржавног система; домаћинства; класе; и ситније групе* (Volerstin, 2005: 47). Појам тржишта се може посматрати из два угла. Пре свега, у капитализму постоји мноштво појединачних тржишта, која могу да буду мање или више слободна, односно монополистичка. Са друге стране, може се рећи да у светској капиталистичкој привреди постоји глобално светско тржиште (Volerstin, 2005: 48). То свеобухватно тржиште пресудно утиче на понашања свих осталих релевантних институција у светској капиталистичкој привреди.

Светско тржиште никада није било у потпуности слободно, јер би потпуно слободно тржиште онемогућило бесконачну акумулацију капитала која је основни циљ светске капиталистичке привреде. Под претпоставком да у стварности заиста постоји савршено слободно светско тржиште, које се обично дефинише као тржиште *на којем су сви фактори производње потпуно слободни, ... иј. оно на коме сви*

фактори ироичу без ресрикција, у оквиру којеј постоји велики број куйаца и иродаваца, и на којем постоје савршене информације (Volerstin, 2005: 48), капиталисти би остваривали минималне профите, што би значајно негативно утицало на акумулацију капитала. Мали капиталистички профити на савршеном тржишту одређени су могућношћу купаца да утичу на снижавање цена (Volerstin, 2005: 48).

За капиталисте је најповољнији монопол јер тако могу да створе значајну разлику између производних трошкова и продајне цене и тиме остваре високе профитне стопе (Volerstin, 2005: 49). Међутим, стварање савршених монополистичких тржишта изузетно је тешко и готово немогуће, те капиталисти преферирају квазимонополе који могу бити створени на више начина. Један од најчешћих начина стварања квазимонопола заснива се на систему патената. Систем патената омогућава капиталисти да задржи право на производњу одређених производа извесни број година (Volerstin, 2005: 49). Патент нове производе чини скупим за потрошаче и изузетно профитабилним за произвођаче (Volerstin, 2005: 49).

Олигополско удруживање је други начин стварања квазимонопола од стране капиталиста. Олигопол подразумева сарадњу више фирми са циљем смањења конкретности цена (Volerstin, 2005: 49). Моћни квазимонополи такође настају кроз повезивање одређених капиталиста и државе која за њих може да, на много начина, омогући повећање профитне стопе. Најпре, држава може да ограничи увоз и извоз, те да штити одређене капиталисте кроз протекционистичке мере. Даље, држава може да помогне појединим капиталистима својом политиком субвенција и пореских олакшица. Такође, може да реши проблем ефективне тражње, купујући на велико робу од појединачних капиталиста. Доношење закона који стављају додатни терет на произвођаче често уништава ситне капиталисте и тиме смањује потенцијалну конкуренцију за крупне капиталисте. На крају, држава може политички и војно да делује да би присилила слабије државе да се одрекну сопствених протекционистичких мера, те да се отворе за робу капиталиста који су са том државом у савезу (Volerstin, 2005: 49).

Квазимонополи не могу да опстану вечно, већ је њихово трајање временски ограничено најчешће на око тридесет година. Квазимонопол који произлази из патената и на коме одређени капиталисти заснивају повећану акумулацију капитала се разграђује временом јер други капиталисти крше законе о патентима, јер је сам период трајања закона ограничен и јер други капиталисти производе добара слична онима заштићеним патентом (супститути), али их продају по

нижој цени (Volerstin, 2005: 50). Квазимонопол заснован на државном интервенционизму може да буде разграђен политичким деловањем оштећеног дела капиталистичке класе којем смета државно загарантована квазимонополскапозиција конкурената. Губитници државног интервенционизма покушаће да уклоне привилегован положај квазимонополиста политичком борбом и промовисањем слободе тржишта (Volerstin, 2005: 50).

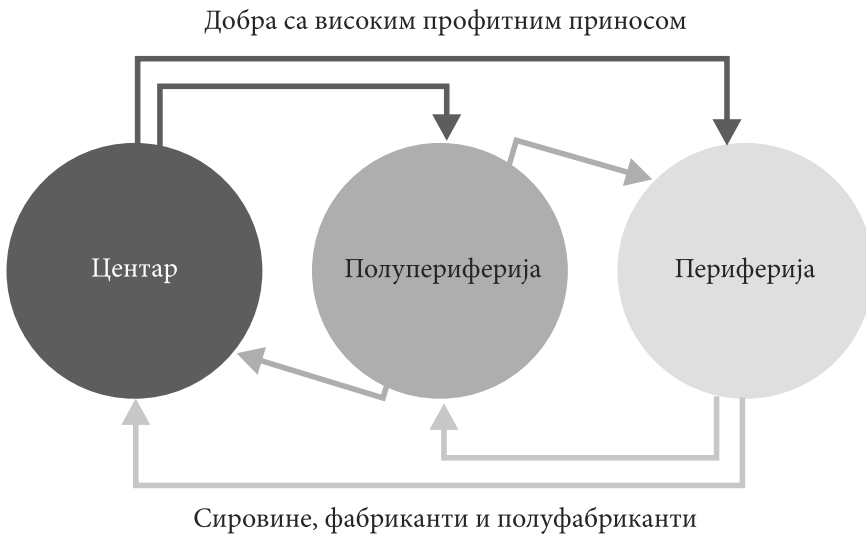
Иако квазимонополи нису вечни и имају инхерентна самоликвидирајућа својства, дужина њиховог трајања омогућава капиталистима који их контролишу да на значајном нивоу акумулирају капитал (Volerstin, 2005: 50), што их оспособљава за инвестирање у будуће монополистичке производе (Volerstin, 2005: 50). Резултат овог процеса је *циклус водећих производа* (Volerstin, 2005: 50) у којем производи не остају дуго на монополској позицији, већ их замењују производи савременијих индустријских грана (Volerstin, 2005: 50). Индустријске гране које су раније заузимале примарне позиције, временом се све више удаљавају од новонасталих индустријских грана са новим примарним позицијама (Volerstin, 2005: 50).

У светској капиталистичкој привреди постоји сложена осовинска подела рада која дели производе на централне производе, то јест на оне који настају у централним производним процесима под контролом квазимонопола (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 51–52), који самим тим имају већу тржишну цену, и на периферне производе, који настају у периферним производним процесима и који као конкурентски имају ниску тржишну цену (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 52). Таква светска осовинска подела рада подразумева да су конкурентски производи током размене у лошијем положају од квазимонополских, због чега постоји константна експлоатација конкурентских периферних произвођача од стране централних (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 52).

Важна је чињеница да неједнака размена између централних и периферних произвођача има своју географску последицу. Будући да је за заштиту квазимонопола неопходна државна помоћ, централни производни процеси се групишу у земљама са јаким државним структурама које штите квазимонополски положај домицилних капиталиста (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 52). Са друге стране, периферни производни процеси се групишу у земљама са slabим државама које немају снаге да промене осовинску поделу рада и положај који им је наметнут (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 54). На основу свега наведеног може се рећи да постоје централне и периферне земље између којих се врши неједнака размена на уштрб периферних земаља.

Између периферних и централних земаља налазе се државе које имају уједначен микс централних и периферних производа (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 52), те се могу назвати полупериферијским земљама. Полупериферијске земље су у најкомпликованијем положају јер су истовремено економски угрожене од централних земаља и економски угрожавају периферне земље (Volerstin, 2005: 53–54). Због таквог положаја њихова главна тежња је да постану централне земље и да спрече срзавање свог положаја на периферији (Volerstin, 2005: 54). Са циљем да остваре ова оба захтева, полупериферијске земље користе више економских стратегија деловања. Пре свега, оне уводе јаке протекционистичке мере да би заштитиле своје произвођаче од конкуренције снажних фирми које долазе из центра, истовремено се трудећи да се такмиче на светском тржишту. Такође, оне врло радо прихватају премештање водећих индустријских грана у своје економије, надајући се да ће на тај начин поспешити економски раст (Volerstin, 2005: 53–54).

Важан је Волерстинов закључак да експлоатација у капитализму нема само класну, већ и просторну компоненту. Центар, периферија и полупериферија не отелотворују се само као економски односи, већ постоје и као реалне просторне целине. Износећи такве закључке, Волерстин постаје први аутор повезан са марксистичком традицијом у ширем смислу, који спаја економску анализу са геополитиком. На следећој слици биће приказан однос центра, периферије и полупериферије.

Слика 12 – Однос периферије, полупериферије и центра

Подела рада између различитих регија које сачињавају светску капиталистичку привреду условљена је, дакле, производним циклусима кроз које се квазимонополски исцрпљују. Оно што је некада био централни и скуп производ временом ће се настанком нових технолошки сложенијих производа претворити у конкурентски, периферни и јефтин производ. Наведено подразумева да ће се снижавањем његове тржишне вредности променити и регија у којој се тај производ ствара: његова производња помераће се временом из центра у полупериферију, а потом и у периферију. Волерстин је дао сажет емпиријски пример овог процеса померања производње:

Ако је, оћириликe, 1800. године производња текстила можда и била истакнути примјер централних производних процеса, године 2000. она је видно једна од најнепрофитабилнијих периферних производних процеса. 1800. ови текстили су произведени примарно у тек неколико земаља (Енглеска и неке друге земље сјеверозападне Европе); 2000. текстили се производе у истово сваком дијелу свјетској сисџема, нарочито јефџини текстили. Овај процес је ионовљен са мноћим другим производима. Узмиџе на примјер челик, или ауџомобиле, или чак комјџутере. Ова врџта времјешџања нема уџицаја на сџрукџуру самој сисџема. Године 2000. иосџоје други централни процеси (на примјер, производња авиона или џенџински инжењеринџ) који су конценџрисани у неколико држава (Volerstin, 2005: 53).

Различити облици дохотка и њихова функција за светску капиталистичку привреду

Сада нам је већ познат став класичног марксизма да је са историјским ширењем капитализма неминовна пролетаризација рада, те да у модерном капитализму радници у потпуности зависе од своје наднице као основног извора дохотка. Ипак, Волерстин је показао да капиталисти, према процесу пролетаризације радне снаге, имају амбивалентан став. Поменути став произлази из тежње да се, зарад бесконачне акумулације и повећања профита, што више смање трошкови производње, у које је укључен и трошак радне снаге, као једне од основних фактора производње.

Један од начина смањења трошкова производње за капиталисте јесте што ефикаснији начин употребе радне снаге као ресурса. Да би се радна снага што ефикасније искористила, неопходно је да буде што више расположива за капитал и што јефтинија (Wallerstein, 1983:

21). Распољивост радне снаге подразумева да њена понуда одговара променљивим потребама капитала. Променљивост потреба капитала за радном снагом је условљена сталном променом у потражњи за робом коју капиталиста производи. Када је потражња висока, расте и обим производње, а самим тим и потреба да се упосли више радне снаге, али и обрнуто, када је потражња ниска, долази до пада производње, те и до отпуштања вишка радне снаге која представља само додатни трошак (Wallerstein, 1983: 21–22).

Основни начин да се радна снага учини располољивом за променљиве потребе капитала јесте да се она што више пролетаризује, односно да се створи радна снага која је увек спремна да ради за оног ко да већу најамнину. Ипак, са пролетаризацијом радне снаге долази, на дугорочном нивоу, и до повећања трошкова њеног одржавања. Будући да сасвим пролетаризовано домаћинство у потпуности зависи од најамнине коју прима, капиталиста мора да обезбеди *минимално прихватљиве најамнине* (Wallerstein, 1983: 27) испод којих радници не би били у стању да егзистенцијално обезбеде опстанак за себе и своју породицу. Нужност постојања минимално прихватљивих најамнина, без којих би егзистенција и репродукција потпуно пролетаризованих радника биле немогуће, постаје фиксни трошак за капиталисте на дуги рок.

Један од начина на који капиталисти могу да смање трошак радне снаге јесте смањење броја пролетаризованих радника и повећање броја полупролетаризованих радника, односно окретање полупролетаризованим домаћинствима и повећање њиховог удела у целокупној радној снази коју капиталисти изнајмљују. Историјски је познато и емпиријски потврђено мноштвом примера да се код полупролетаризованих *домаћинстава долађало то да они који су стварали друге облике реалног дохода, што значи да су производили у домаћинству за природну продају или за продају на локалном тржишту ... стварали вишкове који су снижавали праг минимално прихватљиве најамнине. На тај начин је ненајамни рад омогућавао произвођачима да својим радницима дају нижу накнаду, смањујући тиме трошкове производње, а повећавајући профит* (Wallerstein, 1983: 27). Дакле, у полупролетаризованим домаћинствима, осим најамнине, постоје и други облици дохотка који се заснивају на природној производњи, ситној робној производњи, неплаћеном кућном раду итд. (Мандић, 2015; Volerstin, 2005: 58–60). Ти други облици дохотка омогућавају капиталистима да полупролетаризоване раднике плаћају знатно мање од пролетаризованих радника, за чији је опстанак неопходна минимално прихватљива најамнина.

Важно је напоменути да су у светској капиталистичкој привреди различити облици рада попут пролетаризованог, полупролетаризованог, па чак и ропског рада, различито заступљени у центру, периферији и полупериферији. Док је за центар историјски најтипичнији био пролетаризован рад, у периферији је у знатној мери био заступљен полупролетаризован, па и ропски рад, за шта се може рећи да је делимичан случај и данас (International Labour Organisation, 2022). Полупериферија, која је по својим карактеристикама мешавина периферије и центра, имала је прелазне облике рада. Осим различитих облика рада у различитим регијама светског капитализма, за тај систем је карактеристично и то да су просечне најамнине највеће у центру, најмање у периферији, а негде између у полупериферији (Мандић, 2015).

Све наведено произлази из више чињеница. Најпре, уколико се узме у обзир да је радна снага у центру најобученија и најквалификованија, а уз то и потпуно пролетаризована, може се делимично схватити зашто је она најскупља. Са друге стране, радна снага је јефтинија у полупериферији и још јефтинија у периферији, због слабије тржишне вредности која је условљена њеном слабијом обученошћу и често њеном полупролетаризованошћу. Међутим, битно је напоменути још један фактор који, по мом мишљењу, утиче на различите просечне најамнине у различитим регијама. Наиме, свеобухватна експлоатација периферије и делимична експлоатација полупериферије доноси велике профите економској елити из централних земаља, те је она у стању да купи социјални мир у сопственом „дворишту“, обезбеђујући домаћој радничкој класи најамнине које су често изнад оних минимално прихватљивих, а науштрб сиромашних широм света.²⁶

Значајно је овде споменути и Волерстинов став да је, кроз време, један од основних циљева ширења капитализма на нова географска подручја био *поштраја за јефтином радном снагом* (Wallerstein, 1983: 39), те да је тако и политика централних колонијалних држава ... *иако замишљена да постојеши стварање полупролетарских домаћинстава* (Wallerstein 1983: 39). Историјско ширење капитализма за своју последицу имало је то да *свака нова зона, која је укључена у јединствену светску привреду, уведе реалну најамнину равну оној најнижој на листици најамнина светској система* (Wallerstein, 1983: 39).

26 Однос капиталиста према висинама најамнина у централним земљама је амбивалентан. Са једне стране, често их одржавају вишим како би купили друштвени мир, са друге стране, чест је случај да подржавају процесе миграција у централне земље са циљем смањења висине најамнина (Мандић, 2021).

Из свега до сада наведеног може се издвојити још неколико битних карактеристика центра, полупериферије и периферије:

1. у центру је најдоминантнија пролетаризована радна снага која је високо квалификована и добија највише просечне најамнине у светском капиталистичком систему;
2. у периферији је изразито заступљена јефтина и полупролетаризована радна снага која је ниско квалификована и добија најниже просечне најамнине у светском капиталистичком систему;
3. у полупериферији се може наћи високо и ниско квалификована пролетаризована, а понекад и полупролетаризована радна снага, те се сматра да је просечни ниво најамнина у њој на средњем нивоу у односу на светски капитализам.

Рана историја светске капиталистичке привреде

Три основна процеса су довела до успостављања и ширења светске капиталистичке привреде: експанзија географски познатог света, развој разноврсних управљања радном снагом и стварање снажних државних структура у централним земљама (Wallerstein, 1986: 32). Неки од основних разлога ширења географских граница познатог света били су: све већа потреба за луксузним добрима, пољопривредним сировинама и металима од којих би могао да се кује новац, потрага за јефтинијом и послушнијом радном снагом, криза репродукције феудалног система и са њом повезана тежња да се дође до нових извора капитала (Wallerstein, 1986: 32–38).

Ширење географских граница познатог света и његово инкорпорирање у светски капиталистички систем створили су могућност за сложену светску поделу рада на којој ће се систем заснивати у будућности. Та светска подела рада је од самог свог почетка омогућавала да се неки делови света брже развијају на штрб других. Тако, на пример, током првог века постојања система, у огромним просторима Јужне Америке, деловима Северне Америке и Африке, покорене домородачке популације су биле натеране да цео свој живот проведу као робови или принудни кметови. Иако се на први поглед робство и принудно кметство не могу сврстати у чисте капиталистичке облике радног односа, историјски су имали значајну функцију у осигуравању позиција центра. Осим у овим деловима света, у источној Европи је такође поново уведено принудно кметство (Wallerstein, 1986: 68–76).

Ропство и принудно кметство су били најефикаснији начини организовања радне снаге за радно интензивну производњу, која је подразумевала огромно рабљење рада робова и кметова, уз слабу или готово никакву употребу развијених средстава за производњу. Крајеви света у којима је било присутно ропство и присилно кметство могу се одредити као периферија, јер је у њима основна привредна активност била производња сировина попут пшенице, шећерне трске, племенитих и других метала итд. као и њихов извоз у земље центра и полупериферије. Од таквих трговинских трансакција, само је мали и привилеговани део периферне популације имао користи, попут власника енкомиенди у Јужној и Централној Америци, робовласника у Јужној и Северној Америци и феудалних земљопоседника из источне Европе (Wallerstein, 1986: 75). Овде је битно напоменути да, иако су поменуте више класе из периферије на преткапиталистички начин контролисале радну снагу, оне су на светском тржишту наступале у потпуности капиталистички продајући своје производе као робу (Wallerstein, 1986: 71). Прилив јефтиних производа у регије северозападне Европе створио је основ да се оне учврсте као центар светског капитализма. Јефтине сировине из периферије су омогућиле сложенију поделу рада, те ослобађање знатног дела радне снаге од чисте пољопривредне производње, убрзану урбанизацију и специјализацију (Wallerstein, 1986: 75). У централним земљама доминантну улогу у пољопривреди добијају капиталистички односи, те основни уговорни однос између земљопоседника и слободних сељака постаје новчано закупништво земље (Wallerstein, 1986: 78; 82).

Како би централне земље појачале своју економску позицију, у њима је поспешивана подела рада и диверзификација економске активности (Halsall, 1997). Сукоб различитих групација капиталиста око уносних послова је довео и до протеривања оних капиталистичких групација које су имале поједине посебне етничке карактеристике. У Енглеској и Француској су протерани Јевреји, од којих је значајан део припадао трговачким капиталистима. Такође, протестантски трговци су протеривани из католичких земаља и обратно. Услед наведеног је долазило до хомогенизације становништва, те и до тога да нове групације капиталиста заузму уносне послове који су раније били вођени од стране мањинских, религијских и етничких група (Halsall, 1997).

Учвршћивањем земаља центра и повећаном акумулацијом капитала, појављују се и централизоване државне структуре у њима. Ствара се јача војна сила која се пресудно заснива на пешадији (Halsall, 1997). Уочавају се две битне последице. Јачањем војске, земље

центра су биле у стању да лакше шире своје колоније и притискају и пљачкају периферна и полупериферна подручја. Такође, примат пешадије подразумевао је слабљење утицаја феудалаца, који су раније као коњаници чинили основу војске, што је даље подстакло ширење утицаја централне државе и њено јачање у односу на старо племство. Модернија војска била је последица веће ефикасности у прикупљању пореза, што је било условљено стварањем модерне бирократије и јачањем моћи државе (Halsall, 1997). Јачање државе имало је и своју идеолошку конотацију у апсолутизму као идеји која је претпостављала свемоћ владара суверена над свим аспектима живота. На апсолутизам треба гледати као на идеологију јер често није у потпуности представљао реалност државе, већ слику коју је она хтела да представи о себи (Halsall, 1997).

Полупериферија се, према Волерстину, током дугог шеснаестог века такође конституисала у Европи. Њу су чиниле земље које су изгубиле трку за позицију центра, попут Шпаније и Португала, а и регије које су током феудализма биле најразвијеније, али су временом почеле да заостају, попут севера Италије, јужне Немачке и јужне Француске (Wallerstein, 1986: 76). У овим земљама се однос између земљопоседника и сељака заснивао на наполици која је подразумевала да је сељак, због тога што је од земљопоседника закупљивао земљу, имао обавезу да му сваке године да део свог рода, односно да га исплати у натури. Потом би земљопоседник продавао сировине које је добио од сељака на тржишту. Наполица се налазила негде на пола пута између новчаног закупа типичног за центар и периферијског принудног кметства, те је као облик контроле рада била најефикаснија за полупериферију (Wallerstein, 1986: 76).

Може се рећи да је између 1450. и 1640. године у потпуности конституисана светска капиталистичка привреда, која је обухватала *не само сјеверозападну Европу и кришћанско Средоземље (укључујући и Пиринејско полуострво) већ и средњу Европу и балтичко подручје, ... нека подручја Америке: Нову Шпанијолску, Антиле, ... Перу, Чиле, Бразил – односно оне дијелове тих подручја који су били под контролом Шпанијалаца или Португалаца* (Wallerstein, 1986: 59). У *свјетску капиталистичку привреду иакође можемо укључити ајлантске ојоке и неке енклаве на афричком континенту* (Wallerstein 1986: 59). Значајни делови света се у то време пак и даље нису налазили у светској капиталистичкој привреди (Османско царство, Русија, Далеки исток, подручја у Индијском океану) (Wallerstein 1986: 59).

Изузетно је значајно одгонетнути зашто су неке земље постале централне, а друге полупериферне и периферне. Волерстин истиче

да је на положај одређене земље утицао читав низ фактора, те да су неке од њих постале централне, а неке не због низа структурних услова, али и изненадних историјских догађаја. Првобитне мале разлике које су, услед утицаја низа фактора, у средњем веку постојале између источне и западне Европе, постале су велике, те су се временом усталиле као трајне. Тако су, на пример, осим структуралних услова попут веће развијености градова у западној Европи, на то утицали и неочекивани догађаји попут турско-монголске најезде у источну Европу током касног средњег века (Wallerstein, 1986: 74).

Неједнака позиција која је постојала између центра, полупериферије и периферије је временом још више учвршћивана и повећавана. У наредним вековима су земље центра истраживањима и колонизовањем периферизовали готово сва подручја која су се првобитно налазила изван светског капитализма (Wallerstein, 1986). Огромни делови Азије, Северне Америке и Африке постају изворишта јефтине радне снаге и тржишта за производе пласиране из центра. Тако је Уједињено Краљевство, данас један од „светских суперхероја у заштити људских и животињских права“, у деветнаестом веку кинеској популацији продавала опијум зарад профита (Beetching, 1977).

Критичка анализа Волерстинове теорије

Један од најзначајнијих Волерстинових доприноса анализи капитализма јесте развијање и доказивање тезе да капитализам може у себе да интегрише не само најамни, већ и различите облике полужајног и ненајамног рада и да се поменута интеграција врши на просторном нивоу кроз центар, полупериферију и периферију. Други битан Волерстинов допринос јесте његов став да се експлоатација врши, не само у сфери производње, већ и у сфери размене. Трећи допринос била би чињеница да је Волерстин приметно да се капитализам развио у делу света у којем није доминирала светска империја.

Ипак, уколико се Марксу може замерити на сувише апстрактној анализи капитализма, што је довело до занемаривања његових битних емпиријских карактеристика, Волерстину треба замерити на сувише емпиријском разумевању капитализма, што је довело до пренебрегавања његових фундаменталних латентних карактеристика. Када Волерстин говори о капитализму, његова пажња окренута је патентима, географским открићима, монополима, улози државе и рата у капиталистичком ширењу итд. Он пренебрегава чињеницу да је оно што у суштини дефинише капитализам однос између капитала и најамног рада, без обзира на могућност капитализма да интегрише друге облике рада.

Када објашњава зашто капиталисти некада рађе запошљавају полунајамну и ненајамну радну снагу, Волерстин се враћа у сферу производње и наглашава да то чине зарад смањења производње трошкова. Става сам да се не може објаснити зашто је у потпуно развијеном капитализму битно да значајан удео радне снаге чине најамни радници без освртања на сферу размене. Уколико не би постојала најамна радна снага, не би постојала ни агрегатна тражња за производима капиталиста, што би онемогућило континуирану реализацију вредности, јер најамни радници нису само главни извор производње добара, већ и главни извор њихове потрошње. Такође, најамни рад је једина могућа опција за производњу централних квазимонополских производа, јер подразумева специфичну организацију рада неопходног за технолошки напредну производњу. Премда капиталисти могу да интегришу друге облике рада, најамни рад је, како због својих производних, тако и потрошачких особина, једини облик рада који са капиталом може да уђе у фундаментални класни однос. Занемаривање ове чињенице навело је Волерстина да, чак и када објашњава настанак капитализма, истиче кризу феудализма као главни узрок тог настанка и да не покуша да пронађе историјске факторе који су допринели настанку и развоју фундаменталног класног односа на којем се заснива капитализам.

2.2. Фернан Бродел и капитализам у европској привреди-свету

Фернан Бродел је био један од највећих светских историчара 20. века и један од оснивача и најзначајнијих припадника француске историјске школе *Анала*. Наведена историјска школа настала је као реакција на позитивистичко схватање историје према коме историчари треба само да описују битне догађаје везане за великане светске и националне политике. Насупрот томе, припадници школе *Анала* су сматрали да је задатак историје да истражи и прикаже повест свеобухватних друштвених односа, од сфера економије, политике и културе до свакодневног живота. Због тога су се залагали за развој *шо-ијалне историје* која би била својеврсна краљица друштвених наука.

Фернан Бродел био је и „кум“ светско-системске теорије. Инспирацију за формирање значајног дела концепата и идеја приликом писања четвортотомног дела *Савремени свейски систем* Имануел Волерстин је проналазио у делима Фернана Бродела.²⁷ Њих двојица

27 Волерстиново научно дело је такође било значајан извор инспирације за Фернана Бродела.

су до Броделове смрти били у одличним односима, а након смрти овог великана француске историје, Волерстин у Броделову част по њему назива научни центар који оснива. Значајан број новијих светско-системских теоретичара такође је наводио Бродела као једног од најзначајнијих утицаја на њихов научни рад (Arrighi, 2010).

Према схватањима овог мислиоца, кроз историју су постојале различите привреде-светови (Braudel, 1979: 81) које су биле регионално засебне целине економске активности. Бродел је навео постојање више одвојених привреда-светова попут Европе, источне Азије, Русије до владавине Петра Великог, Османске империје итд. (Braudel, 1979: 83).

Свака од ових привреда-светова имала је три основне карактеристике:

1. географску ограниченост;
2. центар економске активности оличен у најразвијенијем граду, у различитим временима и привредама-света, а ти центри су били Рим, Александрија, Венеција итд.;
3. свака привреда-свет подељена је у концентричне зоне – срце центра се налази у најбитнијем граду, потом долази средња зона, она се налази у непосредној близини централног града, а на крају су периферне регије удаљене од централног града (Braudel, 1979: 81–82).

Бродел је истицао да је свака привреда-свет, као материјална цивилизација, подељена на три основна спрата. Први спрат чине све оне економске активности које служе основној биолошкој репродукцији: основна производња за потребе, примитивне технологије производње, праксе конзумације хране и пића, облачења итд. Поменуто „приземље“ економског живота је најспорије у процесима промена технологије, навика и пракси, због чега има одлике статичности. Други спрат чини економско тржиште на којем се остварује разменска вредност. Према писањима Бродела, економско тржиште се заснивало на реципрочној размени и само по себи није могло да буде извор капитализма. Капитализам се развио тек на трећем спрату на коме се профит остваривао у трговини кроз употребу монопола, спекулације и насиља (Braudel, 1981: 21–23; 26; 80; 229–230). Дакле, капитализам по Броделу настаје тек када одређена група успе у монополизовању повлашћеног положаја који јој омогућава контролу најбитније тачке трговачке мреже одређене привреде-света. Такође, Бродел наводи да, ради успешног остваривања монополског положаја, одређена група мора да буде у савезу са моћним државама и да се не либи од упо-

требе насиља (Braudel, 1979: 64; 89; 111; 113). Бродел истиче да су се све наведене одлике капитализма први пут појавиле у средњовековној Европи. Као први централни град Бродел помиње тринаестовековну Венецију, коју је током 16. века накратко заменио Антверпен као централни град, а потом и Ђенова. У 17. веку примат преузима Амстердам, да би га у 18. веку заменио Лондон (Braudel, 1979: 85–86). Променљивост позиције централног града проистицала је из онога што је Бродел називао процесима децентраирања и рецентраирања. (Braudel, 1979: 86–87).

Поставља се питање зашто је капитализам успео да се одржи само у европској привреди-свету. Бродел истиче да је у осталим привредама-световима постојао јак отпор према појави капитализма (Braudel, 1979: 72–73). Такође, према Броделу, феудализам је био стабилнији поредак од, на пример, кинеског или исламског, јер је омогућио институцију наследства имовине. Право на наследство које су имали феудалци било је загарантовано и крупним трговцима. Све поменуте карактеристике феудализма су омогућиле „мирно стање“ неопходно за настанак капитализма. Као једини систем сличан европском феудализму, Бродел наводи јапански феудализам. Притом истиче да једино у Јапану и данас постоје капиталистичке породице који су своје богатство оствариле као трговци још у 17. веку (Braudel, 1979: 69–71).

Капитализам који је настао у Европи временом се претворио у привреду света, односно економски систем који обухвата целу планету. Бродел сматра да су главни процеси који су довели до тријумфа и трансформације европске привреде-света били колонизовање нових територија и развитак националне економије. Колонизација је довела до инкорпорирања других привреда-светова у европску (Braudel, 1979: 104). Настанак националне економије довео је до настанка унутрашњег тржишта за основна добра (Braudel, 1979: 99–100). Бродел примећује да су Венеција, Ђенова и Амстердам као централни градови били јасно одвојени од средње и периферијске зоне. Уједињене провинције биле су само средња зона која је гравитирала око Амстердама где су биле стациониране економска и политичка моћ. Једино у случају Лондона моћ није била задржана само у централном граду, већ је постала карактеристика целокупне националне државе (Уједињеног Краљевства) (Braudel, 1979: 95).

Бродел је става да капитализам никада, па чак ни у савременом свету, није једини економски систем који постоји. Уколико данас одемо на малу тржницу у Африци, можемо видети како је други спрат тржишне размене функционисао миленијумима (Braudel, 1979:

21). Особеност капитализма огледа се у томе што је способан да интегрише некапиталистичке економске системе у себе (Braudel, 1979: 92). Оно што је Лењин описивао као позну фазу монополистичког и империјалистичког капитализма (Brewer, 1990) за Бродела је карактеристика капитализма од самог настанка и стога, као дефинишућу особину капитализма, одређује монополизацију трговинских процеса (Braudel, 1979: 113).

Броделово становиште доводи до закључка да су тенденције ка формирању капитализма карактеристичне за све привреде-светове, али да се капитализам развио само у Европи због карактеристика европског феудализма. Као главну ману Броделове теорије истаћи ћу његов потпуни фокус на сферу размене и занемаривање чињенице да је капитализам настао пре свега у сфери производње кроз фундаментални класни однос. Иако сматрам да је трговачки капитал заслужан за настанак капитализма, става сам да је тај процес био могућ тек када је новац трговаца из сфере размене продро у сферу производње мењајући притом односе у њој.

2.3. Ђовани Ариђи и системски циклуси акумулације

Ђовани Ариђи (Giovanni Arrighi) је био италијански економиста, социолог и светско-системски теоретичар. У својој књизи *Дуји двадесетти век* из 1994. године, Ариђи је покушао да створи допуњенију верзију светско-системског објашњења капитализма. Попут Волерстина и Бродела, Ариђи капитализам дефинише као систем чија је основна функција акумулација капитала. Чак и кад се не заснива искључиво на експлоатација најамне радне снаге, већ и на неједнакој размени, поменута акумулација капитала је капиталистичка (Arrighi, 2010: 8–9). Од Бродела Ариђи преузима мисао да се економија може поделити на три спрата: први, у коме се задовољавају основне потребе, други, заснован на еквивалентној размени у оквиру малог тржишта и трећи, коме је основа неједнака размена, произашла из монопола, спекулација и насиља. Ариђи сматра да се порекло капитализма налази на трећем спрату економског живота (Arrighi, 2010: 10–11). Овај аутор је става да је једна од најбитнијих карактеристика светске капиталистичке привреде то што се њен основни механизам развоја заснива на систематским циклусима акумулације. Како аутор сам истиче:

Маркова ошћиа формула кайићала (Н-Р-Н*) може се йумачийи као йриказ, не само лоике индивидуалних кайићалистичких инвестийиција, већ и йонављајућеi обрасца истйорийскоi кайићализма као светйскоi систйема. Центйрални асйектй овоi обрасца је смењивање ейоха майтеријалне ексийанзије (Н-Р) са фазама финансијскоi обнављања и ексийанзије (Р-Н*). У фазама майтеријалне ексийанзије, новчани кайићал „йокреће“ све већу количину роба (укључујући комодификовану радну снайу и дарове йрироде); док се у фазама финансијске ексийанзије све више новчаноi кайићала „ослобаћа“ своi облика робе и акумулација найредује кроз финансијске тйрансакције (као у скраћеноj Марковоj формули Н-Н*). Ове две ейохе или фазе заједно чине йуни систйемски циклус акумулације (Н-Р-Н*) (Arrighi, 2010: 6).

Током историје капитализма постојала су четири циклуса системске акумулације капитала. За време сваког од поменутих циклуса током фазе материјалне експанзије (Н-Р) светски капитализам био је у узлазној фази продуктивности и материјалног благостања, док је у току фазе финансијске експанзије светски капитализам улазио у стање кризе и радикалног реструктурирања, чији је циљ био припрема за нову фазу материјалне експанзије (Arrighi, 2010: 9). Током фазе материјалне експанзије одређени градови или земље су се успоставили као центри светске капиталистичке привреде, док би у фази финансијске експанзије сељење капитала створило услове да се, у новој, будућој материјалној фази експанзије, друге регије успоставе као центри светског капитализма (Arrighi, 2010: 220). У првом систематском циклусу акумулације, центар светског капитализма је у периоду од 15. до раног 17. века била Ђенова, у другом периоду, од касног 17. до 18. века, Холандија, у трећем, од краја 18. века до почетка 20. века, Уједињено Краљевство и у четвртом, током 20. века, САД (Arrighi, 2010: 6–7; 220–221).

Дакле, Арићи истиче да се капитализам формирао током 15. века у Ђенови (Arrighi, 2010: 6–7; 111–15). Његов став подразумева да су светска економска мрежа и појединци, они који су били оријентисани на акумулацију капитала, постојали током читаве људске историје. Ипак, њихово постојање није само по себи могло да узрокује настаanak светске капиталистичке привреде, најпре јер у већини предмодерних друштава капиталисти нису били у стању да освоје државну власт. Стога, да би се разумео настаanak капитализма, *стйварно важна тйранзиција, коју йреба разјаснићи, није она из феудализма ка кайићализму, већ од расуће ка концентйрисаноj кайићалистичкоj моћи* (Arrighi, 2010: 12).

Капитализам је могао да започне свој развој једино у систему држава северноиталијанских градова чија је децентрализована природа омогућила да капиталисти као група заузму политичку моћ. Више центара политичке и економске моћи такође је створило услове за развијену политичку и економску конкуренцију (Arrighi, 2010: 24; 38–39). Због тога је за Ариђија *међудржавна конкуренција била критична компонента сваке фазе финансијске експанзије и главни фактор у формирању блокова владиних и пословних организација, које су водиле калкулацијску свейску економију кроз њене узастопне фазе материјалне експанзије. Такође, концентрација моћи у рукама појединих блокова власти и пословних структура била је од суштинског значаја за материјалну експанзију калкулацијске свейске економије једнако као и конкуренција међу „приближно једнаким“ политичким структурама* (Arrighi, 2010: 13).

Систем држава северноиталијанских градова је, дакле, довео до два фактора која су била неопходна за настанак капитализма:

1. међудржавна конкуренција;
2. акумулација капиталистичке моћи.

Ова два фактора нису била неопходна само за настанак капитализма, већ и за његов даљи раст и напредак:

Тако се може видети да је експанзија калкулацијске моћи последњих пет стотина година повезана, не само са међудржавним конкуренцијама за мобилни капитал, већ и са формирањем политичких структура обдарених све обимнијом и сложенијом организационом способношћу за контролу друштвеног и политичког окружења акумулације капитала у свейским размерама. Када год би покренути процеси акумулације капитала свейских размера досијили своје границе, уследио би други период међудржавне борбе, током кога би држава, која је контролисала најобимнији извор вишка капитала такође стигла и организационе способности потребне за промовисање, организовање и регулисање нове фазе калкулацијске експанзије веће обима од претходне (Arrighi, 2010: 15).

Може се закључити да су економске и политичке карактеристике северноиталијанског система држава омогућиле услове за настанак прве фазе финансијске експанзије у којој је створен светски капитализам. Ова фаза првобитне финансијске експанзије је произашла из способности северноиталијанских градова да на успешан начин преузму и усаврше већ постојеће начине акумулације новца. На уса-

вршавање акумулације новца утицала је и међусобна конкуренција појединачних градова-држава. Прелазак из протокапиталистичке прве фазе финансијске експанзије у светски капитализам омогућен је успостављањем прве фазе материјалне експанзије капитализма при којој се Ђенова успоставила као централно подручје.

Табела 7– Политички и економски аспекти фаза материјалне и финансијске експанзије системских циклуса

	Првобитна протокапиталистичка фаза финансијске акумулације (P-N*)	Фаза материјална експанзије (H-P)	Нова фаза финансијске експанзије (P-N*)
Политички аспект	Борба између држава за новчани капитал	Успостављање једне државе као политичког центра	Политичко слабљење централне државе и појављивање нових претендената на позицију центра
Економски аспект	Капиталистичка акумулација финансијских средстава	Улагање новчаног капитала у материјалну експанзију под окриљем централне државе	Пренос капитала из материјалне производње у финансијске инструменте и сељење капитала из старог центра у нова подручја

Након четири системске фазе акумулације, САД данас представљају центар капитализма. Ипак, с обзиром на то да се тренутно налазимо у фази финансијске експанзије четврте системске фазе акумулације, САД постепено губе централни положај. У књизи *Дуји двадесетти век*, написаној 1995. године, Ариђи је био става да ће централну позицију преузети земље југоисточне Азије попут Јужне Кореје и Јапана (Arrighi, 2010), међутим, своје становиште је променио у књизи *Адам Смит и Пекинју* из 2007. године. Према овом осавремењеном становишту, из ове фазе финансијске експанзије настаће нова фаза материјалне експанзије у којој ће се Кина успоставити као централно капиталистичко подручје (Arrighi, 2007).

Једна од основних мана Ариђијеве теорије је потпуно занемаривање посредног утицаја феудализма на омогућавање развоја прве финансијске експанзије у оквиру система држава северноита-

лијанских градова. Поставља се питање да ли би уопште могли да се развију политички и економски центри способни за несметану акумулацију новца и коришћење тог новца у функцији капитала ван ширег контекста европског феудализма, који карактеришу парцијализација суверенитета и економска и политичка децентрализованост. Са друге стране, Ариђијева подела системских фаза акумулације на фазе финансијске и материјалне експанзије може бити корисна за потенцијално објашњење настанка капитализма у оквиру европског феудализма. Првобитна фаза финансијске експанзије се може разумети као несметана трговачка акумулација новца омогућена захваљујући децентрализованости феудализма. Прва фаза материјалне експанзије се може поистоветити са продором акумулираног новца као капитала у материјалну сферу производње и са успостављањем капитализма као минорне формације у оквиру европског феудализма.

2.4. Тринаестовековна светска привреда у делу Џанет Абу-Лугода

Џанет Липман Абу-Лугода била је америчка урбана социолошкиња и значајна припадница групе светско-системских теоретичара. Њена верзија теорије светског-система била је под битним утицајем постколонијалних студија које су се бавиле критичким испитивањем културног наслеђа колонијализма и империјализма. Суштински се слажући са Волерстиновом теоријом о настанку светске капиталистичке привреде, Абу-Лугода му је замерила одређење простора и времена његовог настанка – Европа у дугом 16. веку (1450–1640). Ауторка сматра да је став већине европских и америчких мислилаца европског порекла, по којем се капитализам развио у Европи због њене идејне, политичке или економске посебности, проистекао из европоцентризма.

За разлику од Волерстина, Абу-Лугода је става да је светски систем трговине настао још у 13. веку у оквиру светске трговинске мреже, те да њен настанак нема никакве везе са Европом. Европа је са својом привредом-светом била само један од саставних делова светске привреде уз блискоисточну и азијску привреду-свет (Abu-Lughod, 1993: 78). Штавише, Европа је била најнеразвијенија привреда-свет у оквиру шире привреде света (Abu-Lughod, 1993: 80–81). Три основне привреде-светови биле су састављене од мањих привреда-светова:

1. Европска привреда-свет од јужноевропске и северноевропске привреде-светова;
2. Блискоисточна привреда-свет од египатске и блискоисточне привреде-светова у ужем смислу;
3. Азијска привреда-свет од кинеске, источноиндијске и монголске привреде-светова (Abu-Lughod, 1993: 78).

Азијска и блискоисточна привреде-светови спајале су се на простору мање западноиндијске привреде-света и монголске привреде-света. Из наведеног, може се закључити да су се привреде-светови међусобно преклапале (Abu-Lughod, 1993: 78). Приказ различитих мањих привреда-светова можете видети на следећој слици:

Слика 13 – Светски систем у 13. веку према Абу-Лугоди, Извор: Wikipedia, 2011, *Thirteenth Century Globalization According to the World-System Theory; Based on the Janet Abu-Lughod Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350, World-Systems Theory*

Иако је Абу-Лугода била свесна чињенице да се у 13. веку већина популације бавила производњом за своје потребе, сматрала је да је тада ипак постојала интегрисана глобална привреда-свет у коју је активно био укључен мали број светске популације, али која је имала значајни утицај на обликовање светске економије. У оквиру светске привреде је постојала сложена подела рада између различитих урбаних центара који су учествовали у трговини луксузним робама (углавном зачинима) на великим и ману-

фактурним производима на средњим раздаљинама (Abu-Lughod, 1993: 77–78).

Према Абу-Лугоди, Европа се најкасније интегрисала у светску привреду. Након пропасти римског царства, у раним фазама феудализма, Европа је била изолована. Интегрисала се у светску привреду тек од 11. века, када је, због крсташких похода, направила јачу везу са Оријентом. Два главна града у јужноевропској привреди-свету била су Венеција и Ђенова. Венеција је монополизovala трговину источним Медитераном и имала јакe везе са палестинским и александријским трговцима. Ђенова је представљала везу између јужноевропске и северноевропске трговачке мреже. Господарећи западним Средоземљем и Гибралтарским пролазом, Ђенова је успоставила везе са Брижом и касније са његовом напреднијом заменом, Антверпеном (Abu-Lughod, 1993: 78–81).

Блискоисточну привреду-свет Абу-Лугода назвала је *харџлендом* (срцем света) светске трговине. Искористивши појам из геополитике, Абу-Лугода је намеравала да укаже на велики значај Блиског истока као географске тачке спајања европске и азијске трговине. Блискоисточна привреда-свет била је средиште две битне трговачке руте. Преко Леванта и простора централне Азије све до Кине, водила је прва рута (традиционално позната као „пут свиле“). На њену проходност и повећање безбедности битно је утицало стварање Монголске царевине која је контролисала централну Азију и створила монголску привреду-свет. Друга рута ишла је од Леванта, преко Арабљанске пустиње до Персијског залива и потом преко Индијског мора до Индије (Abu-Lughod, 1993: 82–83).

Азијска привреда-свет почињала је од Индијског океана и завршавала се у Кини. Њене трговачке руте су водиле од западне Индије преко Малајског и Сундског мореуза до обала Кине. Према теорији Абу-Лугоде, азијска привреда-свет била је најразвијенија због економског значаја и софистицираности царске Кине. У оквиру ње могли су се наћи трговци из различитих култура попут Хиндуса, Арапа, Персијанаца и Кинеза. Ауторка истиче да је карактер трговине у Азији био мирољубив и да већина трговачких бродова није била наоружана (Abu-Lughod, 1993: 83–84). Мирољубивост азијске трговине може се објаснити и кинеском војном надмоћи на мору коју ова држава није користила за нападе на трговце из других култура, већ за стабилизовање трговачких рута.

Абу-Лугода сматра да је између 1350. и 1450. године целокупна светска привреда упала у кризу. Главни узрок ове кризе била је

епидемија куге која је десетковала европску и азијску популацију. Трговачке руте које су омогућиле раст благостања читаве Евроазије биле су уједно одговорне за ширење куге и разградњу светске привреде. Током 15. века још један битан догађај одредиће ток светске размене. Кинези су одлучили да више не учествују у светској размени и повукли су своје трговачке бродове и ратну морнарицу из азијске привреде-света. Тај вакуум моћи су искористили Европљани, првобитно Португалци, да почетком поморских открића насилно успоставе контролу над битним трговачким рутама, пре свега у азијској привреди-свету. „Мирољубиви“ азијски трговци нису имали адекватно решење за португалско преузимања рута, због чега су истиснути из светске трговине. Насилни преврат је, по Абу-Лугоди, главни узрок европске доминације светском привредом и стварања светског капитализма од дугог 16. века (Abu-Lughod, 1993: 86–90).

Ауторка је става да европске друштвено-економске формације нису биле различите и посебне у односу на друштвено-економске формације других цивилизација. Без емпиријског поткрепљивања, она тврди да су протокапиталистички односи у производњи могли да се нађу у различитим деловима света. Оно што је главни узрок настанка светске капиталистичке привреде је европско насиље и подређивање других цивилизација (Abu-Lughod, 1993: 90–91).

Мишљења сам да теоријски концепт Абу-Лугоде карактеришу емпиријске погрешке и теоријска мањкавост. Морамо се запитати због чега је одредила да светска привреда настаје тек у 13. веку, када је познато да се комплексна трговачка мрежа успоставила још током 3. века пре нове ере. У том периоду се у Риму носила кинеска свила, док су у Индији били у оптицају римски новчићи (Bileta, 2022). Осим тога, делује нелогично да се светска трговина, присутна током преткапиталистичке економије, поистовећује са светском привредом, за коју и Волерстин и Бродел наглашавају да по свом карактеру мора да буде капиталистичка. Такође, Абу-Лугода у потпуности занемарује утицај карактеристика различитих друштвено-економских формација на формирање капитализма и чињеницу да се капитализам могао развити само у сфери производње. Због свих ових разлога сматрам да је ауторка створила занимљиву и живописну теорију која, без обзира на то, има ограничен експликаторни потенцијал.

2.5. Франково и Гилсово схватање светског капиталистичког система као историјске константе

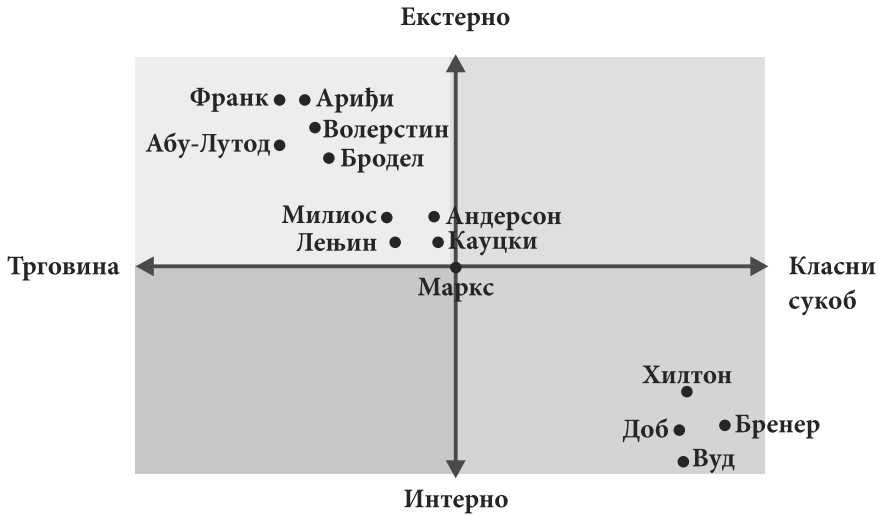
У овом поглављу ће укратко бити дат приказ радикалних интерпретација светско-системске теорије Андреа Гундера Франка и Берија Гилса. Сматрам да њихова теорија светске капиталистичке привреде доводи светско-системски правац до потпуне логичке неконзистентности. Суштински су се слагали са Волерстином по питању основних карактеристика светске капиталистичке привреде. Када су излагали своје схватање светског система, четири од њихових пет теоријских категорија истоветне су са Волерстиновим схватањима:

1. светска капиталистичка привреда просторно је раздељена на централна и периферна подручја;
2. основни покретач светске капиталистичке привреде је бесконачна акумулација капитала;
3. у светској капиталистичкој привреди смењују се периоди економске и политичке хегемоније центра са периодима сукоба око централне позиције;
4. за светску капиталистичку привреду карактеристично је смењивање дугорочних циклуса економског раста и економског пада (Gills & Frank, 1996: 3–4).

Ипак, пето теоријско становиште чини их радикално другачијим од осталих теоретичара светског система. За разлику од Волерстина који је настанак светске капиталистичке привреде везивао за дуго 16. век, према мишљењу ове двојице теоретичара светска капиталистичка привреда постоји већ пет хиљада година (Gills & Frank, 1996: 3). Како би могли да одрже такво екстремно теоријско становиште, аутори проширују основне теоријске појмове до граница непрепознатљивости. У капитал не спада више само новац који је акумулиран кроз експлоатацију различитих облика рада и продају на тржишту, већ сваки облик експлоатације који се појављивао у историји. Тако, на пример, експлоатација вишка производа од кметова или робова такође постаје акумулација капитала. Када одређени робовласник или племић користи зависну радну снагу како би направио пут, замак или системе наводњавања, аутори то тумаче као инвестирање капитала. Рудиментарни облици светске размене се схватају као интегрисана светска привреда (Frank, 1990; Gills & Frank, 1996: 7). Наравно, у оквиру ове светске привреде вештачки се убацују међусобно

независне друштвено-економске формације на позиције центра и периферије.

Према Андреу Гундеру Франку, Кина је у овој миленијумској „светској капиталистичкој привреди“ заузимала централну позицију (Frank, 1998; Murphy, 2022). Ако се економска репродукција Кине миленијумима заснивала на експлоатацији сељаштва, а не на извлачењу вишка вредности из других држава кроз неједнаку размену, треба се запитати како логички објаснити то што јој Гундер Франк даје позицију центра. Мишљења сам да толико проширивање значења основних појмова на којима се заснива теорија ових аутора је чини хеуристички неплодном и неупотребљивом. Њихово становиште се може објаснити и као покушај, који је у друштвеним наукама чест, да се кроз несвакидашњу и шокантну теорију привуче пажња на себе и заузме бољи положај у академској заједници.

Слика 14 – Графички приказ становишта различитих марксистичких и светско-системских аутора

3. Немарксистичке теорије о настанку капитализма

Појмом „немарксистички“ обухватили смо различите традиције друштвене мисли од којих су неке настајале из истог корена, док су поједине биле потпуно одвојене једне од других. У првом делу поглавља позабавићемо се са Адамом Смитом, једним од зачетника савремене економске мисли, као и његовом објашњењу настанка капитализма. Након тога пажња ће бити усмерена на Макса Вебера и Вернера Зомбарта, припаднике немачке историјске школе са циљем да буде расветљено на који начин се у овом правцу мишљења објашњавао настанак капитализма. Потом ће бити речи о теорији Хенрија Пирена, социјалног историчара који је направио самостално виђење развоја капитализма. Затим ће бити обрађена теорија Михајла Мана, на чији рад је доста утицала веберијанска социологија, због чега се може означити као поствеберијански аутор. За ову књигу ће бити значајно видети како су о настанку капитализма размишљали и припадници савремене школе историјског институционализма. Потом ће бити приказана класификација друштвено-економских формација Антонића и његово објашњење настанка капитализма. На самом крају поглавља о немарксистичким теоријама осврнућемо се на дебату о Великој дивергенцији и биће дат кратки приказ неомалтузијанског схватања распада феудализма.

3.1. Адам Смит о настанку капитализма

Адам Смит је био шкотски економиста, филозоф, зачетник и главни представник класичне економске школе. У свом епохалном делу из 1776. године под називом *Испраживање природе и узрока бољаштва народа* Смит се залагао за слободну тржишну економију као најефикаснију при алокацији економских ресурса, те самим тим и најбољу у остваривању друштвеног благостања. У овом делу постављени су темељи савремене ортодоксне либералне неокласичне економске школе која је и дан-данас најдоминантнија у економским наукама. Марксизам, најзначајнија хетеродоксна економска школа, такође је настао под утицајем Адама Смита. Наиме, Маркс је већину својих економских становишта развио кроз критичку полемику са представницима класичне економске школе, нарочито са Смитом и Рикардом (David Ricardo). Може се рећи да је Марксова теорија вредности, као облик радне теорије вредности, настала под значајним утицајем класичне економске школе која је такође заступала посебан вид радне теорије вредности (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 40; 57–60; 203–204).

Капитализам се као систем у коме се понашање произвођача и потрошача регулише преко тржишног механизма, сва роба, укључујући радну снагу и факторе производње, набавља претежно на тржишту и већина међународне трговине одвија, макар привидно слободно (*laissez faire* капитализам), у потпуности развио тек у 19. веку. Доба у коме је Адам Смит писао своје епохално дело било је доба у којем су и даље били донекле присутни елементи меркантилистичког капитализма који је по својим карактеристикама био најближи Броделовој, Ариђијевој и Волерстиновој дефиницији капитализма. У наведеном економском систему су монопол на производњу и извоз одређених битних добара имали од државе повлашћени капиталисти. Држава се такође трудила да царинама заштити сопствену производњу и да увози само оно што јој је потребно. Основни циљ меркантилизма је био да повећа богатство одређене државе у односу на друге државе, пре свега кроз економске мере које би довеле до позитивног трговинског биланса и стварања значајних државних новчаних резерви. Остваривање трговинског суфицита се постизало стимулацијом извоза технолошки развијених добара и увоза само прекопотребних основних сировина. Меркантилизам је неминовно био повезан са колонијализмом, империјализмом, протекционизмом, монополима на унутрашњем националном тржишту и државним регулисањем вредности валуте са циљем стимулације извоза (Arrighi, 2010; Magnusson, 2003; 2015; Wallerstein, 2011).

У делу *Испрживање природе и узрока бојайсїва народа* Смит критикује меркантилизам као неефикасан економски систем и ствара прву кохерентну теорију слободнотржишне економије као најпродуктивније, а уједно и најпожељније форме економског система. Према Смитовом мишљењу, основ развоја сваког друштва је подела рада. Подела рада омогућава повећавање продуктивности, то јест доводи до већег економског аутопута, а самим тим и до повећања економског благостања друштва (Smith, 1977: 17–20). Како би се створио што савршенији облик поделе рада, неопходно је постојање слободног тржишта (*моћ размене даје њовод за њоделу рада* (Smith, 1977: 35)) или како га Смит назива *систем природне слободе* (Smith, 1977: 914).²⁸

Слободно тржиште Смит схвата као тржиште ослобођено трговинских баријера, утицаја политике и монопола. У оваквом типу тржишта сваки појединац има једнак приступ куповини и продаји свих добара, а сваки економски актер је вођен својим себичним интересима за остваривање што веће добити. Како би наведено било оствариво, сваки појединачни произвођач се труди да што ефикасније и рационалније организује своју производњу у циљу стварања више добара, а затим и њихове продаје на тржишту. Иако сваки појединачни актер следи своје себичне интересе, сума деловања свих актера утиче на ефикаснију организацију производње што проузрокује повећање друштвеног богатства и благостања. Имајући у виду да се на оваквом типу тржишта производи само оно за чиме постоји потражња, потребе свих економских актера задовољавају се на најадекватнији начин. Дакле, омогућавајући сваком појединцу да рационално следи своје интересе, тржишни механизми „невидљивом руком“ утичу на повећање општег добра (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 60–61; Smith, 1977: 29–34; 593–595; 913–916). Како сам Смит истиче:

Будући да сваки појединац настоји, колико год може, да ујосли свој капитал у домаћој индустрији и да ту индустрију усмери иако да њен производ буде највеће вредности, сваки појединац неизбежно ради на томе да годишњи приход друштва буде што већи. Обично, заиста, не намерава да подстиакне јавни интерес, нији зна колико га подстииче. Давањем

28 Синтагму систем природне слободе Смит користи са циљем да покаже да је тежња ка слободној трговини саставни део људске природе, те да је слободнотржишни капитализам најприроднији друштвени систем. Из оваквог става следи закључак да су преткапиталистичке формације биле мање у складу са људском природом и да историјске институције никада нису осујетиле... [човекове] *природне склоности* тада би *ред ствари* ... [био] *унапреден природним* [капиталистичким] *склоностима човека* (Smith, 1977: 502).

Његова намера је да се индустрија, у односу на стварање индустрије, намерава само своју безбедност; и усмеравањем ње индустрије тако да њен производ буде највеће вредности, намерава само свој добитак, и у овоме, као и у многим другим случајевима, води се невидљивом руком ка промовисању циља који није био део његове намере. Није ни увек лоше за друштво што није био његов циљ. Следећи свој интерес често ефикасније промовише интерес друштва него када заиста намерава да га промовише (Smith, 1977: 593–594).

Не очекујемо од доброг месара, њивара или лекара наш ручак, већ од њихове бриге за свој интерес. Обраћамо се њима, не њиховој човечности, већ њиховој себичности, и никада им не говоримо о нашим потребама, већ о њиховој добити (Smith, 1977: 30).

Адам Смит је става да је слободнотржишна економија најразвишенији облик друштва заснованог на трговини. Иако Смит никада није употребио појам „капитализам“, оно што одређује као „друштво засновано на трговини“ је синоним данашње уобичајене дефиниције капитализма. Пре друштва заснованог на трговини постојале су три примитивније фазе историјског развоја: друштво ловаца, друштво сточара и пољопривредно друштво. Попут Маркса, Смит истиче да је за сваку од историјских фаза људског друштва био својствен посебан облик производње који је пресудно одређивао карактеристике својинских односа и друштвених институција (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 44). Може се рећи да је Смит, као и Маркс, при објашњењу карактеристика одређеног друштва примат давао материјалној бази, иако је код њега духовна надградња имала већу аутономију него код Маркса.²⁹

Друштво ловаца је најпримитивнији облик привредне организације у којој су сви били једнаки у сиромаштву и где још увек није постојала економска основа за стварање сталних облика моћи и привилегија (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 44; Smith, 1977: 922). Друштво сточара је виши облик друштвене организације у којој стока први пут постаје богатство које се може акумулирати (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 45; Smith, 1977: 922–923). Власништво над стоком омогућава и први примитивни облик приватне својине, што проузрокује стварање сталних институција, чији је циљ заштита права на приватну

²⁹ У делу *Теорије о моралној симболици* Смит истиче да за остварење друштвене хармоније није довољна само рационална тежња ка испуњењу сопствених интереса, већ и алтруистички морал који произлази из урођених осећаја симпатије према другима (Smith, 2010; Van Schie, 2022).

својину над стоком. Настанак приватне својине доводи и до првих облика друштвеног диференцирања (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 45).

Пољопривредно друштво се, по Смитовом схватању, развија у европском средњем веку. Основни облик власништва у пољопривредном друштву је власништво над земљом. У оваквом типу друштва стварају се стални класни односи, а власништво над земљом постаје право привилеговане групе земљопоседника. Постепена концентрација власништва над земљом од стране крупних земљопоседника постаје извор друштвене моћи. Крупни племићи, осим наследних власника земље, постају и наследни господари над својим поданицима. Смит истиче да пољопривредно друштво има две битне карактеристике. Прво, земљопоседници често, због неразвијеног тржишта, нису били у стању да потроше своје акумулирано богатство, стога су једино могли да га користе да повећају сопствену свиту, односно број својих поданика (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 45–46; Smith, 1977: 540). Друго, велика економска моћ земљопоседника довела је до њихове апсолутне политичке моћи, а самим тим и до веома мало слободе и гарантованих права за њихове поданике који су чинили већину друштва (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 46; Smith, 1977: 541–542).

Друштво засновано на трговини је најразвијенији историјски облик. Средњовековни урбани центри су имали пресудан утицај на његов настанак. Смит сматра да су средњовековни градови били независни од феудалног поретка и да су своје богатство стицали кроз трговинску размену. Развој средњовековних градова допустили су сами феудалци јер им је било у интересу да опорезују трговинску размену која је из тих градова проистицала. У оквиру средњовековних градова протоиндустријски произвођачи су стекли већу слободу да самостално организују свој рад. Такође, у средњовековним градовима се развио законски оквир који је, у одређеној мери, гарантовао право на приватну својину. Сви поменути фактори су утицали на покретање „природне“ људске тежње ка стицању, те тиме и створили основе за развој капитализма (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 46–47).

Појава друштва заснованог на трговини је утицала и на понашање самих феудалаца. Наиме, нови облик економије је племству омогућио да вишкове својих производа продаје на тржишту. Како би били у стању да што више зараде и омогуће себи куповину добара, феудалци су све више пажње усмеравали на повећање ефикасности сопствене пољопривредне производње. На овај начин је превазиђена ниска продуктивност у пољопривреди, карактеристична за феудализам, а уједно настаје и основ за развитак капиталистичке пољопривреде (повећању пољопривредне продуктивности су допринели и

трговци купујући земљу од феудалаца и рационално организујући производњу на њој). Повећање продуктивности пољопривредне производње је довело до смањења потреба за сеоском радном снагом. Вишак радне снаге је стога, у процесу ограђивања земљишта, отеран из пољопривредне производње. Дакле, вођени интересима, феудалци су временом укинули кметство и утицали на стварање савремене радничке класе која је, премда и даље подређена, имала већа права у односу на пређашње историјске примере нижих класа. Развитак пољопривредне производње је последио процес урбанизације и даљи развитак индустријске производње у оквиру градова (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 47; Smith, 1977: 538–548).

Сви наведени процеси су довели до устоличења друштва заснованог на трговини, тј. до капитализма као доминантног економског система. Смит тврди да је капитализам био најсавршенији поредак због тога што је омогућавао највећу могућу слободу за највећи могући број људи. Смит је живео у доба у којем су још били присутни елементи меркантилистичког капитализма, који је, по његовом мишљењу, био мање добар облик капитализма, јер је донекле онемогућавао економску слободу у деловању појединаца и тиме спречавао даљи развој поделе рада. Како би друштво остварило свој максимални потенцијал, Смит је инсистирао на томе да на место меркантилизма дође слободнотржишни капитализам као највиши облик историјске друштвено-економске организације (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 57–60; Smith, 1977: 589–596).

Иако је имао позитиван став према капитализму, Адам Смит није у потпуности занемаривао његове негативне карактеристике. Капитализам се заснива на фундаменталном класном односу између радника, капиталиста и рентеријера. Ове три друштвене групе међусобно деле друштвени доходак. Иако је рад основни извор економске вредности, радници никад не добијају читав њен део. Капиталисти који улажу у средства за производњу остварују своје право на удео у производу рада радника у облику профита. Рентеријери који капиталистима изнајмљују земљу, просторије или средства за производњу остварују своје право на удео у производу рада радника у облику ренте. Део производа који остане након што капиталисти и рентеријери остваре своја права следи радницима у облику најамнине. Колики ће бити удео сваке од основних класа у друштвеном производу зависи од исхода њиховог класног сукоба (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 50–51). Смит признаје да капиталисти имају већу друштвену моћ у односу на раднике и да су због тога успешнији у остваривању својих интереса. Моћ капиталиста се може изразити на три начина:

1. због своје економске моћи, капиталисти могу успешније да поднесу притисак класног сукоба него радници;
2. због свог богатства, капиталисти лакше постижу да јавно мњење буде на њиховој страни;
3. због богатства и утицаја капиталиста, државне структуре су углавном на њиховој страни (Hunt & Lautzenheiser, 2011: 48–49; Smith, 1977: 99–100).

Адам Смит је остварио пресудан утицај на развитак савремене економије, како њених ортодоксних, тако и хетеродоксних школа. Схватање друштвеног развоја код значајног броја интелектуалаца је стога настало под утицајем Смитових разматрања. Тако, на пример, Херберт Спенсер (Herbert Spenser) сматра да се људска цивилизација креће путем усложњавања поделе рада од неиздиференциране хомогености ка издиференцираној хетерогености чији врхунац представља либерални капитализам. Сличног става су Стјуарт Мил (John Stuart Mill), Парсонс (Talcott Parsons) и др. Сама двадесетовековна теорија модернизације је своје схватање историјског развоја значајно темељила на Смитовој мисли. Због утицајности његовог дела, Адам Смит се може означити као један од највећих друштвених мислилаца свих времена.

Ипак, Смитова слободнотржишна економија је пре врста идеолошког мита него остварива реалност. Капиталистичко тржиште је, као што су показали светско-системски теоретичари, углавном монополистичког и олигополистичког карактера. Интересантна је чињеница да се за слободно светско тржиште углавном залажу централне капиталистичке земље, и то тек у оном тренутку када толико развију своје производне капацитете да им друге земље не могу успешно конкурисати. Колективни Запад је, са привредним растом Кине, почео да мења дискурс, те се не залаже фанатично за слободно тржиште, већ све више уводи трговинске баријере да би заштитио есенцијалне делове своје производње. Историјски примери тржишта која су се својим карактеристикама приближила слободним, показују да је гвоздена логика слободне конкуренције да одређена предузећа побеђују у тржишној утакмици, а одређена губе, што неминовно доводи до настанка економских монопола. На то упућује и податак да данас готово десетину светског БДП-а (100 трилиона долара) (World Bank, 2022) поседује један инвестициони фонд под називом Блекрок (Adv Ratings, 2023). Када се овом инвестиционом фонду додају и други попут Вангард групе, Голдман Сакса итд., долази се до сазнања да неколико привредних субјеката држи преко трећине светског БДП-а (Adv Ratings, 2023). Из наведених примера се може закључити да слободно тржиште не представља суштину капитализма.

На овом месту је битно обратити пажњу на још један аспект Смитове мисли. Овај аутор је, попут већине светско-системских теоретичара и значајног броја марксиста, укључујући донекле и самог Маркса, сматрао да је основни узрок капитализма средњовековна европска трговина. Смитово инсистирање на важности тржишта за настанак капитализма искористили су марксистички теоретичари „аграрног капитализма“ да би оптужили за „неосмитијанску јерес“ оне марксисте и светско-системске теоретичаре који су истицали да је развој трговачке класе пресудан за настанак капитализма (Wood, 2002: 41). На настанак капитализма утиче општи карактер преткапиталистичке друштвено-економске формације (производни односи, политичка и правна структура), услед чега се настанак капитализма не може објаснити пуким усложњавањем поделе рада и појавом тржишта. Као што је Бродел показао, тржишта су била присутна од настанка цивилизације, а ипак нису довела до настанка капитализма. Тек је случајна историјска појава децентрализованог феудализма омогућила новцу, који је био акумулиран у сфери трговине, да продре у сферу производње. Дакле, настанак капитализма се не може објаснити пуком човековом тежњом да размењује вишкове производа, већ посебним обликом трговачке класе који је могао да се развије тек у европском феудализму. Стога се не слажем ни са Смитовим становиштем по коме узрок капитализма треба тражити у „вечној“ и „аисторијској“ човековој тежњи ка размени, али ни са теоретичарима „аграрног капитализма“, по којима је свако инсистирање на трговини као узроку капитализма „неосмитијанска јерес“.

Постсмитијански ирисијуи у објашњењу настанка капитализма

Током 20. века настала су различита становишта која су покушала да објасне економску и политичку доминацију Запада. Најбитнији њихов теоријски основ је била економска теорија Адама Смита. Осим Смитове теорије на ове приступе су утицали и унилинерални еволуционизам и различита становишта о културној супериорности Запада. Неки од аутора ове групе су спадали у теоретичаре модернизације, док су други долазили из кругова независних англосаксонских историчара. Основна теза ових разноврсних приступа је да се економска доминација Запада може везати за развитак смитијански схваћеног слободног тржишта, које је проистекло из посебности европске културе. Постсмитијански приступи су остварили значајан утицај на касније школе попут историјског институционализма, делова веберијанске социолошке школе, теорије дивергенције итд. У

оквиру постмитијанске интелектуалне струје су настала бројна дела. Овде ће бити приказана два аутора: Мекфларен, представник англосаксонских историчара и Ростов као представник теоретичара модернизације.

Мекфларенова теза о утицају англосаксонског духа на настанак капитализма – Мекфларен (Alan Macfarlane) је био енглески историчар. Према њему англосаксонски дух индивидуализма је главни узрочник настанка капитализма. У англосаксонској култури је био присутан германски систем апсолутне приватне својине. То је, према Мекфларену, утицало на појаву индивидуализма и капитализма у Енглеској још у 13. веку. Са друге стране, доминација римског закона у континенталној Европи, ојачавајући институцију примогенитуре, одржала је феудалне односе и спречила развој капитализма (Holton, 1985: 43; Macfarlane, 1978). Мишљења сам да се настанак капитализма не може објаснити постојањем појединачних правних институција или специфичног духа, због чега сматрам да је Мекфларенова теза о настанку капитализма нетачна.

Ростовљева анализа технолошког напретка – Америчког економисту Волта Витмана Ростова (Walt Whitman Rostow) није занимало шта је довело до преласка из феудализма у капитализам, већ који фактор је узроковао настанак савременог технолошког друштва. Како би одговорио на већ поменуто питање, покушао је да докаже или оповргне неколико хипотеза. Прва хипотеза, према којој је велика понуда јефтиног рада спречила технолошки напредак у традиционалним друштвима, није тачна, јер не постоје никакви емпиријски докази који би осветлили везу између понуде радне снаге и напретка технологије. Друга хипотеза, према којој се технологија није развила у традиционалним друштвима јер није било довољно капитала, према Ростову је такође нетачна, јер је у већини традиционалних друштава акумулација капитала била на завидном нивоу. Трговина такође није могла да буде извор деветнаестовековног технолошког бума. Иако се њен обим повећао током средњег и новог века, она је само донекле повећала просечан стандард у предмодерним друштвима и не може се повезати са наглим технолошким скоком везаним за индустријску револуцију. Према Ростову, једино што може да доведе до развитка технологије јесте креативна употреба много руку и мозга – то би се савременијим речником могло означити као хумани капитал. Ростов закључује да је једино Уједињено Краљевство имало довољно хуманог капитала да покрене индустријску револуцију и преобрази сва друштва света у савремена технолошка друштва (Holton, 1985: 47–49; Rostow, 1975).

Сматрам да се модерна технологија развила управо због капиталистичких производних односа који подразумевају константно унапређење средстава за производњу са циљем смањења трошкова производње. Генеа парне машине не може да се разуме уколико се не размотре карактеристике мануфактура које су и довеле до њеног настанка. Интересантан је податак да је прву парну машину 1712. године развио енглески ситни капиталиста и гвожђар Томас Њукомен (Thomas Newcomen). Џејмс Ват (James Watt) је унапређену верзију парне машине патентирао 1775. године. Током свог пословања са корнволским власницима рудника калаја, уочио је да су мануелне пумпе које су користили за извлачење воде из рудника неефикасне. То га је навело да створи прву модерну парну машину (British Broadcasting Corporation, 2014). Дакле, парна машина је настала због потребе капиталистичке поризводње за њом, а не због британског хуманог капитала. Разумљиво је да се парна машина појавила у Уједињеном Краљевству које је у то доба било централна земља светског капитализма и предњачила у технолошкој развијености.

Мишљења сам да виђења попут Мекфлареновог и Ростовљевог у којима се културна изузетност одређеног народа види као главни узрочник капитализма нису адекватна јер произлазе из редукционистичког разумевања настанка и развоја друштвено-економских формација. Штавише, сматрам да су таква објашњења последица арогантног размишљања карактеристичног за интелектуалце централних земаља. Уколико би германска или британска култура била заиста толико изузетна, морали бисмо се запитати како је могуће да није довела до појаве капитализма у неком другом периоду, на пример када су Англи, Саси, Франци и остали Германи „чамили“ по северноевропским шумама.

3.2. Веберово схватање настанка капитализма

Макс Вебер је био немачки социолог, економиста и историчар, припадник немачке историјске школе и један од највећих друштвених мислилаца свих времена. Основни циљ његове социолошке теорије био је да утврди на који начин је процес рационализације довео до тога да рационално деловање постане доминантан облик деловања у савременом друштву. Са намером да одговори на наведено питање, Вебер се упустио у детаљну и сложену историјску анализу различитих друштвених сфера попут економије, политике, права, културе, религије итд. Битан део Веберовог научног рада је био по-

везан са анализом основних карактеристика капитализма и питањем његовог настанка, темама на које ће бити усмерена нарочита пажња у овом поглављу. Ипак, пре тога, требало би посветити пажњу Веберовом проучавању традиционалних облика власти, јер може пружити значајне увиде у то зашто се капитализам развио у оквирима феудализма.

3.2.1. Веберово схватање патримонијализма и феудализма

Према Веберовом мишљењу, сви облици власти заснивају се на три основна облика легитимације: харизми, традицији и рационалности. У овом поглављу биће посвећена посебна пажња Веберовом виђењу традиционалних облика власти – патримонијализму и феудализму. Када Вебер описује ова два типа власти он се бави њиховим идеално-типским, а не емпиријским облицима. Стога се историјски облици традиционалне власти налазе негде на континууму између чистог облика патримонијализма и чистог облика феудализма (Вебер, 1976а). Вебер је детаљно описао патримонијализам и феудализам у другом тому *Привреде и друштва*. Поменута књига је једно од најзначајнијих и најкомплекснијих Веберових дела и може се слободно окарактерисати као једна од најзначајнијих књига социолошке науке. Са друге стране, написана је доста тешким и густим стилем, те уколико бисмо дословно пратили Веберов редослед излагања, имали бисмо веома компликовано и за лаике нечитљиво поглавље. Сходно томе, покушаћу да аналитички што једноставније и концизније представим суштину Веберовог схватања патримонијализма и феудализма.

Патримонијализам

Вебер је става да је патримонијална власт развијенији облик традиционалне власти. Традиционална власт подразумева власт господара над породицом и слугама у оквиру домаћинства. Њена легитимност произлази из традиције и она се схвата као наследно право господара. Однос господара са подређенима у оквиру породице је интерперсоналан и није прецизно правно нормиран. Једини извор права који регулише односе господара и подређених је традиција. Господар не сме да се понаша на начин који према традиционалном моралу може бити одређен као „светогрђе“. Ипак, господар увек има могућност да прошири своју моћ произвољним тумачењем недовољно прецизних традиционалних правила (Вебер, 1976а: 178–179; 182).

Патримонијална власт настаје када господар не влада више само својим домаћинством, већ скупом домаћинстава. Одатле следи да патримонијална власт подразумева власт над одређеном територијом и становништвом. Власт над територијом и становништвом може да се успостави једино када се успостави и држава. С друге стране, држава захтева постојање војно-административног апарата. У најпримитивнијој патримонијалној власти војно-административни апарат чинили су чланови господаревог ужег домаћинства, односно господарева свита. Господар је на управне положаје постављао кметове, робове, подређене чланове домаћинства итд. Уколико би био задовољан њиховим радом, њихов положај и престиж временом би се поправљали и ускоро би добијали право да ручавају са господаром. Када би се чиновник одвојио од ужег господаревог домаћинства, финансиран је пре свега преко пребенди – ненаследних, најчешће натуралних, прихода (Вебер, 1976а: 181–183; 186; Вебер, 1976б: 100–102).

Патримонијални господар тежио је да успостави централно уређење економије. Своје потребе је намиривао различитим врстама натуралних дажбина и кулука (Вебер, 1976а: 188), односно експлоатацијом екстрапатримонијално подвлашћених (подређеног становништва које не припада господаревом ужем домаћинству) (Вебер, 1976б: 105). Вебер истиче да је значајан извор прихода патримонијалног господара био и монополизовање трговине. Поменуто монополизовање трговине појављује се у више облика: или је господар имао право првенства у бављењу трговином, или искоришћава трговину других преко пореза и царина итд. (Вебер, 1976б: 181).

Ширењем господарева власти на веће територије постало је неопходно успостављање сталног војно-административног апарата. Ипак, ширењем територије се повећавала децентрализација и слабила је моћ господара. Владавина над различитим културама, религијама и производним односима је била превелики административни залогај за рудиментарну бирократију. Из тог разлога би господар уводио правило колективне одговорности подређених група. Главна јединица из које се извлачио вишак производа није био појединац, већ колективно организовано село, група села, читаво племе итд. Уколико би неки члан подређене колективне групе прекршио правила, кажњавана је читава група. Такође, право се није односило на права појединца, већ на права група. Пракса увођења колективне одговорности за друштвене дужности био је одговор патримонијалног владара на неспособност примитивне администрације да контролише и надзире сваког појединца (Вебер, 1976б: 113–116).

Право у патримонијализму није била устаљена и јасна категорија. Одређивање правила зависило је како од традиције, тако и од владарева самовоље. Тамо где је владарево понашање било донекле у складу са традиционалним нормама, јавља се чисти облик патримонијализма, а тамо где је владар изражавао висок степен самовоље, јавља се подврста патримонијализма под називом султанизам (Вебер, 1976а: 182–183).

Војска у патримонијализму

Војска је једна од главних организација која је владару омогућавала да прошири своју моћ и ослободи се ограничавајућих окова традиционалних норми (Вебер, 1976b: 105). Вебер наглашава да постоји пет начина војне организације карактеристичне за патримонијализам:

1. војска сачињена од зависних сељака, робова и колона;
2. војска сачињена од робова који се не баве пољопривредом – постоје историјски примери да оваква војска може да буде стабилна, али и нестабилна, ако временом робови добију наследну земљу за своју службу и претворе се у ратничку аристократију која има могућност да угрози патримонијалног господара;
3. професионална војска која настаје регрутовањем и обуком дечака из редова покорених народа (јањичари и мамелуци су најпознатији примери);
4. најамничка војска – владар је овакву војску могао да поседује само када је имао новчани приход од трговине, производње и пореза, а постојање овакве војске подразумевало је значајну монетизацију економије;
5. војска сачињена од људи који за своју службу добијају земљу – оваква војска била је стабилна уколико је чине странци чији материјални положај у потпуности зависи од владара;
6. војска сачињена од господаревих поданика – у овом случају господар је војску попуњавао припадницима нижих слојева које је могао да контролише, јер је наоружавање виших слојева могло да створи потенцијалне ривале (Вебер, 1976b: 105–109).

Уколико се војска у потпуности опскрбљивала од стране господара, она је била под његовом контролом. Уколико јој се за службу давала наследна земља, она је постајала независна друштвена група и слабила је контрола над њом (Вебер, 1976b: 105–110). У султанизму

господарево одржање на власти зависи у великој мери од поседовања јаке војске (Вебер, 1976а: 183–184). Што је војска у одређеном патримонијалном поретку постајала битнији фактор његовог одржања, то је више јачао и њен утицај на господара и тиме се повећавала могућност да она сама заузме власт (Вебер, 1976б: 110–111). Како би патримонијална власт била стабилна, потребан јој је био и други апарат владања – бирократија.

Администрација у патримонијализму

Са развојем патримонијализма развија се и институција централизоване бирократије сачињене од људи у које господар има поверење. Њима је углавном управљао највиши службеник који је у различитим историјским патримонијалним системима могао да буде другачија фигура – везир, надзорник харема, главни господарев целат итд. У патримонијалној бирократији није се напредовало према јасно дефинисаним објективним правилима, већ према укусу и хтењу господара. Одређени службеник могао је за кратко време да се попне до самог врха бирократске организације, али ако би у одређеном тренутку пао у господареву немилост, могао је да изгуби и положај и живот. На сличан начин се и патримонијална бирократија односила према подређеном становништву, понашајући се, не према устаљеним нормама, већ од случаја до случаја, са основним циљем повећања продуктивности и послушности подређених (Bendix, 1998: 344–345).

Према Веберу, постојало је четири начина на које би патримонијални бирократа могао да прими накнаду за свој рад:

1. обедовање за господаревим столом;
2. пребенда у природи;
3. добијање права на изворе споредних прихода (право на убирање ренте, дажбина, пореза);
4. добијање права на коришћење ненаследне земље – пребенда у виду поседовања ненаследне земље – тежња поданика да се ненаследно поседовање земље трансформише у право на наследно власништво над земљом (Вебер, 1976б: 122–123).

Када би службеник био исплаћен у природи, тада би био у зависном положају у односу на господара. Када би добијао право на наследну земљу или наследну апропријацију такси, царина и ренти, власт патримонијалног господара би слабила и стварала би се независна виша класа. Дакле, као што је случај са војском, постојао је сукоб интереса и између владара и патримонијалне бирократије при

којем је владар тежио што јачој контроли, а припадници бирократије што већој економској и, консеквентно, политичкој независности (Вебер, 1976b: 127–134).

Када би у овом латентном сукобу интереса победили припадници бирократије, долазило би до делимичне или потпуне разградње патримонијалног поретка. Такав сценарио се може уочити у великом броју историјских примера. Ипак, постојао је значајан број случајева у којима би патримонијални господар успоставио контролу над припадницима бирократије. У царској Кини, бирократе су у одређеном тренутку биле готово успешне у остваривању права на наследну апропријацију пореза, царина и других прихода (Вебер, 1976b: 137–138). Царска патримонијална власт је те тенденције зауставила на следеће начине:

1. давањем службе на кратак рок;
2. слањем бирократа на службу у провинције у којима не живе њихови сродници;
3. надзором рада бирократа коришћењем ухода (цензора);
4. увођењем квалификационих испита као неопходног услова за рад у служби (Вебер, 1976b: 137–138).

Иако то није у потпуности искоренило појаву апропријације државних прихода, ослабило је положај бирократа и очувало патримонијални поредак (Вебер, 1976b: 138).

Феудализам

Вебер сматра да је основа феудализма, другог облика традиционалне власти (посебна подврста патримонијализма), лено.³⁰ Лено (феуд) представља наследни посед који владар даје на употребу вазалу зарад војне функције коју он обавља за владара (Вебер, 1976a: 203). Долази се до закључка да феудализам настаје када је господару потребна војска коју не може сопственим средствима да створи и одржава. Ту војску сачињава класа слободних ратника, најчешће коњаника, који самостално долазе до опреме за ратовање (Вебер, 1976b: 167).

30 Европски феудализам, према Веберу, био је најчистији облик феудализма који је он називао и „клеветничким“. Осим њега, постојало је још више облика феудализма попут „слободног феудализма“ у којем вазал не следи сизерена због права на лено, већ због осећаја лојалности, „литургијски“ у којем се нижој класи зарад војне услуге даје посебан правни статус (нпр. слободни српски Крајишници), „пребендални“ у којем вазал следи сизерена због датих ненаследних права, а не због осећаја лојалности итд. (Вебер, 1976b: 161–162).

Однос између господара и ратника у феудализму представља однос сизерена и вазала. Иако су стране у овом односу неједнаке, обе су слободне. Господар даје право слободном ратнику на поседовање наследног поседа (лено) у замену за своје право да позове ратника у војни поход када му је то потребно. Вазалово поседовање наследне земље подразумева да он самостално обавља административне и правне послове на територији коју контролише. Осим лена, вазала за сизерена везује и посебан осећај лојалности који произлази из личног и братског карактера њиховог уговорног односа. Вазал налази посебан осећај части у служењу господару, због чега је као ратник уједно и припадник статусне групе. Политички апарат у потпуности је замењен системом личних веза између сизерена/вазала и вазала и његових вазала (субинфеудација). У феудализму, класа ратника, као организовани сталеж, увек добија право на лено и на апропријацију административних и војних функција (Вебер, 1976а: 203–205).

Може се закључити да је феудализам настао у оним историјским ситуацијама у којима је положај патримонијалног владара био слаб. Са намером да ефективно влада одређеном територијом, господар је морао да подели функцију управљања са групом елитних ратника и да их награди наследним поседом да би заузврат добио њихову помоћ у вођењу рата и обављању економских и политичких функција. Сам господар више није представљао неприкосновеног владоца живота и смрти, већ је био први међу једнакима у оквиру шире класе феудалаца.

Након излагања карактеристика феудализма, приказаћемо неке од основних разлика између феудализма и патримонијализма:

1. у феудализму влада класа елитних ратника, припадника феудалне класе; у патримонијализму се власт спроводи преко чиновника (Вебер, 1976b: 196);
2. у феудализму господар прави савез са вишом феудалном класом како би спроводио власт; у патримонијализму господар тежи да заобиђе вишу класу и војску и администрацију попуњава припадницима ниже класе (Вебер, 1976b: 197);
3. у патримонијализму господар је ограничен само традицијом (Вебер, 1976а: 178–179; 182) и не доноси правне норме које могу да ограниче њега и државну администрацију (службени акт чиновника сам по себи је већ правна норма); у феудализму се господар кроз правне уговоре одриче дела својих надлежности и даје их на обављање вазалима (Вебер, 1976b: 171).

Сукоби у феудализму

За феудализам као децентрализовани облик традиционалне власти били су карактеристични стални сукоби између сизерена и вазала. Врховни владар је тежио да на различите начине ограничи независност племства. Пре свега, забраном субинфеудације – поништавањем обавезе подвазала на верност вазалу и прописивањем обавезе целе вазалско-сизеренске мреже на верност њему. Такође, врховни владар је покушавао да смањи независност вазала увођењем опште обавезе плаћања пореза, увођењем опште судске власти и сталног управног апарата (Вебер, 1976а: 205–207).

Феудално право заснивало се на уговорима између сизерена и вазала. Оно је подразумевало да су међусобни односи краља и племства били нормирани и да је било прописано шта су права и обавезе уговорних страна. Ипак, постојала је одређена слобода у схватању правних обавеза која је давала и племству и краљу могућност да парцијалним тумачењем права поправе свој положај у односу на другу страну. Уколико би одређени феудалац осећао да су његова права угрожена од стране краља, могао би да са њим покрене судски спор у којем би пороту такође чинили припадници племства (Вебер, 1976b: 171–173).

У познијим фазама феудализама почео је да се губи осећај личне везе између сизерена и вазала, а самим тим и осећај дужности вазала према сизерену. Ово је било условљено самом природом наследног права која је подразумевала да земљу не морају да наслеђују искључиво директни потомци, већ су то могли и људи из шире групе сродника. Уколико је сродник желео да наследи земљу, морао је да добије потврду од сизерена. Губљењем личних веза то право на наследство могло је и да се откупи. Још један фактор допринео је губитку осећаја личне везе између сизерена и вазала. Будући да су припадници племства били слободни људи, могли су да изаберу да имају више сизерена. Уколико би ти сизерени ушли у међусобни сукоб, вазал би могао слободно да бира на чију страну би стао (Вебер, 1976b: 174).

Губљење интерперсоналне везе, постојање више сизерена и сталешка организација племства су фактори који су утицали да главне карактеристике феудализма буду слаба краљевска моћ, децентрализованост и стално преплитање суверенитета различитих припадника сизеренско-вазалске мреже. Све наведено је утицало на унутрашњу нестабилност поретка и немогућност да се створи трајни државни бирократски апарат. Проблеми са којима се суочавао краљ нису били својствени само њему, већ свакоме ко је заузимао позицију сизерена

у сизеренско-вазалској мрежи. Веберова анализа феудализма слична је Андерсоновој (Anderson, 1974a) и указује на то да је једна од њених основних карактеристика била перманентна парцијализација суверенитета.

Историјска друштва између феудализма и патримонијализма

Претходно је било споменуто да је Вебер користио метод идеалног типа, што значи да у анализи патримонијализма и феудализма није писао о њиховим емпиријским манифестацијама, него о њиховим чистим апстрактним облицима. Ипак, када је објашњавао чисте облике патримонијализма и феудализма, Вебер је користио прегршт примера историјских друштава који су се у континууму приближавали једном или другом облику традиционалне власти.

Историјска друштва која су била ближа есенцији патримонијализма су, по Веберовом мишљењу, антички Египат, царска Кина (Вебер, 1976b: 134–136) итд. Са друге стране, најближи есенцији феудализма био је европски феудализам (Вебер, 1976b: 161), о чијим карактеристикама је писано у ранијем делу поглавља. Одређена друштва у себи су имала елементе оба облика традиционалне власти попут различитих муслиманских друштвених формација (Вебер, 1976b: 165–166). Енглеска, након норманских освајања, као и јапански и муслимански феудализам представљали су форме феудализма са патримонијалним утицајем (Вебер, 1976b: 169).

Најчистији пример патримонијализма Вебер је видео у старом Египту. Пољопривредна производња и комуникација у потпуности су зависиле од Нила. Отуда је постојала потреба за централизованом државом која је била у стању да укроти Нил изградњом канала. Таква држава лако је контролисала подређену популацију користећи пловност реке Нил. Целокупна држава схватана је као патријархално домаћинство фараона којим су у његово име управљале бирократија и војска. Војска и бирократија биле су издржаване и опремане из фараонских силоса и радионица и никада нису стекле независност. Будући да је одређен део године становништво било ослобођено од пољопривредних радова, фараонска бирократија га је запошљавала на великим инфраструктурним пројектима у којима су поправљани путеви, канали и дизана здања у славу фараона (Вебер, 1976b: 134).

Муслиманске државе се могу сматрати „хибридним“ типом. Најбољи пример за показивање карактеристика ове хибридности је

Османска империја. Султан је, са једне стране, користио елитну пешадију састављену од робова познатију под именом јањичари. Са друге стране, основ коњице су биле спахије, представници турског племства.³¹ Акинције су представљале лаку пешадију и стрелце сачињене од луталица, страних племена и сеоске сиротиње. Султан је тежио да ограничи моћ спахија тиме што је укинуо правну институцију наслеђивања земље. Уколико се појединачни спахија доказао у борби, он је земљу добијао у пребенду, односно земља би била у његовом власништву док је био жив. Уколико би његов син хтео да добије право на коришћење земље, морао би такође да се докаже у борби. Јањичари су представљали елитну јединицу робова, из чијих се највиших ешалона попуњавала царска бирократија. Временом је султан изгубио контролу над јањичарима који се тада претварају у племићки слој са правом на наслеђивање земље. Сличан процес дешавао се и са спахијама у које се временом утапају јањичари, што од 17. века доводи до појаве квазифеудалног слоја (Howard, 2017). Мишљења сам да је Османско царство у времена успона имало изражене патримонијалне карактеристике, а да је уједно са његовим падањем у кризу почело појављивање елемената феудализма. Док је царство могло да осваја нове територије, било је довољно освојене земље да се задовоље потребе војног апарата. Престанком територијалног ширења, потребе огромног војног апарата задовољаване су процесом квазифеудализације, који је утицао притом на даљу децентрализацију и разградњу царства.

Јапански феудализам током Токугава шогуната је, према Веберу, био већински феудалан, али је имао и одређене патримонијалне карактеристике. Више племство (даимјо) је од цара добијало право на наследну управу над земљом, али не и на власништво над њом. Ниже племство (самураји) је имало право да носи оружје и за своје ратничке услуге најчешће добијало годишњу исплату у натури. Имајући у виду да се у Јапану нису развиле правне институције феудализма, Вебер је сматрао да је настао квазифеудализам заснован на осећају дужности међу припадницима племства (Вебер, 1976b: 164–165). Око наведеног се не слажем у потпуности са Вебером. У европском феудализму је такође право на наслеђивање земље начелно произлазило из одлуке сизерена, те је он *de jure* могао да укине то право. Ипак, у емпиријским ситуацијама, укидање овог феудалног права није било

---

31 Вебер је истицао да је у муслиманским друштвима често био присутан „пребендални“ феудализам у којем је класа феудалних ратника сизерену била верна због обећане пребенте, а не због осећаја части (Вебер, 1976b: 161–162).

лако спровести. Вебер је истицао да би краљ, уколико би желео да одузме земљу од одређеног племића, најчешће морао да има подршку већег дела племства. Слична ситуација се учавала у Јапану. Од када је у 10. веку цар изгубио реалну моћ и свео се на обављање симболичке функције, више племство је *de facto* добило право наслеђивања власништва над земљом, иако га *de jure* није поседовало. У одређеним периодима је више племство остваривало и потпуну територијалну независност. То је нарочито било случај између 14. и 17. века када су феудални кланови водили ратове за доминацију у земљи (Hane, 1991).

Веберова подела патримонијализма/феудализма на много бољи начин је објаснила различита друштва него Марксова дихотомија западни феудализам/азијски начин производње. Будући да различита азијска друштва имају другачију присутност патримонијализма и феудализма, она се не могу поједностављено класификовати као јединствена друштвено-економска формација. Вебер је такође на детаљнији начин описао основне карактеристике феудализма.

Сада бих поставио два полемичка питања. Да ли је политичка децентрализованост основни узрок настанка и опстанка европског феудализма? Са друге стране, да ли је постојање јаке државне структуре у Османском царству спречило да се феудализам у чистом облику појави током позног периода царства? На ова питања потенцијални одговор може дати Волерстинова класификација друштвених система. Волерстин користи синтагму „светске империје“ када говори о патримонијалним друштвеним системима који спречавају појаву капитализма. Светска империја, као јединствена политичка структура која има власт над више култура, вероватно је спречавала појаву феудализма, па самим тим и настанак капитализма. Са друге стране, можемо да претпоставимо да је развој феудализма могућ само када на одређеној територији не постоји потпуно централизована држава (Европа и можда Јапан). Тенденције развоја феудализма у светским империјама доводиле су до појаве квазифеудализма, која је често била привремена, јер ју је после одређеног периода углавном замењивао поновни процес централизације и патримонијализације.³²

32 Најбоље примере заустављања процеса феудализације можемо наћи у кинеској историји. Иако су у историји Кине забележена дуга раздобља квазифеудализма у којима је јединствено царство престајало да постоји, процес патримонијализације се у више наврата показао јачим и доводио до поновног уједињавања Кине под патримонијалном царском влашћу (Deng, 2002).

3.2.2. Веберово схватање капитализма и узрока настанка капитализма

Веберово схватање капитализма

Веберово објашњење настанка капитализма не може се у потпуности разумети ако се не размотри његово схватање процеса рационализације света. Према Веберовом мишљењу постоје четири врсте друштвеног деловања:

1. циљно-рационално деловање у којем се за остварење циља користе рационална средства;
2. вредносно-рационално деловање у којем се свесно верује у одређену религијску, естетску, филозофску или неку другу апсолутну вредност;
3. афективно-емоционално деловање у којем је основна мотивација деловања афекат или душевно;
4. традиционално деловање према устаљеним нормама (Вебер, 1976а: 17–18).

Историја човечанства за Вебера представља трновит пут од ирационалних ка рационалним облицима деловања. Вебер је веровао да се у различитим друштвеним областима дешава спор процес рационализације или рашчаравања. Споменути процес рашчаравања света није се одвијао унилинеарно нити је имао само једну основну варијаблу која га покреће. Подразумевао је ослобађање од магијског, афективног и традиционалног погледа на свет у свим сферама људске делатности. Његов крајњи резултат је модерност у којој су се први пут јавили рационална држава, рационални економски поредак (рационални капитализам), рационално право, рационална музика итд. Основна карактеристика овог рационалног поретка је коришћење најадекватнијих средстава за остварење циљева, односно најчешћи облик деловања бива циљно-рационално деловање (Bendix, 1998:33; Hamilton, 1991: 72–74; Petrov, 2016).

Вебер је става да је капитализам у ширем смислу постојао од почетка људске цивилизације, а подразумевао је оријентацију ка стицању и коришћење ирационалних средстава у процесу стицања. У својим делима Вебер говори о неколико облика традиционалног капитализма:

1. трговина валутама и издавање кредита;

2. богаћење преко финансирања револуција, ратова, борби партија и профитабилне економске трансакције са политичким телима;
3. колонијална и фискална експлоатација коју омогућава политички ауторитет – зарада преко принудне наплате, експлоатације принудног рада, монополистичке трговине у колонијама итд. (Collins, 1986: 126; Вебер, 1976а: 130–131).

Оно што разликује рационални капитализам од традиционалних облика јесте да он тежи стицању користећи рационална средства. Вебер је у делу *Ойшшѝа економска историја* навео шест основних услова који морају да се испуне како би постојање рационалног капитализма било могуће:

1. постојање приватне апропријације свих средстава за производњу – сви фактори производње попут земље, машина и зграда морају да буду под јединственом управом и мора да постоји могућност њихове продаје и куповине на тржишту;
2. трговина на тржиштима не сме да буде ограничена ирационалним баријерама – тржиште мора да буде слободно;
3. капиталистичко рачуноводство мора да се заснива на рационалној технологији која се пре свега заснива на рачунању како у производњи, тако и у трговини;
4. мора да постоји предвидив закон пред којим су сви актери једнаки и који штити права приватне својине, а да притом својина може бити отуђена продајом на секундарним тржиштима;
5. мора да постоји најамна радна снага која је формално слободна, али економски приморана да улази у однос са капиталом;
6. економија мора да буде комерцијализована – финансијски инструменти морају да буду главни облик којим се представља акционарско власништво у компанијама и власништво својине уопштено (Collins, 1986: 22–24; Weber, 1961: 207–209).

Ове неопходне форме постојања рационалног капитализма ипак не могу да доведу до његовог настанка уколико није присутан посебан капиталистички дух који подразумева да се тежња ка стицању рационалним средствима схвата као животни позив, односно као сврха живота. Капиталистички дух се може окарактерисати као тип вредносно-рационалног деловања. Основна организациона јединица рационалног капитализма јесте рационално предузеће које испуњава

свих шест неопходних услова постојања рационалног капитализма и у којем је деловање прожето капиталистичким духом.

Веберово схватање узрока настанка капитализма

Вебер је местом настанка рационалног капитализма сматрао Европу. Настанак европског рационалног капитализма није могао да се објасни само преко једне независне варијабле, већ утицајем више узрока. Када је говорио о настанку рационалне државе и рационалног капитализма, Вебер је истицао да се то догодило под утицајем различитих група узрока, које су се преклапале у одређеним аспектима. Дакле, како би се разумео настанак капитализма, неопходно је да се мрежа узрока његовог настанка издвоји од мреже узрока који су довели до настанка других појава и да се потом сложеним процесом анализе раздвоји на појединачне узроке. Са циљем да буде у стању да издвоји „праву“ мрежу узрока настанка капитализма од „лажне“, Вебер је прво обратио пажњу на појаве које према њему нису допринеле рођењу рационалног капитализма:

1. масовна производња за потребе рата није могла да доприне-се настанку рационалног капитализма – иако је постојала у Европи током 17. века, она је била присутна и у друштвима у којима се није развио капитализам, попут царске Кине и Могулске империје (Weber, 1961: 229);
2. огромна потрошња луксузних добара на западним и оријенталним дворovima није довела до рационалног капитализма јер није била у стању да створи масовно тржиште (Weber, 1961: 229–230);
3. објашњење настанка рационалног капитализма ширењем трговине није адекватно јер је трговина постојала још од Каменог доба, али се са њом није појавио и рационални капитализам (Weber, 1961: 232);
4. тежња ка добити није узроковала рационални капитализам јер је у свим преткапиталистичким друштвима била присутна без појаве рационалног капитализма (Weber, 1961: 232);
5. раст популације у Европи није могао да буде узрок настанка рационалног капитализма, јер исти пораст становништва у царској Кини није довео до рационалног капитализма (Weber, 1961: 258–259);
6. револуција цена у Европи током 16. века, услед прилива латиноамеричког злата и сребра, није довела до настанка рационалног капитализма, јер је до сличне појаве дошло и у

Индији са приливом римског новца, али тамо није дошло до појаве рационалног капитализма (Collins, 1986: 27; Weber, 1961: 259–260).

Вебер је донекле разматрао утицај географских фактора на настанак рационалног капитализма. Европа је, за разлику од Индије и Кине, имала ниже трошкове транспорта због Средоземног мора и могућности пловидбе међусобно повезаним континенталним рекама. Ипак, Вебер одбацује ту тезу јер се капитализам није развио у антици, без обзира на њену везу са Средоземљем, већ много касније, у индустријским градовима у унутрашњости континента (Collins, 1986: 27; Weber, 1961: 260).

Од шест услова настанка рационалног капитализма, Вебер издваја постојање предвидивог закона, не само као појединачни услов, већ као предуслов који одређује осталих пет. Осим постојања рационалног закона, Вебер сматра да је други предуслов методична недуалистичка економска етика. Ова етика нарочито је повезана са постојањем капиталистичког духа. У редовима који следе биће приказано шта је према Веберу утицало на настанак ова два предуслова.

Фактори који су допринели стварању рационалног закона

Како би рационални капитализам био могућ, неопходно је постојање закона према којем су сви једнаки, који гарантује право својине и право на отуђивање својине, којим се укидају ирационалне монополистичке тржишне праксе и који универзално важи на одређеној територији. Једна од главних појава која је довела до постојања предвидивог закона је бирократска држава. Главни услови постојања бирократске државе су:

1. писмена и стручно образована администрација;
2. развијена транспортна и комуникациона технологија;
3. постојање новца – значајан ниво монетизације (Collins, 1986: 30; Вебер, 1976а: 175–177).

Бирократска држава била је главна сила која је у Европи уништила патримонијалне и феудалне односе и утрла пут за развој националне грађанске државе. Она се појавила као успешан историјски чинилац јер је била најефикаснија у пацификацији већих територија (Collins, 1986: 30).

Осим бирократске државе, институција грађанства је значајно допринела развоју предвидивог закона. Институција грађанства подразумева да су сви грађани једне политичке целине правно једнаки и

да се номинално посматрају као „браћа и сестре“ без обзира на класни положај. Најзаслужнија за настанак поменуте институције су два фактора. Први је постојање народне стајаће војске коју морају да служе сви припадници одређене политичке заједнице (Collins, 1986: 31; Weber, 1961: 237), а други је хришћански концепт према којем су сви верници у служби једнаки без обзира на класну припадност (Collins, 1986: 32; Weber, 1961: 238). Оба ова фактора свој највећи развој доживела су у слободном средњовековном европском граду. Слободни средњовековни европски град формирао се у оквиру европског феудализма, када су га преузела ратничка братства настала ради међусобне заштите. Такав тип града под владавином ратничког братства имао је самосталне судове, законе и њиме су управљали сами грађани града (Collins, 1986: 32; Вебер, 1976b: 319–321). Секуларне институције слободних градова биле су ојачане хришћанским концептом према којем је сваки грађанин био позван да равноправно учествује у религијским церемонијама (Collins, 1986: 32–33; Вебер, 1976b: 321). Вебер закључује да је средњовековни европски град први облик политичке организације који је био:

1. политички самосталан;
2. аутономан – самостално доносио законе;
3. аутокефалан – поседовао сопствене судске и административне органе;
4. економски независан;
5. порески независан;
6. посебно идентитетски одређен према феудалној залеђини и у честим класним сукобима са племством (Вебер, 1976b: 385–396).

Вебер је напомињао да су азијски градови били подељени магијским ритуалним правилима и строго контролисани од стране патримонијалне државе, што је зауставило њихово рашчаравање (Collins, 1986: 32; Weber, 1961: 238). Дакле, предвидив закон неопходан за настанак рационалног капитализма настао је као последица утицаја бирократске државе и институције грађанства.

Фактори који су допринели стварању методичне недуалистичке етике

У свим традиционалним друштвима владала је дуалистичка етика (Collins, 1986: 29; Weber, 1961: 232). Према њој, појединац је у економским трансакцијама са припадницима властите класе, касте, пле-

мена, клана или етничке групе морао да се понаша морално. Са друге стране, у економској трансакцији са странцима било је дозвољено варање, пљачкање, зеленашење итд. Дуалистичка етика је била битан кочничар развоја рационалног капитализма, јер је спречавала комерцијализацију економског живота унутар интерне групе, али и онемогућавала стварање услова за дугорочну праведну трговину са странцима (Collins, 1986: 29; Weber, 1961: 232). Институција грађанства развијена у европском средњовековном граду је утицала на слабљење дуалистичке етике и стварање методичне недуалистичке етике, али је пресудну улогу у разградњи дуалистичке етике имао капиталистички дух. Осим дуализма, традиционална друштва карактерисао је и економски традиционализам. Економски традиционализам је подразумевао да је основна функција рада производња за потребе и да се увек ради само онолико колико је неопходно за задовољавање потреба, уколико је то могуће. Сходно томе, економски традиционализам је утицао на неметодичност производње јер је спречавао појаву облика производње у којем је основни циљ перманентни рад оријентисан ка стицању (Weber, 1989: 30–31).

Методична недуалистичка економска етика не би била могућа без развитка капиталистичког духа који је нарочито утицао на развијање њене методичности. Имајући у виду да се у рационалном капитализму акумулација капитала дешава кроз сталне циклусе производње и пласирања робе на тржиште и имајући у виду да у том процесу могу да се остварују и мале профитне стопе, човек који се понаша рационално капиталистички мора да буде спреман да се стрпљиво посвети тој акумулацији капитала (Collins, 1986: 29). Односно, он наведену акумулацију капитала мора да схвати као животни позив или сврху постојања. То је једино могуће ако је такав човек прожет капиталистичким духом.

Вебер настанак капиталистичког духа објашњава религијским факторима. Први помак у развијању методичности рада, недуалистичке етике и капиталистичког духа направљен је у јудаизму одбацивањем магије. Хришћанство је ипак било прва религија која је значајније почела да укида дуалистички морал, успостављајући универзалистички етос. (Collins, 1986: 32; Weber, 1961: 238). Ова религија је такође утицала на повећање методичности рада кроз развијање монастицизма. У монашким редовима, служење цркви схватано је као позив. Један од аспеката тог позива био је и рад на увећању имовине манастира у којима су монаси живели. Такво схватање рада допринело је повећању методичности у оквиру монашких редова. Са друге стране, та методичност постојала је само у оквиру монашких редова

и није се ширила на општу друштвену заједницу (Collins, 1986: 33; Weber, 1961: 267–268).

Већина религијских организација у традиционалним друштвима, укључујући и хришћански монастицизам, имала је специфично схватање аскетизма као ригорозног деловања које треба верника да одвоји од материјалног света. Верник је стога требало да се искључи из друштвеног живота и посвети методичним праксама аскезе које би му омогућиле спасење. Једино су се у оквиру протестантизма развиле религијски покрети који су аскетско понашање примењивали у оквиру овог света (Weber, 1946: 325). Један од најекстремнијих облика аскезе окренуте ка овом свету развио је калвинизам.

У основи калвинизма је специфично поимање Бога. Према овој протестантској деноминацији Бог је трансцендентан, хладан, људима несхватљив и у потпуности одвојен од њих. Сам свет створен је да би славио величину свемоћног Бога, који исти тај свет користи као инструмент остваривања своје воље. Тај хладни Бог је, још пре рођења човека, одредио да ли ће баш он бити међу малобројнима који су спасени и тиме добили његову милост или међу већином која је осуђена на вечне ватре пакла. Другим речима, калвинистички Бог је Бог предестинације. Човек не може да се ослободи судбине коју му је Он преписао још пре рођења ни кроз добра дела, нити кроз мистично спајање са светим, нити кроз учествовање у светим тајнама (Weber, 1989: 73–80).

Основна сврха људи у овоземаљском животу према калвинизму је да кроз свој животни позив славе Бога, односно да се предано посвете испуњавању свакодневних дужности (Weber 1989: 86–87). Како веза између животног позива и предестинације може да се осветли? Многи од калвинистичких верника осећали су огроман егзистенцијални притисак питања да ли се налазе међу малобројнима које је Бог предодредио за вечно спасење. Калвинистичка доктрина је на ово питање одговарала на два начина. Пре свега, она је проглашавала за дужност човека да самог себе убеди у то да је изабран за спасење (Weber, 1989: 91). Такође, како би се добило самопоуздање у спасење неопходно је било фокусирање на позивни рад (Weber 1989: 91). Дакле, неуморан позивни рад постао је начин којим се умањивао страх од вечног проклетства. Поменути рад није смео да буде спонтан и спорадичан, нити да се заснива на појединачним добрим делима, већ је зависио од систематске самоконтроле (Weber, 1989: 91). Догма аскетског протестантизма није сама по себи допринела развоју капитализма, већ је стварајући одређене психолошке мотиве код људи, утицала на то да њихово деловање престане да буде традиционал-

но и постане формално-рационално. Прихватање позивног рада као животне сврхе утицало је на стварање капиталистичког духа према којем је стрпљива акумулација капитала, односно методичан рад, основни начин деловања. Временом се капиталистички дух одвојио од протестантске етике и у почетној фази капитализма је постао општа друштвена норма (Weber, 1989: 190–193). Када се капитализам у потпуности развио, могао је да функционише и без капиталистичког духа, али је капиталистички дух био неопходан за његов настанак, јер је био пресудан за настанак методичне недуалистичке етике.

По Веберовим схватањима предвидив закон (настао под утицајем бирократске државе и институције грађанства) и методична недуалистичка етика (настала под утицајем протестантског пуританизма, јудаизма и хришћанства) били су предуслови за могућност постојања шест основних услова рационалног капитализма. Рационални предвидив закон Вебер није схватао само као услов репродукције капитализма, већ и као основни предуслов свих осталих услова. Може се закључити да су, према Веберу, културни, политички и религијски фактори били битнији од економских у стварању услова за настанак капитализма.

Слика 15 – Приказ Веберових узрока капитализма настао прерадом Колинсовог дијаграма, Извор: Collins Randall, 1986, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge University Press: Cambridge

Веберово схватање утицаја патријархализма и феудализма на настанак капитализма

Вебер је истицао да је за стварање јаке форме патријархализма неопходна развијена трговина, пре свега да би се финансирао управно-војни апарат владара. Он је имао тенденцију да строго контролише трговину на следеће начине:

1. монополизацијом трговинске размене, нарочито са иностранством;
2. опорезивањем трговине преко царина и других дажбина;
3. обезбеђивањем повлашћеног положаја у трговинским трансакцијама (Вебер, 1976b: 181).

У великом броју примера постојала је корелација између развијене трговине и патримонијализма (Вебер, 1976b: 183). Закључује се да је за патримонијализам, по Веберовом схватању, било битно постојање снажне, али контролисане трговине. Без обзира на ову чињеницу, према Веберу је патримонијализам онемогућавао настаanak рационалног капитализма из следећих разлога:

1. патримонијални бирократски апарат често има тенденцију да врши апропријацију вишка вредности насталу у производњи и да монополизује све лукративне изгледе за стицање;
2. будући да патримонијализам свој легитимитет црпи из традиције, присутан је снажан отпор иновацији;
3. нерационалност бирократског апарата не ствара могућности за стање предвидљивости неопходно за настаanak индустријског капитализма (присутан је једино трговачки капитализам повезан са трговином на великом дистанцама) (Вебер, 1976b: 183–186).

За разлику од патримонијализма где је приватна својина под сталном опасношћу од самовоље бирократског апарата, у феудализму, услед уговорног карактера друштвених односа, ствара се стабилнија привредна структура која омогућава индивидуалну расподелу имовине (Вебер, 1976b: 188). Ипак, Вебер је мишљења да феудализам такође негативно утиче на појаву рационалног капитализма из следећих разлога:

1. у феудализму се право заснива на сплету субјективних права, а не на објективним и апстрактним правилима – сплет субјективних права успорава несметано капиталистичко стицање; да би капиталистичко стицање било могуће, прво се мора доделити одређеном појединцу или групи као субјективно право или привилегија; без обзира на ирационалност оваквог поретка, Вебер истиче да је ипак бољи за капиталистичко стицање од патримонијалне правне самовоље (Вебер, 1976b: 188–189);
2. имобилизација отуђења власништва над феудалним поседом – немогућност постојања тржишта фактора производње

(средстава за производњу која производе остала средства за производњу) (Вебер, 1976b: 189–190);

3. претерана оптерећеност сељака наметима онемогућавала је да се од њега створи поуздан купац и тиме спречавала стварање агрегатног тржишта (Вебер, 1976b: 190);
4. заснованост властелинских феудалних радионица на принудном раду онемогућавала је стварање најамне радне снаге (Вебер, 1976b: 190);
5. непријатељски став феудалног слоја према независној трговачкој класи (Вебер, 1976b: 191);
6. тенденција богатих скоројевића да постану феудалци како би повећали свој друштвени престиж (Вебер, 1976b: 191);
7. феудална идеологија била је изразито антитржишна (Вебер, 1976b: 195–196).

За разлику од Вебера, сматрам да је феудализам погодовао развитку капитализма. Пре свега, колико год феудалци презирали слободне трговачке градове, управо су се у феудализму развили због његове децентрализованости (Anderson, 1974a; Sweezy, 1976). Осим тога, није постојао само један сталез трговаца и произвођача. Ако су поједини феудалци имали посебан уговорни однос са градовима којима су доминирали ирационални цехови и гилде, други су имали посебан правни однос са градовима којима је владала капиталистичка класа, а која је своју производњу заснивала на мануфактури и протомануфактури. Антитржишни карактер феудалаца учинио је неопходним постојање посебне класе трговца која би вршила функцију размене акумулирајући на тај начин значајне количине новца (Sweezy, 1976). Такође, организовање феудалаца као статусне групе значајно је утицало и на висок степен њихове луксузне потрошње, чиме се омогућила адекватна тражња како за добрима, тако и за кредитима (Pirenne, 1946; Weatherford, 1997). Имобилизација имовине важила је искључиво за феудалне поседе, а не за све облике имовине, нарочито не за оне у слободним трговачким градовима. Продирање тржишних односа у феудализам већ је током 13. века довело до разградње имобилности феудалног поседа и појаве закупништва у пољопривреди (Antonić, 1995), Најамна радна снага је била присутна, како због бежања кметова у градове, тако и због продирања тржишних односа на село (појава најамних радника у фландријским градовима и селима током 13. века) (Nicholas, 2013).

Критичка анализа Веберовог схватања капитализма и његовог настанка

Веберова дефиниција капитализма је по својим карактеристикама неокласичарска. По мом мишљењу, његово инсистирање на слободи тржишта као битном аспекту капитализма је неосновано, јер сматрам да је монополистичко и олигополистичко тржиште пре правило него изузетак капиталистичке економије. Такође, Вебер је најмање пажње посветио настанку фундаменталног односа између капитала и најамне радне снаге. Осим тога, Вебер занемарује чињеницу да је капитализам у себе могао да интегрише и ненајамне облике рада.

Може се тврдити да су настанак бирократске државе, рационалног закона и капиталистичког духа управо последица ранијег развоја капитализма, а не сами узроци тог развоја. Требало би запитати се како су капиталистички односи добили на замаху у феудалном Јапану, што детаљно доказује Хатори, иако тамо нису постојали политичко-културни фактори које Вебер види као пресудне за настанак капитализма. Чак и Вебер истиче да су се у Енглеској током 19. века капиталистички односи највише развили, иако је англосаксонско право мање рационално од континенталног јер не проистиче из римског права (Вебер, 1976а: 709–711).

Става сам да капитализам настаје када се у одређеној друштвено-економској формацији, коју схватамо као тоталитет свих друштвених односа, створе услови за спајање најамног рада и капитала. Са циљем да потврдим поменуту тезу, укратко ћу представити један контрачињенични експеримент. Познато је да су, од када су укључене у светску трговинску мрежу током 8. века, државе западне Африке попут Гане (од 3. до 12. века), Малијског (од 12. до 15. века) и Сонгајског султаната (од 15. до 16. века) развиле преткапиталистичку робну производњу оријентисану ка добити. Користећи робовску радну снагу, оне су извозиле слоновачу, робове и злато у муслиманске земље северне Африке преко сахарске трговачке руте. Иако су биле организоване налик на квазипатримонијалне поретке, њихови владари су користили преткапиталистичку робну производњу оријентисану ка добити да би јачали свој економски и политички положај. Када су дошли у контакт са Европљанима, обим производње и трговине се још више повећао (Masonen, 1997; Messier 2015). Може се претпоставити да би се у овим државама, да нису уништене процесом колонијације, а њихове регије сведене на позицију периферије, врло вероватно развио аутохтони фундаментални однос између најамног рада и капитала, без обзира на одсуство римског права и протестантског

пуританизма у њима. Користећи логику Маркса, можемо закључити да су однос капитала и најамног рада сила која најразорније и најбрже уништава дуалистичку економску етику, због чега сматрам да је Веберово инсистирање на некономским факторима погрешно.

3.3. Зомбартова теорија о утицају капиталистичког духа на настанак капитализма

Вернер Зомбарт је био немачки интелектуалац и Веберов савременик. Њих двојица су били припадници интелектуалног правца под називом *Немачка историјска школа*, који је најпре направио одклон према позитивизму, а под утицајем неокантоваца заузео став да је главни задатак друштвених наука да разуме, а не да пуко објашњава друштвене појаве. Попут Вебера, Зомбарт је сматрао да капитализам не може да се развије без постојања посебног духа капитализма. Ипак, другачије је гледао на карактер капиталистичког духа и начин на који он је допринео настанку капитализма.

Најзначајније дело у којем се Зомбарт бавио настанком капитализма је *Савремени капитализам* објављен 1902. године. У њему Зомбарт истиче да је историја била сукцесивни след различитих друштвених система, који нису настајали под утицајем једног примарног покретача, већ су се случајно успостављали као последица деловања густе мреже различитих узрока. Зомбарт је људску историју делио на три основне епохе: аграрну, занатску и комерцијалну, односно капиталистичку. Друштвени систем у којем је настао капитализам била је занатска епоха. У оквиру занатске епохе капитализам је настао када су се спонтано спојили акумулирани новац и дух капитализма. Према Зомбарту, главни носиоци акумулираног новца били су земљопоседници, нарочито они који су имали имовину у градовима (Milios, 2018: 80–81).

Носиоци капиталистичког духа, кога је Зомбарт схватао као калкулативно-спекулативни-организациони дух, били су трговци и занатлије (Milios, 2018: 81). Капиталистички дух је био састављен из два основна духа. Први дух био је дух предузетништва, њега је Зомбарт дефинисао као жељу да се кроз активистичко и авантуристичко деловање дође до богатства. Манифестовао се у историји врло рано приликом деловања освајача, гусара, шпекуланата итд. Други дух био је буржујски дух и Зомбарт га је дефинисао као способност да се о свету размишља кроз бројке које могу јасно показати потенцијалну зараду и трошкове одређеног понашања (Holton, 1985: 106). Зомбар-

тов буржујски дух је веома сличан Веберовом појму циљно-рационалног деловања и може се разумети као стремљење ка остваривању циља коришћењем најадекватнијих рационалних средстава. Предузетнички и буржујски дух су стајали насупрот духу традиционализма који је Зомбарт дефинисао као инертно и устаљено понашање које није изискивало много менталне енергије (Holton, 1985: 107).

Средњовековни трговци и занатлије су, дакле, били група у којој је истовремено постојање предузетничког и буржујског духа формирало капиталистички дух. Када су трговци и занатлије дошли у контакт са акумулираним новцем земљишне аристократије, путем донација, женидбе, позајмице итд., настао је капитализам, односно покренуло се формирање нове комерцијалне епохе (Milios, 2018: 80). У својим каснијим делима је Зомбарт променио могућу друштвену групу у којој се први пут појавио капиталистички дух. Место трговаца и занатлија потенцијално заузимају Јевреји као група у којој су први пут били присутни и буржујски и предузетнички дух (Holton, 1985: 108).

Једна од најјачих критика Зомбартове теорије дошла је од немачког историчара Јакоба Штрајдера (Jacob Straider). Он је, тежећи да провери тачност Зомбартове теорије, са којом се на почетку приватно слагао, спровео емпиријско истраживање појаве буржоазије у немачком граду Аусбургу током касног средњег века. Закључак његовог истраживања био је да Зомбартова теорија на примеру Аусбурга није могла да буде потврђена. Емпиријско истраживање је показало да капитал крупних трговаца у Аусбургу није долазио од земљишне аристократије, већ је његов основни извор била трговина на велике раздаљине и пауперизација ситнијих трговаца и занатлија (Milios, 2018: 83).

Минхенски професор Лујо Бернтано (Lujo Verntano) такође је Зомбартову тезу о настанку капитализма изложио детаљној критици која се заснивала на три основна аргумента:

1. богати трговци који су самостално акумулирали новац постојали су током читаве историје људске цивилизације и нису зависили од новца земљишне аристократије;
2. занатска епоха никада није постојала као историјска чињеница и капитализму је претходио феудализам;
3. тенденција ка акумулацији новца не проистиче из капиталистичког духа, већ је историјска константа повезана са људском природом (Milios, 2018: 83–84).

У потпуности се слажем са Штрајдеровом критичком анализом Зомбартове теорије. Поред тога, сматрам и да је већински део Бернтанове критике адекватан. Једино се не слажем са Бернтановим ставом да је тенденција ка акумулацији новца део људске природе, имајући у виду да је људска врста постојала и пре појаве новца. Као највеће мане Зомбартовог становишта видим потпуно занемаривање односа између феудализма и настанка капитализма и давање најбитније експланаторне улоге капиталистичком духу, чије основне чиниоце (буржујски и предузетнички дух) наведени аутор није емпиријски открио нити је доказао њихово деловање на настанак капитализма, већ их је произвољно одредио као битне.

3.4. Пиренова теорија о утицају средњовековног града на настанак капитализма

Хенри Пирен је био белгијски социјални и економски историчар либералног и паневропског опредељења. Он је своје виђење настанка капитализма изнео у делу *Градови: њихово порекло и оживљавање трговине*. Његово дело је оставило огроман утицај на Свизијево виђење феудализма и настанка капитализма. За Пирена су европски град и трговина главни фактори коју су довели до дезинтеграције феудализма и настанка капитализма.

Пирен истиче да је римска цивилизација била оријентисана ка Средоземљу, које је омогућило развој сложене трговине. Германска освајања нису уништила римску цивилизацију, већ су Германи, као мање културни народи, били лако интегрисани у њу. Карактеристика постримског поретка у којем је и даље била доминантна римска цивилизација, била је трговинска размена. Наведено је условило и напредак урбане културе од Марсеја до Александрије. Жива трговинска размена је просторе од Леванта до Франачког царства уједињавала у један јединствени „комонвелт“ (Pirenne, 1946: 1–25). Муслиманским освајањима Леванта, северне Африке, Шпаније и битних средоземних острва све претходно споменуто се мења. Од 9. века западна Европа бива одсечена од источног Медитерана што доводи до наглог пада обима трговине (Pirenne, 1946: 29–32), економија се окреће натуралној производњи за потребе и урбани центри губе на значају. Пирен наглашава да наслеђе римске цивилизације нису уништила германска, већ муслиманска освајања (Pirenne, 1946: 25–26).

Франачко царство се, за време династије Каролинга, у потпуности окреће производњи за потребе у којој се сасвим устаљује ау-

тархична феудална економија. Такав облик економије постаје главна карактеристика целокупне каролиншке Европе (Pirenne, 1946: 40–46). Док се западна Европа нашла у самоизолацији, трговина је током 9. века и даље цветала на истоку Европе. Кијевска Русија је била земља кроз коју су пролазиле трговачке руте које су спајале Балтик са Византијом и Абасидским калифатом. Постојање битних рута утицало је да у Кијевској Русији елита буде оријентисана претежно на трговину, да се развију велики урбани центри и да се процес феудализације одвија споро. Трговина у Кијевској Русији је изгубила на значају тек када су Печензи истерали Русе са битних трговачких рута и када се центар државе померио у Москву (Pirenne, 1946: 47–53).

Од 11. века је западна Европа почела полако да се буди. Најпре, природна економија је својим природним током развоја довела до раста популације, који је потом условио крчење непроходних мочвара и шума и стварање нових производних капацитета у пољопривреди (Pirenne, 1946: 81). Такође, западна Европа је кренула у све оштрије сукобе са исламском цивилизацијом, освајајући део по део старих трговачких рута које је претходно изгубила. Муслиманска доминација Средоземљем завршена је протеривањем Арапа са битних тачака источног Средоземља и крсташким освајањима по Леванту (Pirenne, 1946: 90–91). Сви наведени процеси су били праћени поновним оживљавањем урбаних центара у Европи. Као најбитније урбане зоне Пирен истиче фландријску и северноиталијанску. Нови успон градова и трговине од 10. до 12. века је са собом донео и једну новину; док је за време римске цивилизације трговина била везана за Средоземље, у новој европској трговини се у трговачку мрежу интегрише и север Европе. На то су пресудно утицали ранији викиншки походи који су створили трговачке руте од Новгородске републике до Британије. Ова „северна трговина“ сада је, преко система пловних река у континенталној Европи, била повезана са средоземном (Pirenne, 1946: 92–97).

Поновним успостављањем трговине развила се и посебна трговачка класа, која се бавила трговином на дуге раздаљине. Временом је трговачка класа све више јачала што јој је омогућило да из градова избаци представнике феудалног поретка. Поред трговине, окренула се и мануфактурној производњи, која је привлачила све већи број најамних радника у град. У оквиру града, трговачка класа се самостално политички организовала, стварајући институције које су јој омогућиле аутономност и аутокефалност (Pirenne, 1946: 116–126; 153–155; 212).

Развојем мануфактуре су се развила и нова тржишта за различите производе. Феудални посед је сада на њима могао да продаје вишкове непотребних производа. То је подстакло зависне сељаке да се, када не раде за феудалца, оријентишу на производњу за тржиште. Феудалци су такође били подстакнути да продају на тржишту због чега су још више крчили дивљину да би са повећањем земљишта у свом поседу повећали и обим производње. Због свега наведеног су им били неопходни сељаци који ће обрађивати нову земљу. Са циљем да привуку радну снагу, феудалци су почели да дају земљу слободним сељацима у закуп. На тај начин је трговина продрла у пољопривредне производне односе и почела да разграђује њихов феудални карактер (Pirenne, 1946: 214–217).

Продор трговачког капитала у феудалну економију променио је и начин на који се схватало богатство. Док је у класичном феудалном размишљању богатство представљало количину земље која се поседује, трговци су са собом донели ново разумевање богатства као акумулираног новца (Pirenne, 1946: 221–222). Развитком трговине и монетизацијом економије, богати трговци су све више почели да утичу на политичка дешавања у Европи кроз кредитирање најбитнијих владајућих династија (Pirenne, 1946: 222–224). Класичан облик феудализма карактерисало је одсуство сваког облика сталне администрације. За обављање административних функција сизерен је морао да се ослони на мрежу вазала у чијим рукама је била реална политичка моћ на микро нивоу. Ипак, са економским оживљавањем и подстакнутим развојем трговине, европски владари су дошли до значајног новца. Акумулирана средства користили су за запошљавање балифа, образовних и стручних лица, која су им помагала у вођењу административних послова (Pirenne, 1946: 226). Довођење балифа, трајно запослених бирократа, на европске дворове, створило је, по мом мишљењу, од 13. века прве корене рационалне бирократије. Трговачка класа, са циљем да обезбеди образовне институције на којима би могла да школује своје потомство, утицала је и на формирање првих лаичких школа у Европи (Pirenne, 1946: 231).

Према Пирену је јачање трговачке класе у Европи имало више-струки значај јер је она:

1. створила услове за појаву мануфактуре и најамног рада;
2. почела да уништава феудалне односе на селу;
3. створила развијен кредитни систем преко којег је посредно утицала на европску политику;
4. допринела стварању рационалне бирократије у Европи;
5. утицала на развијање лаичких образовних институција.

Пиренова детаљна анализа је на одличан начин показала како је трговина преласком из сфере размене у сферу производње почела да мења економске, политичке и културне односе у Европи. Пиренова студија указује да, већ од 12. века, почиње формирање капиталистичке друштвено-економске формације која је дугорочно утицала на разградњу феудалних односа. Мана Пиренове теорије је у томе што је занемарила утицај самих карактеристика феудализма на настанак и развој капитализма и што је појаву капитализма уопштено везивала за трговину. Имајући у виду да је Пирен истицао да је римска цивилизација такође била трговачка, читалац би се могао запитати зашто се капитализам није развио још раније. Ипак, можда је разлог за то управо чињеница да је римска држава, централизован поредак заснован на робовском раду, то онемогућавала, за разлику од децентрализованог феудализма.

3.5. Манова теорија о утицају мрежа моћи на настанак капитализма

Епистемолошке основе Манове теорије

Мајкл Ман је британски социолог и професор на Универзитету Калифорније и на Оксфордском универзитету. Мишљења је да су друштвене науке дуго биле у епистемолошкој заблуди јер су на друштво гледале као на унитарну тоталност и емпиријску реалност. Ман сматра да друштво као једна хомогена целина не постоји и да оно што се подразумева под појмом друштва у суштини чине мреже моћи. Моћ се дефинише као способност за утицај на спољно окружење (Mann, 1986: 1–6). Будући да људи имају различите функционалне потребе, постоје другачије мреже моћи. Потребу за смислом задовољава религијска мрежа моћи, потребу за биолошким опстанком економска мрежа моћи, потребу за безбедношћу војна мрежа моћи, а потребу за правдом и редом политичка мрежа моћи (Brenner, 2006: 189–192; Mann, 1986:14).

Моћ се у мрежи моћи манифестује на два основна начина. Пре свега као колективна моћ која подразумева способност одређене групе да деловањем у мрежи моћи задовољи своје потребе. Моћ се такође манифестује и као дистрибутивна моћ. Будући да свака мрежа моћи подразумева поделу рада, у мрежи моћи се јављају одређене хијерархијске позиције чијим заузимањем се могу контролисати процеси у оквиру ње. Они појединци који заузму хијерархијске положаје добијају способност контроле и експлоатације осталих појединаца у

оквиру мреже моћи. Имајући у виду да је за подређене чланове неопходно да буду део мреже моћи да би задовољили своје основне потребе, они бивају приморани да остану у оквиру ње и буду послушни у односима са доминантним појединцима. Како би сачували своје доминантне положаје, владајући чланови мреже кроз доношење норми и закона институционализују односе у мрежи и легитимизују дистрибутивну моћ (Brenner, 2006: 192; Mann, 1986: 6–7).

Осим као колективна и дистрибутивна, у оквиру друштвених мрежа моћ се може манифестовати и као екстензивна и интензивна. Екстензивна моћ је широко распрострањена, али је њен друштвени утицај ограничен. Са друге стране, интензивна моћ је просторно концентрисана, али је њен утицај веома изражен (Mann, 1986: 7–8). Најбољи пример интензивне моћи је организациона структура затвора, а екстензивне би био утицај одређене идеологије или религије. Моћ такође може да буде ауторитативна, она која се манифестује кроз команду, или дифузна, она које се манифестује у сличностима навика и обичаја (Brenner, 2006: 192; 2006; Mann, 1986: 8–9; Schroeder, 2006: 5). На емпиријском нивоу постоји више врста моћи које су настале из три основне дихотомије типова моћи (колективна/дистрибутивна, екстензивна/интензивна, ауторитарна/дифузна).

Иако су различите мреже моћи међусобно одвојене, њихова институционализација доводи до већег или мањег преклапања њихових појединачних вођстава. Ипак, посебне мреже моћи никада до краја не губе своју аутономност. Једна од основних особина мрежа моћи јесте та да појединци у оквиру њих увек теже унапређивању својих организационих квалитета. Наведено може довести до процеса који Ман назива „међупросторно појављивање“ (interstitial emergence) у којем новине доводе до појаве нових мрежа, које, због своје ефикасности, временом замењују старе (Brenner, 2006: 194; Mann, 1986: 14–16). Четири основне моћи мреже (економска, политичка, војна, религијска) се могу манифестовати на емпиријском нивоу као много мањих мрежа моћи које се протежу на регионалним, националним и наднационалним просторима.

Утицај мрежа моћи на настајак „евројској чуда“

Ман истиче да је ефикасна контрола великих пространстава од стране централизоване државе довела до сједињености економске и политичке мреже моћи у већини предмодерних друштава (Brenner, 2006:196; Mann, 1986: 377). Тек у Европи, око 800. године, створили су се услови за потпуно одвајање политичке и економске мреже моћи (Brenner, 2006: 195; Mann, 1986: 376). Одвајање је подразумева-

ло појаву децентрализоване феудалне државе која је на себе преузела само политичке функције и више није залазила у сферу економије. На раздвајање економске и политичке мреже моћи пресудно је утицала појава хришћанства у оквиру религијске мреже моћи и то на следеће начине:

1. хришћанство је понудило трансцендентне вредности које су пацификовале односе на европском континенту;
2. хришћанске трансцендентне вредности осигурале су послушност подређених чланове мрежа моћи;
3. хришћанство је утицало на стварање европског идентитета који је омогућио ближу економску сарадњу појединаца из различитих култура и тиме је ојачало економску мрежу моћи;
4. хришћанство је створило осећај иманентног морала код припадника феудалне елите што је повећало њихову кохезивност и утицало на стварање децентрализоване феудалне државе која није монополизovala сву политичку моћ (Brenner, 2006: 196–197; Mann, 1986: 376–377; 397).

Раздвајање политичке и економске мреже моћи и независност економске мреже моћи, која је произашла из овог раздвајања, створили су основе за значајан привредни раст у оквиру европског феудализма. Индивидуална и децентрализована организација производње у пољопривреди и занатству је утицала на развијање институције приватне својине, као и на конкуренцију између производних јединица (Brenner, 2006: 197; Mann, 1986: 399; 412–413). Услед тога долази до повећања продуктивности феудалне економије. Иако је Кина у већини технологија била испред Европе, у Европи се око 1000. године нове ере појавила продуктивнија пољопривредна производња (Brenner, 2006: 197; Mann, 1986: 378). Усмереност појединачних феудалаца и сељака на повећање продуктивности индивидуалних феудалних поседа довела је до настанка косог дубоког плуга, напретка система нађубривања, гајења боље вучне стоке и развоја вунарства. Повећана продуктивност феудалне економије је условила развој градова, трговачке класе, трговинских рута и мануфактуре. Тај урбани развој је опет позитивно утицао на даљи раст пољопривредне производње (Brenner, 2006: 198; Mann, 1986: 402–406).

Промена у економској мрежи моћи је утицала и на значајне новине у политичкој мрежи моћи. Ман истиче да су од 1200. године различите социјалне групе, нарочито трговци, тражиле да држава постане гарант њихове приватне својине (Brenner, 2006: 199; Mann, 1986: 420–432). Повећана потреба трговачког капитала за безбедно-

шћу условила је постепено централизовање европских држава и отпочињање процеса формирања националних држава (Brenner, 2006: 199; Mann, 1986: 444–445). Иако је на ово утицала и војна мрежа моћи (све већи сукоби држава које су сличне по величини), према Ману, пресудну улогу је ипак играла економска мрежа моћи:

Фактор који изазива централизовање територијалне државе и одговарајући међународни државни систем још увек је био фискални притисак на државу који је произашао из њених међународних војних потреба. Али основни узрок проширења државних координационих овлашћења више је лежао у проширењу класних односа на ширем географском терену преласком из шире „феудалне“ на капиталистичку економију (Mann, 1986: 512).

Дакле, Ман сматра да је повећање продуктивности у феудалној пољопривреди довело до настанка капитализма у урбаним центрима, што је потом пресудно условило почетак процеса формирања националних држава. Ман је истицао да процес у коме је настало „европско чудо“ није био еволутивни, већ случајни процес у којем је међусобна интеракција различитих мрежа моћи довела до појаве капитализма. Сама феудална економска мрежа моћи је била састављена од мањих економских мрежа моћи. Индивидуалност, конкурентност и политичка слобода ових малих мрежа економске моћи били су главни покретачи развоја капиталистичких односа. Како напомиње сам Ман, феудална економија још пре првог миленијума била је сачињена од:

...мноштва делимично аутономних, конкурентних, локалних економских мрежа – сељачких заједница, родских власелинства, тргова, трговачких савеза и цеховских занатлија које је конкуренција сврстала у један јединствени, универзални дифузни скуп односа приватне својине који знамо као капитализам (Mann, 1986: 510).

Манова теорија на добар начин објашњава како је децентрализованост феудализма утицала на настанак капитализма. Ипак не слажем се са његовим ставом према којем је хришћанство основни узрочник децентрализованости феудалног поретка. Децентрализованост у феудализму настала је због немогућности владара да након пропасти Римског царства услед различитих геополитичких, војних и економских фактора, створе централизовану патримонијалну државу.

3.6. Схватање капитализма у историјском институционализму

Историјски институционализам је правац у друштвеним наукама који наглашава како друштвене институције не настају захваљујући законима историјске нужности већ случајно кроз међусобну интеракцију различитих друштвених структура и друштвеног деловања. Сложена међусобна интеракција различитих друштвених појава доводи до стварања критичних историјских тачака у којима се појављују нове форме економије, државе, културе итд. У најзначајније припаднике историјског институционализма спадају аутори попут Теде Скочпол (Theda Skocpol), Чарсла Тилија (Charles Tilly), Барингтона Мура (Barrington Moore), Карла Полањија (Karl Polanyi) итд. Према неким изворима и еклектички марксисте попут Перија Андерсона се могу сврстати у историјски институционализам (Skocpol, 1984).

У овом поглављу биће приказани историјски институционалисти који су се бавили питањем настанака капитализма или који су се дотакли теме капитализма на одређени начин. Прво ће бити изложена теорија случајног капитализма Ричарда Лахмана (Richard Lachman). Потом ће бити речи о Нортовој (Douglas North) и Томасовој (Robert Paul Thomas) тези о утицају развоја институција приватне својине на капитализам. На крају поглавља биће представљено Тилијево виђење утицаја међуодноса капитала и принуде на настаanak националне државе.

Ричард Лахман о калкстализму који је настао случајним деловањем елите

Ричард Лахман је амерички историјски социолог. У својој утицајној књизи *Калксталисти ујркос самих себе* Лахман износи тезу да је капитализам настао као ненамеравана последица сукоба енглеских елита током 16. и 17. века. У Енглеској је 16. век карактерисао сукоб круне, цркве и крупног племства. Како би дошао до средстава за финансирање ратова и успоставио потпуну контролу над црквом, Хенри VIII је покренуо реформацију у којој је национализовао сву црквену земљу. У Енглеској је то било могуће јер је црквена аутономија још у ранијем периоду била претежно зависна од круне, за разлику од Француске у којој је бискупе контролисало крупно племство (Lachmann, 2000: 101–102). Национализовано црквено земљиште је Елизабета I поклањала племству чиме је оснаживала његову подрш-

ку. Ипак, у елитном рату позиција, круна је осим награде користила и присилу. Више племство је било приморавано да укине независне племићке војске и сруши утврђења (Lachmann, 2000: 107).

Када је сва црквена земља подељена, круна је почела да припадницима вишег и нижег племства даје право на наследно обављање елитних административних послова. Високом племству су даване позиције на двору са циљем да се одвоје од својих провинцијалних територијалних упоришта. То је довело до слабљења положаја и губљења независности високог племства (Lachmann, 2000: 107–9). У својој тежњи да ограничи утицај високог племства у унутрашњости земље, круна је локалне административне положаје давала припадницима нижег племства. Временом су се и на најважнијим административним положајима везаним за прикупљање пореза и судске послове у већини општина нашли припадници нижег племства (Lachmann, 2000: 110–112).

Ојачано ниско племство, користећи свој локални положај моћи, почело је да одузима ситни сељачки посед и протерује сиромашне сељаке са земље. Будући да су према Лахману друштвени актери увек рационални при остварењу својих интереса (Lachmann, 2000: 8), ниже племство је закључило да је најрационалније да на новоприсвојену земљу изда у закуп слоју богатијих независних сељака. На тај начин се у аграрном сектору створио нови капиталистички класни однос између ситног племства као рентеријера, имућних сељака као нових закупаца и капиталиста и сељака беземљаша као најамне радне снаге. Покушаји круне, током владавине Стјуарта, да уништи моћ ситног племства су се завршили неуспехом, те је ситно племство само потврдило свој доминантан политички и економски положај током две енглеске револуције (1640. и 1689. године) (Lachmann, 2000: 111; 185; 230).

Лахман сматра да енглеске револуције нису биле толико пресудни догађаји, будући да нису радикално промениле нове друштвене односе у земљи, већ су их само потврдиле. Хенријева реформација је, са друге стране, историјски процес који је довео до неочекиваног настанка капитализма и због тога овај аутор истиче њену важност (Lachmann, 2000: 232). Способност енглеске круне да ослаби моћ крупног племства и цркве је у Енглеској створило хоризонтални апсолутизам – апсолутизам у којем се држава, у намери да контролише крупно племство и цркву, одрекла моћи у унутрашњости земље и препустила је нижем племству. Са друге стране, у Француској се развио вертикални апсолутизам у којем је држава постављала државне службенике како би ослабила моћ крупног племства и цркве, што је довело до борбе

за различите административне и војне позиције у којој ниједна група није однела одлучујућу превагу (Lachmann, 2000: 99–100).

Сматрам да Лахман, иако на добар начин објашњава односе између различитих група у ери апсолутизма, не даје адекватно објашњење настанка капитализма. Уколико је главни покретач капитализма борба између елита, капитализам би требало да се појави много раније и да настане у много већем броју појединачних друштава, будући да је борба између елита карактеристика сваког класног друштва. Такође, остаје нејасно како је ситно племство могло напрасно да се окрене производњи за тржиште, уколико већ није постојало одређено развијено тржиште. Имајући у виду да се развијено светско тржиште јавило већ током 13. века, пре се може рећи да је промена у карактеру енглеске пољопривредне производње била последица већ постојећег капитализма. Због свега наведеног, мишљења сам да је енглеска аграрна трансформација показатељ даљег развитка капитализма, а не његовог настанка.

Норџ и Томас о утицају приватне својине на настанак капитализма

Даглас Норт и Роберт Пол Томас били су амерички економисти. Они су у делу *Успон западне светле: Нова економска историја* покушали да на занимљив и иновативан начин објасне настанак економског развоја³³ Европе. Своју анализу почињу претпоставком да су се људи и у преткапиталистичким друштвима понашали као рационални актери, то јест да су увек тежили да увећају своју добит, а смање трошкове. Ипак, без обзира на ову унутрашњу „капиталистичку“ природу људи, капитализам се није појавио јер је социјални трошак рационалног деловања превазилазио приватну добит (North & Thomas, 1973: 2–3). Иако је на приватном нивоу било економски нерационално понашати се на одређени начин, такво понашање би се репродуковало зато што је било социјално рационално. На пример, иако је за шпанског земљопоседника било индивидуално рационално да увећава продуктивност свог поседа, он то није радио, јер је краљ сточарима омогућавао да своју стоку слободно напасају на племићким поседима. Дакле, због карактера друштвеног контекста, унапређење продуктивности било је социјално нерационално. Тек након развитка приватне својине је могла да се разреши противречност између социјалне и приватне рационалности и омогући економ-

33 Иако у свом делу говоре о томе шта је довело до „економског развоја“ Европе, суштински мисле на развој капитализма, због чега ће у наставку разматрања њихове теорије појам „економски развој“ бити замењен речју „капитализам“.

ски развој. Ипак, доста времена је протекло до њеног развоја, јер је друштвени трошак њеног формирања био већи од приватне користи (North & Thomas, 1973: 3–5).

Може се закључити да је према схватањима Норта и Томаса приватна својина била главни узрочник настанака капитализма. Норт и Томас истичу да је феудализам у фази између 10. и 13. века имао значајан привредни раст који је утицао на развој трговине и градова. Развој трговине је подразумевао и тржишну размену која је слабила феудализам. Ипак, највећи удар феудализму је задао пад становништва у 14. веку условљен стагнацијом феудалних производних капацитета и епидемијом куге. Демографски пад је утицао на значајно смањење ефикасности феудалне ренте и разградњу институције кметства, а то је значајно ослабило положај феудалаца. Утицај феудалаца је опао и услед промена у војној технологији. Док тешка коњица, састављена од племића, у току раног средњег века није имала такмаца на бојном пољу, позни средњи век све више карактерише развој квалитетне пешадије која постаје ефикаснија од коњице. Круна је тежила да концентрише власништво над овим новим оружаним формацијама. Ипак, будући да је и она свој иметак заснивала на феудалној ренти, потенцијална средства за плаћање војске су јој се смањила. Због тога је стимулисала право на приватну својину и развијање тржишта са циљем да до прихода дође на нов начин – опорезивањем тржишних размена. Тај процес се одвијао између 1500. и 1700. године и стога Норт и Томас закључују да је то време када се појавио капитализам (North & Thomas, 1973: 11–18).

С обзиром на то да се овакав развој догађаја прво одвијао у Енглеској, у њој се најпре развио капитализам (North & Thomas, 1973: 155–156). Шпанија, која се и даље заснивала на прикупљању пореза преко феудалне ренте, каснила је са развојем капитализма (North & Thomas, 1973: 130). У Француској је било могуће продавати и куповати земљу и већина радника је била правно слободна. Ипак, будући да се држава финансирала преко унутрашњих царина није се створило компактно тржиште, већ је економија била подељена на много засебних регионалних тржишта. Такође, уместо општег пореза, држава се финансирала продајом права на монополистичко пословање. Све наведено је утицало да се у Француској права својине не развију у потпуности и да се капитализам само делимично успостави (North & Thomas, 1973: 127).

Норт и Томпсон су на софистициран начин објаснили развој и стагнацију феудализма. Уз помоћ интелектуалне оштрине су приказали како је апсолутистичка држава допринела усложњавању капи-

тализма. Ипак, сматрам да је њихов став да је капитализам настао декретом државе неисправан. Приватна својина појавила се у развијеном облику још током развоја трговачке класе између 10. и 13. века. Феудални закон био је парцијалан и није све сталеже третирао на исти начин. То је значило да, иако кмет није имао право на приватну својину, трговац у оквиру аутономног града свакако јесте. Такође, круна се од 16. века одлучила за опорезивање тржишта јер је оно већ увелико постојало у међународним разменама. Још током 13. века фландријска индустрија вунених тканина је читаве делове Европе повезала у сложену поделу рада. Ограђивање земље у Енглеској и пољопривредна производња вуне за тржиште, који су такође отпочели већ у 13. веку, условљени су постојећом европском капиталистичком поделом рада, а не интерним факторима попут деловања државе или виших класа. Њихово деловање могло је само да поспеши капиталистички развој, али не и да буде његов основни узрок.

Чарлс Тили о калитијалу и принуди

Чарлс Тили је био амерички социолог и један од највећих историјских социолога 20. века. У свом утицајном делу *Принуда, калитијал и европске државе 990–1990* Тили је покушао да објасни како је међусобна интеракција принуде и капитала допринела развоју европских националних држава.

Тили истиче да су капиталисти постојали и пре капитализма. Капиталисте дефинише као људе који су се специјализовали за акумулацију, куповину и продају капитала, и који кроз експлоатацију извлаче вишкове из производње и трговине тамо где је то могуће. Акумулација и концентрација капитала које подстичу поменути „преткапиталистички капиталисти“ доводе до стварања урбаних зона и градова. Тамо где је присутна само акумулација капитала, без његове концентрације, формираће се више малих градова у одређеној зони. Насупрот томе, тамо где је уз акумулацију капитала присутна и његова концентрација, настаће велики урбани центри. Градови су око себе формирали регионалне економије. Увек је око града била распоређена зона пољопривреде и трговине која је у сталној интеракцији са њим. Када акумулацију капитала прати и концентрација капитала, тада се ствара хијерархија градова у којој доминантан урбани центар контролише мање градове (Tilly, 1990: 17–18).

Принуда, исто као и капитал, може да се акумулира и концентрише. Она представља стварну или потенцијалну примену радње која може да угрози живот и својину појединаца и група. Као што капитал произлази из експлоатације, принуда се заснива на доми-

нацији. Такође, као што капитал користи средства за рад, принуда користи средства за принуду, чији је најчешћи облик војска. Када акумулација и концентрација средстава за принуду досегну одређени ниво, неминовно долази до стварања државе која има јасно дефинисану територију, али и монопол над средствима за принуду (Tilly, 1990: 19).

Државе се, дакле, могу дефинисати као друштвене организације које су посвећене централизацији и акумулацији средстава за принуду. Са намером да одржавају војни апарат државе на различите начине долазе до средстава финансирања. Начин на који финансирају своју војску одређује и карактер саме државе. Први облик држава представљају царства која присвајају данак. Она као централизоване државе средствима принуде узимају данак од подређене популације и на тај начин финансирају војску. У њима не постоји значајна акумулација средстава принуде, то јест нема много средстава ратовања, али су она потпуно централизована. Други облик држава представљају урбане конфедерације у којима има доста акумулираних средстава принуде, али су једнако распоређена међу грађанима, односно њихова концентрација је мала (Tilly, 1990: 21–22).

Националне државе које су настале у Европи су најефикаснији облик држава, јер је код њих и концентрација и акумулација средстава за принуду на завидном нивоу. Већина европских елита није имала намеру да направи овакве државе, међутим, настале су као ненамеравана последица њиховог деловања. Такође, саставни делови националних држава попут судова, сталне администрације и буџета такође су се формирали случајним деловањем елита. Међусобни утицај у оквиру међународног система држава имао је пресудан значај за формирање основних карактеристика националних држава. Класни односи унутар настајућих националних држава такође су одредили њихов карактер (Tilly, 1990: 25–26).

Према Тилију, као последица различитих историјских развоја настала су три облика модерних (националних) држава. Први је представљао принудно-интензивни тип државе. Овде је елита акумулирала и концентрисала средства за принудно опорезивање становништва, правећи притом огромне административне апарате задужене за екстракцију пореза. Типичан пример такве државе, према Тилијевом мишљењу, представља Русија. Други облик држава заснивао се на капитално-интензивном начину прикупљања средстава за принуду. У њима је владајућа елита кроз савезништво са капиталистима долазила до довољно средстава за финансирање најчешће плаћеничких војски и није развила огромне апарате екстракције. Као

типичне примере оваквих држава Тили истиче Венецију, Ђенову и Дубровник (Tilly, 1990: 30).

Трећи облик држава представљале су капитализовано-принудне државе (чист облик националних држава) које су своје војне потребе финансирале како из опорезивања становништва, тако и из инкорпорирања класе капиталиста у државне структуре. Такав облик држава био је најефикаснији у прикупљању средстава за војску, због чега је и постао модел на основу кога су се успоставиле будуће националне државе широм света. Типични представници таквих држава су Уједињено Краљевство и Француска у доба апсолутизма (Tilly, 1990: 30–31).

Тили напомиње да државе попут Русије нису могле да постану капитализовано-принудне, јер у њима није постојала довољно развијена класа капиталиста, због чега су морале да се ослоне само на жестоко опорезивање становништва. Поставља се питање да ли се у принудно-интензивним државама и империјама које присвајају данак због своје централизованости уопште могао развити капитализам. Тилијев опис ова два типа држава доста подсећа на Веберово схватање патримонијализма и Волерстиново схватање светских империја. Могуће је да је управо политичка и економска централизованост спречила појаву капиталиста због чега такве државе нису успеле да примене француски и британски модел принудно-капитализоване државе.

3.7. Антонићево виђење преткапиталистичких друштвено-економских формација и објашњење настанка капитализма

Слободан Антонић једини је српски социолог који је изнео властиту класификацију преткапиталистичких друштвено-економских формација и дао аутентично објашњење настанка капитализма у делу *Изазови историјске социологије*. Иако је Антонић био под јаким утицајем марксистичких и светско-системских концепата у поменутом делу, ефективно је усвајао и концепте из немарксистичких теорија, због чега је и његова теорија, као посебан облик постмарксистичке теорије, смештена у поглавље о немарксистичким теоријама.

Основни параметри на којима се заснива Антонићева класификација преткапиталистичких друштвено-економских формација јесу карактер производних односа, тип земљишне својине и облик присвајања вишка производа. Према овим параметрима, Антонић је утврдио пет идеалних типова преткапиталистичких формација:

Табела 8 – Антонићева класификација друштвено-економских формација

Друштвено-економска формација	Субјекти производних односа	Тип земљишне својине	Облик присвајања вишка
Античка	Господар-роб	Приватна	Непосредно
Феудална	Феудалац-кмет	Приватна	Рента
Трибутарна	Држава-сеоска општина-сељак	Државна	Порез
Колонатска	Држава + велепоседник-колон	Приватна	Порез + рента
Слободно сељачки	Држава-сељак	Приватна	Порез

Извор: Слободан Антонић, 1995, *Иззови историјске социологије*, Београд: Институт за политичке студије

Антонић наводи да су друштвено-економске формације настале под утицајем различитих географских, климатских и политичких околности. Античка формација увек се конституисала у умереним географским условима са редовним падавинама. Осим тога, за њу су биле карактеристичне пољопривредна производња заснована на интензивном раду (производња маслина и вина) и лакоћа обављања трговине због близине топлог и пловног мора. Такође, античка формација развијала се у мирном и стабилном залеђу у којем нису постојали народи који би насиљем могли да је потчине (Antonić, 1995: 241). Карактер интензивне пољопривредне производње условио је настанак приватног земљишног поседа на којем је, услед одлика култура које су се гајиле, најефикасније било користити робовски рад (Antonić, 1995: 176–177). Сви наведени фактори утицали су на значајан развој тржишне економије у оквиру античке формације (Antonić, 1995: 173). Антонић се запитао зашто се у античкој формацији тржишна економија није трансформисала у капитализам. По његовом мишљењу, Римско царство, као најразвијенији облик античке формације, било је светска империја у којој се конституисала посебна привреда-свет заснована на сложеној подели рада и живој трговини између централних, полупериферних и периферних подручја (Antonić, 1995: 180; 182). Ипак, позна античка привреда-свет никада није успела да се развије у посебну светску привреду из два разлога:

1. привредна ентропија:
  - а) развијање привреде у полупериферији је довело до њене конкурентности централним подручјима, нарушавајући тиме баланс на којем се заснивала империјална подела рада;
  - б) све већа појава латифундија чинила је периферна и полупериферна подручја привредно самодовољним и независним од центра (Antonić, 1995: 181);
  - в) античко тржиште било је ограничено због искључиве оријентације на задовољавање потреба виших класа из централних зона; пауперизација плебејаца још више је утицала на смањење ефективне тражње античких тржишта (Antonić, 1995: 186);
2. бирократизација царства – увећана бирократизација царства довела је до значајнијег опорезивања привреде што се негативно одразило на економску активност (Antonić, 1995: 181–183).

Распад античке формације је на западу довео до пропасти царства, док је систем на истоку еволуирао. У раној фази Византије настаје колонатска формација у којој земљопоседнички слој има приватно власништво над земљом. Овај слој експлоатацијом вишка производа од зависних сељака не задовољава само своје потребе, већ и прикупља порезе за централизовану државну бирократију. У колонатској формацији, фундаментални класни однос с једне стране чине зависно сељаштво, а са друге класа земљопоседника и централизована бирократија (Antonić, 1995: 258). Током 6. и 7. века колонатски систем се разграђује услед друштвене кризе која је имала спољне узроке (ратови са Персијом, словенско освајање и насељавање Балкана, арапско освајање Блиског истока итд.). Разградња колонатског система приморала је државу да војне и економске потребе задовољи у директном односу са сељаштвом. Због тога долази до нове слободно-сељачке формације у којој се са једне стране фундаменталног класног односа налази слободно сељаштво, а са друге, царска бирократија, која преко пореза присваја вишак производа од сељаштва (Antonić, 1995: 262–265).

Насупрот античкој формацији и дериватима насталим из ње стоји трибутарна формација. Поменута формација настаје у континенталним подручјима са великим рекама чије су карактеристике нередовне падавине и нецивилизовано залеђе из којег долази до повремених налета освајачких народа. Будући да је у оваквим усло-

вима неопходна бирократска управа да би се кроз регулацију река омогућила пољопривредна производња, настаје централизована држава која у себе интегрише све политичке, административне, војне и економске функције (Antonić, 1995: 241). Антонићева трибуларна формација је по својим карактеристикама слична патримонијализму Вебера и Марковом азијском начину производње. Наведену формацију карактерише фундаментални класни однос у којем централизована држава, која је власник целокупне земље, преко пореза, присваја вишак производа од неиздиференциране сеоске заједнице.

Настанак феудалне формације Антонић покушава да објасни прихватањем више хипотеза о њеној генези. Прво, распад Римског царства и варварске најезде довели су до одумирања трговине, што је условило окретање натуралној производњи на аутархичном феудалном поседу. Друго, разградња царске управе је била услов за политичку дезинтеграцију која је потом довела до децентрализације у којој је феудални посед постао главна политичко-административна јединица. Треће, промена у техници ратовања и општа небезбедност у којој је настајао феудализам довели су до тога да феудални посед постане основна јединица војне организације, једина способна да ефикасно опскрби ратничку класу неопходним средствима за принуду (Antonić, 1995: 129–133).

Феудализам је дуго био мање продуктиван од античке формације и у потпуности окренут натуралној производњи. Прихватајући Веберову аргументацију, Антонић одбацује могућност да је феудализам самостално могао да изроди капитализам (Antonić, 1995: 229–232). Попут Пирена, Андерсона и Свизија, Антонић истиче да је феудализам посредно омогућио „екстерни“ развој капитализма, јер, због своје децентрализоване природе, није био у стању да заустави комерцијализацију привреде. Заступајући „екстерну“ теорију, Антонић се не слаже са следећа три осовна аргумента интерних теоретичара „аграрног капитализма“ (Доб, Хилтон, Бренер итд.):

1. *трговина и трговци се морају узимати као интерни (а не само као екстерни) елементи система, јер су основни актери феудализма – њемство и црква – њодстициали развој трговине и оснивање тргова руковођени њеосредном фискалном добити коју су остваривали са њовећањем њрометиа;*
2. *нема јасне корелације између развоја тржишне привреде и разарања феудалних односа: одговор њемства на развој трговине у источној Европи 17. и 18. века управо се састајао од јачања кметства и њодложничких односа;*

3. не постоји структурна принуда која би илемство суочено са иржиштем присиљавала да повећа продуктивност на земљишним поседима новом организацијом рада или увођењем кайијалистичких односа, а не даљим „иријискањем“ сељака и повећањем њихових обавеза (Antonić, 1995: 141).

Антонић обара ова три основна аргумента теоретичара „аграрног капитализма“ дајући три утемељена противаргумента:

Аргументи да се трагови и ирјовина морају узети као индиректни елементи система јер су актери феудализма (илемство и црква) подстицали развој и оснивање трагова збој нејосредне фискалне добији услед повећања промета – предстиавља класични пример пројектованих властитих вредносних система у другој идеолошкој систему. Став да се економској добији подвргавају све друштвене вредности јесте самоочевидан у трајанском друштву, али може бити сасвим туђу у другим идеолошким системима: рецимо развој такозване мале привреде иј. економије личне иницијативе и приватној власништва, несумњиво је локалној бирократији у социјалистичким земљама остварао изгледе на значајну фискалну добију и са тој стијановишћа се мојло очекивају да је локална бирократија широко подстицала њен развој; међушим свако ко је био ије среће да живи у социјалистичким друштвима одлично се сећа да је ујраво локална бирократија била најжилавији противник мале привреде – баш збој тоја ишо је целокујна идеолошка суперструктура била заснована на постојалајима сасвим сујројним приватном власништвоу и личној иницијативи. Истио тако ... кључни друштвени постојалаји феудализма имали су антииржисни и антиирајански карактер, а целовија идеолошка надградња оличена у владајућој доктрини била је ридно антииржисна. У иом смислу чак и у случајевима када властелиново дравољно давање повластија трајанима није био резултат да се једноставно озакони постојеће стање, можемо рећи да је ова појава од 13. века иа надаље ире била симијом распадања феудалне структуре и слабљења феудалне идеологије нејо показатељ „индиректног карактера“ трајских енклава (Antonić, 1995: 144–145).

Аргументи ирема коме нема јасне корелације између иржисне привреде и разарања феудалних односа такође иешко може одговарајући историјској стварности: иржисније и новац

морају логично не само временски да претходе замени кулука новчаним давањима (одн. прелажењу за најнатуралне на новчану ренџу) већ је хронологија ширења прџовинске мреже айсолуџно коресџонденџна расџаду феудалних односа: већ од 11. века новчана ренџа и земљини закуџ џоџискују радну обавезу дуж прџовачке кичме средњовековне Евроџе – од Иџалије преко француских, немачких и низоземских земаља у сливу Рајне и Сене до Енџлеске – да би је у 15. стџолеђу скоро џоџиџуно заменили (Antonić, 1995: 145).

Коначно, ни арџументџ џо коме нема стџрукџуралне прџинуде на власџелина да умесџо џоошџривања ексџлоаџације џодложника усвоџи нову орџанизацију прџоизводње и џовећа прџодукџивносџ, не може се, као шџо је Свизџ џоказао, смаџраџи коресџонденџним исџоријској стџварносџи. Пример енџлеских власџелинсџава у 13. веку јасно џоказује како су уџраво прџржишно ориџентџисани џоседи реорџанизацијом прџоизводних односа (џосџейеним ослобађањем џодложнишџива џовећали прџодукџивносџ, прџисџуџајући након џоџа даљој измени прџоизводне стџрукџуре иџд. (Antonić, 1995: 146).

Аутор закључује да се у феудализму у прџоџеџима између џериџоријалних и хијерархијских чинилаца сисџема, стџварају језџра новоџ прџивредноџ усџројсџива језџра прџржишне прџивреде и прџађанскоџ живоџа – прџадови. Првенствено заснивајући своје џосџојање најџре на џолуџпаразитџској функцији џосредника међу околним прџивредним сисџемима прџадови временом јачају, осамосџаљују се и међусобно џовезују, џе ће џочетџи прџивредни прџодор и разарање околноџ феудалноџ џиџа, замењујући и реконстџруишући део џо део џе стџрукџуре, шџо коначно доводи до ферменџирајућих прџоџеса у целини сисџема и џокреџања џеџове стџрукџуралне измене (Antonić, 1995: 147).

Антонић је дао софистицирану класификацију преткапиталистичких формација и утемељено објашњење појаве капитализма. Да су којим случајем *Изазови исџоријске социологије* преведени на неке од светских језика, сматрам да би постали једно од обавезних дела за свакога из шире интернационалне интелектуалне заједнице ко би желео да се боље упозна са темама везаним за настанак капитализма. Готово се у потпуности слажем са џеговим објашњењем о настанку капитализма у оквиру феудализма. Ипак између мог и Антонићевог становишта постоје одређене разлике које је значајно напоменути:

1. За разлику од Антонића, сматрам да је феудализам у својој узлазној фази постао продуктивнији од античке формације и да је та продуктивност главни узрок стварања вишкова производа и оживљавања тржишних размена и монетизације економије.
2. Става сам да не треба правити оштру поделу између феудализма са једне стране и екстерне трговине са друге стране. За разлику од ситно-сељачке формације у којој је функција трговања омогућена сваком појединачном сељаку или од трибутарне формације у којој држава има контролу над трговином, у феудализму је, услед значајнијег искључивања феудалаца и зависног сељаштва из трговине, постојала потреба за стварањем посебне класе чија ће основна функција бити циркулација и редистрибуција вишка производа. Иако су феудалци гледали на трговину као на нешто „нечасно“, донекле су и стимулисали развој трговачке класе како би били у стању да пласирају вишкове производа. Монополизација трговине од стране посебне феудалне трговачке класе је управо тој класи омогућила несметану акумулацију новца. Потом је децентрализованост феудализма допустила несметан продор тог акумулираног новца у феудално залеђе и политичко осамостаљивање трговачке класе. Дакле, иако је трговина у феудализму по свом карактеру била феудална и имала битну улогу у репродукцији система, она је, уједно са продором акумулираног новца у производне односе, почела да разграђује феудализам – феудална трговина је истовремено била и „интерна“ и „екстерна“ сила у оквиру феудалне економије.

3.8. Дебата о великој дивергенцији

Деведесетих година 20. века међу друштвеним научницима (социјалним економистима, економским историчарима и социолозима) почиње дебата о Великој дивергенцији (The great divergence debate), другачије речено, дебата о великој разлици или великом одступању. Основно питање у оквиру ове дебате тиче се фактора који су допринели наглom привредном расту Европе и повећању неједнакости између Европе и остатка света. Доба у коме се одиграла Велика дивергенција је за различите ауторе другачије, те је, према неким, то 16. век, према другима 17. век, а према трећој групи мислилаца 19. век (Court, 2020). Осим различитих ставова о времену настанка Велике дивер-

генције, одређени аутори је и објашњавају са различитих теоријских становишта, те једни имају европоцентристичка објашњења, а други постколонијалистичка и изразито антиевропоцентрична виђења дивергенције. Поред тога, аутори се разликују и у схватању основних фактора који су допринели самој дивергенцији (Court, 2020).

Без обзира на све разлике међу ауторима, већина учесника дебате о Великој дивергенцији има једну битну сличност. Наиме, у свом истраживању како је колективни Запад постао економски и политички доминантан, аутори углавном занемарују анализу друштвено-економске трансформације и избегавају да савремени економски систем означи термином „капитализам“. Дакле, већина њих одбацује анализу која се може донекле схватити као марксистичка и не баве се питањем како карактеристике одређене друштвено-економске формације могу утицати на појаву историјски новог облика економских система (Murphy, 2022). Ипак поменути аутори ће се наћи у овој књизи јер је поље њиховог научног рада блиско истраживању настанка капитализма.

У овом поглављу неће бити приказани сви учесници дебате о Великој дивергенцији, већ ће бити обрађени само главни представници антиевропоцентристичке (Калифорнијска школа) и европоцентристичке струје. Оваква одлука донета је имајући у виду да је у овој дебати учествовало преко сто аутора, а детаљан приказ свих њихових ставова изискивао би посебну књигу. Ипак, пре него што буде било речи о најбитнијим учесницима поменуте дебате, укратко ће бити дат приказ разноврсних фактора који су, по схватањима различитих аутора, довели до великог економског одступања колективног Запада од остатка света и његове вишевековне економске и политичке доминације.

Могући фактори Велике дивергенције

У богатој литератури о Великој дивергенцији може се издвојити једанаест основних фактора којима различити теоретичари објашњавају економску доминацију Запада. Осим оригиналних извора, за њихово излагање је врло користан био и рад британског историчара Виктора Корта (Victor Court) под називом *Поновна процена дебате о Великој дивергенцији: ка помирењу наизглед различитих дејтерминанти* (Court, 2020). Сада ће бити дат приказ основних потенцијалних фактора Велике дивергенције.

1. Утицај климе и болести на смањивање продуктивности у неевропским земљама – Према овој тези у тропским регијама, нарочито Африци, клима и болести смањују пољопривредну продуктивност

(услед веће присутности штеточина, ниских падавина итд.). Одређени аутори показују да је у областима у којима је присутна це-це болест (болест спавања), мања густина насељености и већа употреба робова као вучне снаге због смртности стоке (Alsan, 2015; Court, 2020). Такође, регије у којима је неопходно постојање бирократског апарата за одржавање иригације стварају ауторитарне економске и политичке системе који смањују продуктивност и успоравају економски напредак (Bentzen et al., 2017; Court, 2020).

2. Утицај немања приступа светским морима и воденим токовима на заустављање развоја неевропских земаља – Неразвијеност Африке је, према овој тези, структурално условљена чињеницама да је већина афричких регија одвојена од мора, самим тим и од светске трговинске мреже, затим, да је у Африци историјски било мало поморских трговачких центара, као и да реке Африке често нису пловне што је онемогућило развој унутарконтиненталне трговине (Bloom & Sachs, 1998; Court, 2020).

3. Утицај Неолитске револуције у западној Евроазији на развојне процесе дугог трајања – У западној Евроазији (географска Европа до Урала и делови Блиског истока) је отпочела Неолитска револуција, чија је основна карактеристика била настанак устаљене земљорадње. Ова појава је омогућила развијање сложеније поделе рада, повећање продуктивности и настанак државе. Имајући у виду да се у западној Евроазији најраније јавила пољопривреда, овај географски простор је имао највише времена за технолошки развој. Континуирани технолошки развој је поступно довео до економске доминације Запада у савременом добу (Court, 2020; Diamond, 1997).

4. Утицај развијености политичких институција на економски напредак – Поједини аутори су става да су се једино у Европи развиле политичке институције које су гарантовале право на приватну својину, омогућиле правну слободу појединца, створиле културу политичке и економске инклузивности и утицале на успостављање предвидивог односа државних структура према економској сфери. Развој политичких институција се стога узима као главни фактор који је довео до Велике дивергенције (Acemoglu & Robinson, 2012; Court, 2020).

5. Етничка, лингвистичка и религијска хетерогеност и економски развој – Бројним истраживањима је показано да културна хомогеност више доприноси економском развоју од културне хетерогености (Court, 2020). Управо чињеницу да су протонационалне и националне државе раније формиране у Европи него у осталим дело-

вима света поједини аутори сматрају основним узроком Велике дивергенције (Court, 2020). Према неким упитним социодарвинистичким објашњењима, економски успех Енглеске може се објаснити израженијим историјским процесом природне селекције у оквиру овог друштва (Clark, 2007; Court, 2020). Нека друга истраживања показују да се са повећаном генетском разликом између становништва смањује могућност преноса технолошких открића. Поменута истраживања подразумевају да је мања шанса да ће одређена популација усвојити нове технологије што је генетски удаљенија од популације у којој се остварује технолошки напредак (Spolaore & Wacziarg, 2009; Court, 2020). Ипак, спорији пренос технолошких новина се пре може објаснити географском удаљеношћу и разликама у облицима друштвене организације него генетском различитошћу популација.

6. Утицај религије на економски напредак – Ослањајући се на мисао Макса Вебера, неколико аутора је истицало да је протестантска религија пресудна за објашњење процеса Велике дивергенције. Поједина емпиријска истраживања су потврђивала тезу о већој економској развијености протестантских земаља, пре свега због заступљености већег нивоа штедње (Court, 2020; Delacroix & Nielsen, 2001;). Друга истраживања су пак указивала на случајеве католичке Француске и католичке Белгије које су током 19. и прве половине 20. века биле значајно развијеније од протестантске Скандинавије (Court, 2020; Delacroix & Nielsen, 2001). Новија тумачења утицаја протестантизма на економски напредак не упућују, попут Вебера, на претпоставку да је протестантизам развио посебну радну етику, већ истичу да су се у протестантским земљама пре развиле политичке институције које су подстицале секуларизацију и од традиционалних односа ослобођену трговину (Arrunada, 2010; Court, 2020). Такође, према новијим схватањима, у протестантским државама власт се раније ослободила утицаја религијске елите и због тога слободније подржавала интересе капиталиста (Court, 2020; Rubin, 2017).

7. Развитак савремене науке и економски развој – Одређена истраживања утврдила су корелацију између броја књига и економског развоја. Једна студија је показала да су од 12. века у Европи били развијеније оне регије које су поседовале већи број књига (Buringh & van Zandem, 2009; Court, 2020). Друга студија је учила позитивну корелацију између броја научника у одређеној регији и брзине њене индустријализације током 19. века (Court, 2020; Squicciarini & Voigtlander, 2015). Поједини аутори који су учествовали у дебати о Великој дивергенцији сматрају да је једино Европа створила институције по-

пут универзитета које су затим омогућавале развој савремене науке. Без обзира на образованост мандаринског слоја, у Кини, на пример, није дошло до развитка савремене науке због непостојања развијеног библиотечарског система за складиштење знања (Court, 2020; Lipsey et al., 2005). У исламском свету су владајуће бирократске структуре од 7. до 12. века подржавале развој науке, па се ипак, када су војнички одреди састављени од бивших робова преузели власт током 13. века, исламска друштва милитаризују и уочава се развој негативног односа према науци (Court, 2020; Lipsey et al., 2005).

8. Утицај епидемије куге на економски развој Европе – Током 14. века куга је смањила европску популацију за две трећине. Пад популације је био праћен и падом производње, премда свакако мањим од пада популације. Смањење становништва је утицало на повећање реалне најамнине у највећем делу Европе. Пад броја становника довео је и до веће доступности пољопривредног земљишта што је пак условило смањење цене земљишног закупа. Сви наведени фактори су довели до почетка процеса раста животног стандарда у периоду између 14. и 16. века. У оквиру Европе је куга допринела и „малој дивергенцији“ у којој се европска привреда реструктурирала. Пре епидемије куге главни привредни центри Европе су се налазили у северној Италији. Ипак, друштвену кризу узроковану кугом је боље поднела северозападна Европа због чега она у периоду између 14. и 16. века заузима доминантну економску позицију, која ће јој омогућити да се наметне као центар светске економије током Велике дивергенције (Court, 2020; Pamuk, 2007).

9. Политичка парцијализација Европе и европско економско чудо – За разлику од других региона, Европа је била политички парцијализована и, према мишљењу одређених аутора, управо је то пресудно утицало на њен економски развој. Међусобно такмичење европских земаља довело је до сталног унапређења војне технологије (Andrade, 2016; Court, 2020). Због перманентне трке у наоружању европске државе су прве усвојиле барутно оружје као основно средство ратовања, што им је дало предност у односу на неевропске цивилизације (Court, 2020; Hoffman, 2015). Чести ратови међу европским земљама су принудили њихове политичке елите да уведу фискалне иновације да би ефикасно покриле ратне трошкове (Court, 2020; Hoffman & Rosenthal, 1997). Политичка фрагментација је омогућила европском трговачком слоју да се понаша агресивније у борби са представницима власти за политичку и економску моћ (Court, 2019; Cox, 2017). Сви ови фактори су допринели економском и војном развоју Европе, те последично и Великој дивергенцији.

10. Колонијализам, трговина робовима и развој Европе – Европски колонијализам је имао две форме. У регијама где је постојала велика концентрација домицилног становништва и где је стопа смртности европских досељеника била велика развила се форма колонијализма чија је основна функција била експлоатација ресурса и домаћег становништва. Друштва у којима је оваква форма колонијализма била доминантна остала су сиромашна до данас (Acemoglu et al., 2001; Court, 2020). У савременој Африци су најсиромашније управо оне државе из којих је дошао највећи број прекоокеанских робова. Такође, ово су државе у којима је забележен најнижи степен поверења у институције и друге грађане (Court, 2020; Nunn, 2008). У оним регијама где је смртност европских досељеника била мала развила се друга форма колонијализма. Њих карактерише постојање претежно инклузивних друштава са омогућеним високим степеном економског развоја. Државе проистекле из оваквог облика колонија данас спадају у најразвијеније на светском нивоу (Acemoglu et al., 2001; Court, 2020). Значајан број аутора истиче важност процеса колонизације за развој енглеске индустријске револуције. Најпре, колонијализам је омогућио прилив јефтених сировина, што је значајно смањило трошкове спровођења индустријске револуције (Pomeranz, 2001). У дубљем смислу, у државама попут Холандије и Енглеске, колонијализам је допринео даљем развоју трговачке класе (капиталиста) (Acemoglu et al., 2001; Court, 2020), која је касније, пре свега у случају Енглеске, одиграла пресудну улогу у индустријализацији.

11. Доступност угља и економски развој Европе – Индустријска револуција се заснивала на парној машини чији је основни енергетски ресурс био угаљ. Одређени учесници дебате тврде да без значајних налазишта угља у Енглеској можда не би ни дошло до индустријске револуције, те самим тим ни до Велике дивергенције (Court, 2020; Goldstone, 2009; Kander et al., 2013; Pomeranz, 2001). Парна машина није развијена због инхерентне брилијантности становника Енглеске, већ због ширег контекста у којем се налазила њена економија. Треба имати на уму да је један од најзначајнијих енергената у протомануфактури и мануфактури било дрво, а будући да у Енглеској није било много овог ресурса, економија се спонтано оријентисала на употребу угља (Court, 2020; Goldstone, 2002). Другим речима, парна машина није створила потребу за угљем, већ су огромне залихе угља довеле до појаве парне машине.

У дебати око Велике дивергенције аутори су покушали да преко различитих фактора објасне економски успех Запада и тиме су значајно допринели разумевању данашње економске стварности. Ипак, постоји једна приметна мана у њиховом приступу. Већина њих се, на-

кон одабира почетне идеолошке позиције, најчешће европоцентричне или антиевропоцентричне, опредељује за узроке Велике дивергенције као што се потрошач опредељује за артикал у супермаркету. У складу са својим идеолошким преференцијама бирају узрок који им се највише допада и који највише годи њиховом априорном ставу. Имајући у виду да не постоји сложенији теоријски оквир којим теже да објасне развитак савременог друштва, не постоји ни структурално објашњење зашто је одређени узрок одабран насупрот другима, као ни из чега сам тај узрок проистиче. Када говоре о европској парцијализацији суверенитета аутори не покушавају да објасне каква је њена веза са феудализмом, већ она „просто постоји“. Слично томе, просто постоји и енглеска потражња за угљем крајем 18. века, без анализе утицаја карактеристика тадашњег енглеског капитализма на њу. Ова слаба теоријска утемељеност постаће још јаснија у следећа два поглавља која ће приказивати главне представнике антиевропоцентричне и европоцентричне струје дебате о Великој дивергенцији.

Калифорнијска школа и антиевропоцентрично објашњење Велике дивергенције

Калифорнијска школа је своје име добила по томе што је већина њених представника, у одређеном делу своје каријере, предавала на неком од калифорнијских универзитета. Најистакнутији аутори ове школе су Кенет Померанц (Kenneth Pomeranz), Рој Бин Вонг (Roy Bin Wong), Џек Голдстон (Jack Goldstone) и Прасанан Партасарати (Prasannan Parthasarathi). Две основне карактеристике Калифорнијске школе су екстремни антиевропоцентризам и антимајксизам. Представници ове школе сматрају да мајксизам, имајући у виду да је у питању теорија настала у европском интелектуалном миљеу, не може да објасни неевропска друштва, јер су се она развијала у другачијем друштвеном контексту, стога одбацују и појам капитализам као хеуристички неплодан при објашњењу неевропских друштава (Murphy, 2022: 21–22; Wong, 1997:1–4). Један од блиских савезника ове школе је Андер Гундер Франк, иако се он формално може сврстати у светско-системске теоретичаре (Murphy, 2022: 98–100). Између представника Калифорнијске школе, који негирају употребљивост појма капитализам, и Андера Гундера Франка, који сматра да капитализам постоји 5000 година, теоријска позиција постаје веома блиска, зато што при објашњењу историјског развоја не користе појам капитализам, калифорнијанци јер је „небитан“, а Франк „јер одувек постоји.“³⁴

34 Значајан део представника Калифорнијске школе, поистовећујући у потпуности капитализам са трговином, одређују овај појам на веома сличан начин као и Андер Гундер Франк (Murphy, 2022:21).

Представници Калифорнијске школе сматрају да се Велика дивергенција догодила у 19. веку. Дотад између Кине и Европе, по мишљењу представника наведене школе, нису постојале значајне квалитативне и квантитативне економске разлике. Представници ове школе чак тврде да између ова два дела света нису биле уочљиве никакве битне разлике ни у друштвеним институцијама. Развијена тржишна економија која је доприносила привредном расту јесте постојала и у Европи и у Кини, али сама по себи није могла бити извор дивергенције (Murphy, 2022: 62–63; 67; Pomeranz, 2001: 5–10; Wong, 1997: 31–32). Требало би се запитати који су фактори, према припадницима Калифорнијске школе, довели до наглог економског успона Европе. Код „калифорнијанаца“ се могу издвојити следећи узроци Велике дивергенције:

1. Европски колонијализам је Европи омогућио јефтине ресурсе. Колонијализам је, осим тога, за европске силе био средство којим су деиндустријализовале развијене неевропске регије и заузеле монополски положај у лукративним производним сферама (Murphy, 2022: 108; 134). Партасарати истиче да су Британци намерно уништили индијску протоиндустрију памука која је била потенцијална конкуренција британској индустрији (Murphy, 2022: 134; Parthasarathi, 2011: 151).
2. Неравномерна заступљеност угља је за многе представнике Калифорнијске школе један од главних узрока британског чуда. Велика Британија је имала већу шансу за индустријску револуцију због постојања великих количина квалитетног угља (Goldstone, 2002; Murphy, 2022: 108; 109; 141; Parthasarathi, 2011: 157–157; Pomeranz, 2001: 20–23).
3. Откриће парне машине је повећало британску, а у ширем смислу и европску продуктивност и тиме довело до Велике дивергенције. Иако Џек Голдстон сматра да је парна машина настала делимично због развијености британске науке (Goldstone, 2008; Murphy, 2022: 109), други „калифорнијалци“ не подржавају ову „европоцентричну јерес“ и сматрају да је њена историјска појава заправо историјска случајност.
4. Политичка фрагментација Европе је према представницима Калифорнијске школе довела до конкуренције између европских држава, што је потом условило бржи технолошки и војни развој Европе (Murphy, 2022: 110; Pomeranz, 2001: 194). Као и парна машина, политичка фрагментација Европе се најчешће сматра случајном историјском појавом (Murphy, 2022: 110).

Главна одлика Калифорнијске школе је да све факторе који су довели до успона Европе означи случајним (Murphy, 2022: 110–111). Аутори углавном не покушавају да структурално објасне узроке појава попут европске фрагментације или парне машине. Избегавање структуралних објашњења се може повезати са страхом „калифорнијанаца“ од европоцентричних објашњења. Уколико је европска политичка фрагментација узрокована феудализмом, а феудализам се сматра типично европском друштвено-економском формацијом, такво објашњење се мора избећи како би се избегла и потенцијална „европоцентрична јерес“. Може се закључити да је управо екстремни антиевропоцентризам главни фактор због којег је слаб теоријски оквир карактеристика Калифорнијске школе, јер захтева, не само избегавање оних објашњења по којима се Европа по нечему чини посебном, већ и занемаривање значајног дела европске интелектуалне традиције, попут марксизма и веберијанства, који се због „првобитног греха“ европоцентричности у потпуности одбацују.

Европоцентрична објашњења велике дивергенције

Европоцентрична позиција у дебати о Великој дивергенцији своју инспирацију црпи из пар интелектуалних традиција: (нео)класичне економије, теорије модернизације, историјског институционализма, посебног разумевања Веберовог дела итд. Иако ова струја има, као и Калифорнијска школа, бројне представнике, истакнутим ауторима се могу сматрати Дејвид Ландес (David Landes), Нијал Фергусон (Niall Ferguson) и Ерик Џонс (Eric Jones).

Став ове струје је да је Европа постала најразвијенија пре свега због развоја посебних културних институција, односно због својеврсне културне изузетности. Ландес је мишљења да су протестантске државе успеле да развију супериорнију културу која је, развијајући радну етику, утицала на развој тржишне економије. Протестантска култура је, за разлику од католичанства, омогућила појединцима да слободније размишљају и имају већу индивидуалну аутономију чиме је допринела економском развоју. Ландес признаје да географски фактори могу допринети развоју, али истиче да нису пресудни. Шпански и португалски колонизатори су, за разлику од британских, населили ресурсима богатије регије у Јужној и Централној Америци. Ипак, Британци су, захваљујући култури која је промовисала инвестиције и иновације, временом развили своје колоније које су постале чак богатије од шпанских и португалских. Ландес сматра да се индустријска револуција не би ни догодила без енглеске радиности, иновативности и спремности на ризик проистеклих из протестантске културе (Landes, 1998).

Сличног става је и Фергусон. Он сматра да се успех Запада може објаснити посебним развитком институција произашлим из сфере културе. Институције Фергусон дефинише као формализоване норме које проистичу из културе. Развој институција је омогућио да се на Западу појави шест „убиљачних апликација“ (killer apps) које су најзаслужније за економски прогрес Запада (Ferguson, 2011):

1. конкуренција – децентрализација како политичкој, тако и економској животи, која је створила јачу државу на националним државама и капитализма;
2. наука – начин истраживања, разумевања и на крају мењања природног света, што је Западу (између осталих) дало значајну предност над осталим светом;
3. имовинска права – владавина права као средство за заштиту приватних власника и мирно решавање спорова између њих, што је формирало основу за најстабилнији облик представничке власти;
4. медицина – брана науке која је омогућила значајно унапређење здравља и очекиваној трајању живота, почевши у западним државима, али и у њиховим колонијама;
5. друштво потрошача – начин материјалног живота у коме производња и квалитет одеће и других потрошачких добара истрају централну економску улогу, без чега би индустријска револуција била неодржива;
6. радна етика – морални оквир и начин активности који произлази из (између осталих) протестантској хришћанства, који служи као лејак за динамично и потенцијално нестабилно друштво створено факторима од 1. до 5. (Ferguson, 2011: 13).

Попут Ландеса и Фергусона, Џонс сматра да се, услед деловања више фактора, од којих такође посебно издваја културне, током 16. и 17. века десило „европско чудо“ које карактеришу убрзан технолошки и економски развој. Главним факторима који су довели до „европског чуда“ Џонс сматра географске предности Европе (плодност земљишта и доступност водених токова), развитак институције приватне својине и културе предузетништва, као и европску међудржавну конкуренцију (Jones, 2003).

Попут екстремне антиевропоцентричне школе, европоцентрична објашњења економског успеха Европе се заснивају на насумичном набрајању потенцијалних фактора који су довели до економског напретка. У европоцентричној струји не постоји утемељен теоријски

покушај да се, налик ономе који је могуће наћи у марксизму или светско-системском приступу, објасни на који начин су структуралне карактеристике друштвено-економских формација утицале на развитак фактора из којих је проистекло „европско чудо“. Уместо тога, поменути приступ инсистира на наводној изузетности западног света чија је неминовна телеолошка сврха била да се у процесима дугог историјског трајања успостави као економски и политички доминантан.

3.9. Кратак приказ неомалтузијанског виђења пропасти феудализма

Неомалтузијанско³⁵ виђење било је заступљено код значајног дела европских социјалних историчара.³⁶ Иако се може појавити у различитим варијантама, основни постулати су следећи. Будући да су се у феудализму споро развијала средства за производњу, једини начин на који је обим производње могао да се прошири било је његово квантитативно ширење уз употребу технологије која се квалитативно не побољшава (или се побољшава веома споро). Када су феудалци хтели да прошире производњу, крчили су дивљину да би од ње направили нове њиве и пашњаке. Повећање броја обрадивих површина повећало је и раст сељачке популације. Раст аграрне производње и становништва је последио развој трговине и настанак урбаних центара. У периоду квантитативног раста производње, феудални намети су били мали. У једном тренутку процес раста је заустављен

35 Неомалтузијанизам је настао из класичног малтузијанства које је створио Томас Роберт Малтус (Thomas Robert Malthus). Према мишљењу Малтуса, становништво у капитализму расте геометријском прогресијом (1, 2, 4, 8, 16), док продуктивност у производњи хране расте спорије, тј. аритметичком прогресијом (1, 3, 5, 7, 9). Како не би дошло до друштвене катастрофе, Малтус сматра да сиромашнима треба давати ниске најамине са којима не могу да остваре биолошку репродукцију са циљем смањења броја становника (Neurath, 1994). Маркс је био веома критичан према Малтусу, сматрајући да његова теорија у потпуности занемарује развитак средстава за производњу (развитак технологије) и његов утицај на повећање продуктивности пољопривредне производње, те да је Малтусова теорија у служби оправдавања капитализма. Штавише, вишак становништва је у функцији репродукције капитализма јер снижава просечну најамину због постојања резервне армије рада (већа понуда од потражње за радном снагом) (Marx, 1974a). Неомалтузијански правац у историјској науци је преузео Малтусов модел како би њиме проучавао предмодерно доба, са ставом да, иако није примењив на капитализам, добро објашњава карактеристике преткапиталистичких друштава.

36 Постан, Лодри, Боас итд. (Aston & Philpin, 2002).

јер више није било довољно нове земље на коју би се производња могла проширити. Због тога је, након периода раста популације од 10. до 13. века, уследио период пада популације од 14. до 16. века, који је био, осим исцрпљивањем феудалне производње, условљен епидемијом куге. Пад популације довео је до укидања кметства, побољшања класног положаја сељака и пада дохотка феудалне класе. Феудалци су се, како би дошли до нових прихода, окренули оградавању земље, експропријацији сељачке земље и све више производили зарад остваривања добити на тржишту. Сељаци су се већински трансформисали у најамну пољопривредну радну снагу, премда се део такође посветио производњи за тржиште на сопственој или закупљеној земљи. Укидање кметства омогућило је слободу кретања сељацима због чега је значајан број њих отишао у градове (Sanderson, 1994: 35–36).

Иако неомалтузијански социјални историчари нису дефинитивно тврдили да је разградња феудализма аутоматски довела до настанка капитализма, њихова истраживања искористили су теоретичари „аграрног капитализма“ да би потврдили своју теорију да је капитализам настао на селу услед класне борбе. Роберт Бренер их је, без обзира што се позивао на њихове податке, напао за малтузијански догматизам. Услед тога је дошло до „Бренер дебате“ у којој су Постман, Боас и Лодри инсистирали на томе да је на пропаст феудализма утицало исцрпљивање феудалне производње, док је Бренер инсистирао на класним сукобима као на основном узроку (Aston & Philpin, 2002).

Сматрам да су неомалтузијански историчари адекватно описали цикличну природу феудализма као преткапиталистичке економије. Ипак, производна криза феудализма не може да буде основни узрок настанка капитализма. И остала преткапиталистичка друштва пролазила су кроз цикличне фазе раста и пада производње/становништва, а у њима се пак није развио капитализам. Мишљења сам да се у феудализму током његовог успона (10–13. век) већ развио ембрион капитализма. Криза феудализма (14–16. век) погодовала је даљем развоју капитализма, али није била његов узрок. Да се у феудализму није развио капитализам, он би, након периода кризе, поново ушао у процес нове рефеудализације или патримонијализације. У огромној већини преткапиталистичких друштава, постојање потпуно независних сељака, који самостално и искључиво производе за своје потребе, није могло да траје дугорочно, јер би их кад-тад одређена група са акумулираним средствима за принуду свела на статус подређености. Промене у енглеској аграрној производњи током 16. века стога могу бити само последица капитализма насталог из европске трговачке класе, а не и његов узрок.

Закључна разматрања

Питање како је настао капитализам може се сматрати једним од најважнијих у друштвеним наукама. Покушавајући да дају одговор на наведено питање током готово два века различити аутори стварају разноврсне теоријске приступе којима настанак капитализма бива објашњен различитим економским, политичким и културним факторима. Као аутор ове књиге покушао сам да широкој јавности пружим детаљан и јасан приказ већине теорија о настанку капитализма. Према мом мишљењу хеуристички најплоднија објашњења настанка капитализма су дошла из марксистичке и светско-системске (пост-марксистичке) школе, мада се не сме занемарити значајан допринос немарксистичких интелектуалаца попут Вебера или Мана.

У закључном разматрању изложићу скицу сопствене теорије о настанку капитализма која се заснива на интеграцији марксистичког, светско-системског и веберијанског приступа, коју сам претходно изложио у докторској дисертацији и коју планирам да детаљније развијам у будућем научном раду. Већина преткапиталистичких формација се може по својим карактеристикама сврстати у робовласништво (децентрализовано и централизовано), патримонијализам или феудализам. За разумевање настанка капитализма врло је важно схватити дихотомију између патримонијализма и феудализма. Патримонијализам је друштвено-економска формација у којој се експлоатише рад зависних или слободних сељака употребом државе коју одликују централизована средства за администрацију и принуду. Дакле, у патримонијализму експлоатацију вишка производа врши централизована државна бирократија. Са друге стране, феудализам је друштвено-економска формација у којој се рад зависних сељака експлоатише употребом присиле од стране децентрализоване

више племићке класе. У феудализму основни експлоататор није држава, већ економски, правно и војно аутономан феудалац. Одређене преткапиталистичке друштвено-економске формације имале су истовремено феудалне и патримонијалне карактеристике због чега се могу дефинисати као хибридне (Мандић, 2022b).

У оквиру патримонијализма централизованост државе је онемогућила економско и политичко осамостаљење трговачке класе. Патримонијална држава је на неколико начина спречавала развој аутономне трговачке класе:

1. онемогућавањем несметане трговачке акумулације новца;
2. државном монополизацијом лукративних видова трговине и производње;
3. спречавањем економског и политичког осамостаљивања трговачке класе (Мандић, 2022b: 193–194).

Са друге стране, феудална парцијализација суверенитета је створила основе за осамостаљивање трговачког слоја.

1. у феудализму је опорезивање трговине било спорадично и ниско;
2. феудална држава и појединачни феудалци тешко су монополизovali трговину и често су подстицали развитак самосталне трговачке класе како би омогућили несметану размену вишкова производа;
3. децентрализованост феудалног поретка омогућила је економску и политичку независност трговачке класе;
4. децентрализованост феудалног поретка омогућавала је акумулираном новцу трговачког капитала да пролетаризује делове руралног и урбаног рада (Мандић, 2022b: 194–195).

Независни трговачки слој је у оквиру феудализма искористио акумулирани новац у функцији капитала пре свега кроз стварање институције континуираног запошљавања најамне радне снаге. У феудалној Европи институција упошљавања најамног рада се први пут усталила у Фландрији током 13. века, а током 17. века у феудалном Јапану (Мандић, 2022b). Иако су Европа и Јапан у већем делу предмодерног доба били технолошки слабије развијени од земаља у којима је био доминантан патримонијализам (Кина, Иран, арапски калифати, Индија, Османска империја итд.) капитализам се у њима развио јер је на појаву капитализма првенствено утицао карактер производних односа, а не степен развитка средстава за производњу. У оквиру феудалне Европе и Јапана капитализам се прво појавио

као минорна друштвено-економска формација да би потом поступно заузео доминантан положај у односу на феудализам. Европски капитализам се развијао у ширем географском подручју што му је омогућило да се временом развије у светску капиталистичку привреду. Јапански капитализам је због географског ограничења остао утопљен у оквиру јапанског феудализма на нивоу минорне друштвено-економске формације. Ипак, успех Јапана да буде једина неевропска земља која се интегрисала током 19. века на позицију центра у оквиру светског капитализма се може објаснити ранијим постојањем аутохтоног јапанског капитализма (Мандић, 2022).

У повести је било доста примера процеса делимичне феудализације других врста преткапиталистичких формација, док је потпуно развијени облик феудализма постојао само у Европи и Јапану. У Европи је настао као последица распада централизованог робовласништва, а у Јапану као последица дезинтеграције патримонијалне друштвено-економске формације (Мандић, 2022b). Различити начини настанка европског и јапанског феудализма, али и начини настанка појединачних примера робовласништва и патримонијализма, указују нам на то да путања историјског развоја није унилинеарна и детерминисана деловањем само једног узрока. Емпиријска друштвено-економска формација настаје услед комплексног утицаја више фактора, стога када говоримо о законима настанка друштвено-економских формација, говоримо пре свега о законима вероватноће, а не о општим важећим законима нужности. У случају да је са појавом апсолутизма процес патримонијализације европског феудализма отпочео раније и да се одвијао снажније, било је могуће да се капитализам у оквиру ове друштвено-економске формације никада не би ни развио. Исто тако, да је централизованост јапанског феудализма била израженија, вероватно би се формирала патримонијална формација која би спречила појаву рудиментарног капитализма. Када се говори о утицају једне друштвено-економске формације на настанак нове, пре свега се говори о тенденцијама које се могу отелотворити само онда када им то омогућава шири историјски контекст. Због свега наведеног се не слажем са класичним марксистичким и хегелијанским телеолошким ставом према којем историја има унапред одређену сврховитост и по којем се сва емпиријска сложеност историје може подвести под одређени универзални закон.

Такође, сматрам да је став по којем се успешност западне Европе, САД (или Јапана) објашњава културном, духовном, расном или моралном изузетношћу тамошњег становништва нетачан и да му је основна функција идеолошко оправдање економске и политичке супериорности централних регија и земаља. При анализи западноев-

ропске и америчке друштвене мисли, готово по правилу налазимо да се централни положај САД и земаља западне Европе оправдава одређеном верзијом наратива о „супериорности“ тих друштава. Корене наратива о „супериорности“ Запада можемо засигурно наћи у просветитељској мисли, а можда чак и у старијем осећају изузетности везаним за Римокатоличку цркву. Наратив о „супериорности“ Запада се од 19. века манифестовао у различитим идеолошким традицијама од класичног либерализма до социјалдарвинизма и фашизма. Занимљива је чињеница да је поменути наратив био веома распрострањен и међу западним социјалистима. Неке од могуће најувредљивијих и најдехуманизујућих чланака о Словенима су управо писали Маркс и Енгелс, чувени зачетници „научног социјализма“. Волерстин је ову контрадикторност западне левице објаснио као последицу процеса у којем су марксисте, премда „антисистемски“ оријентисани, ипак прихватили битне постулате „системског“ размишљања попут елитизма, шовинизма и ксенофобије (Wallerstein, 1995). За разлику од радикално десне мисли, левичари и либерали су свој шовинизам увек стављали у просветитељску „обланду“, истичући како је он неопходан да би се непросвећеним и дивљим народима периферије донела „прометејска ватра цивилизације“. Става сам да је феудализам омогућио манифестацију свих историјских тенденција које су довеле до капитализма и да историјски развој није последица нечије изузетности, већ сложених и чак контрадикторних историјских процеса.

На самом крају закључних разматрања направио бих мали „футуролошки“ мисаони експеримент у којем ћу покушати да предвидим будућност капитализма. У преткапиталистичкој историји човечанства веома су се споро развијала средства за производњу и средства за принуду. То би значило да су на истом или сличном степену технолошког развоја могле да се развију различите друштвено-економске формације. За разлику од пређашњих формација, за капитализам је својствен детерминистички утицај технологије на карактер друштвених односа. Ово је повезано са чињеницом да у капитализму постоји подстицај за стално унапређивање средстава за производњу због тежње ка већим профитним стопама, што је још давно приметио Маркс. Другим речима, услед сталног развоја технологије, капитализам је створио савремени свет и доба перманентног процеса „осавремењавања“ који потенцијално може да нас уведе у дистопијску будућност.

Концентрација капитала у рукама мањине подразумева да се у њиховој контроли налазе и моћне технологије будућности. Нови облици надзирања, попут паметних камера, шпијунаже електронске

комуникације и сл., могу подарити плутократској елити толико ефективну контролу становништва о каквој је маштао сваки преткапиталистички владар. Концентрација власништва над значајним делом светског капитала у рукама финансијских џинова попут Блекрока, Вангард групе итд. (Adv Ratings, 2023; Mercola, 2021) већ чини бесмисленом сваку помисао на реалну могућност постојања слободне конкуренције. Аутоматизација и роботизација средстава за принуду може сваки отпор нижих класа и периферијских подручја учинити немогућим у будућности. Напредак нових биотехнологија, попут раније поменутог криспера, потенцијално би омогућио такве видове еугеничке манипулације генетским кодом да разлика међу класама више не би била само економска и друштвена, већ и биолошка, веома налик друштву описаном у Хакслијевом делу *Врли нови свет*. Значајан монопол који виша класа и централна подручја имају над технолошким иновацијама може од капитализма да направи својеврсни тоталитарни технолошки патримонијализам у којем се насупротив класи трансхуманих суперљуди налази стално надзирана маса најамних „безстанаша“ и атомизираних и отуђених потрошача.

Ипак, постоје три фактора која могу да зауставе такав развој догађаја у будућности. Прво, савремена технологија, осим што пружа потенцијал за досад невиђене облике централизације моћи, омогућава и до сада невиђену прилику за децентрализацију моћи. Даља аутоматизација производње би у будућности могла да доведе до настанка нових високотехнолошких „феудалних поседа“ који самостално задовољавају све сложене потребе. Будући „феудални посед“ се не би заснивао на експлоатацији зависног сељаштва, већ на употреби најиновативнијих технолошких решења, те би на тај начин задовољавао потребе својих чланова за храном, одећом, комуникацијом и разонодом. Уколико би се остварила независност у производњи и потребама у оквиру технолошког „феудалног поседа“, друштво би сачињавали гроздови таквих поседа, те би се стога у овој друштвено-економској формацији, баш као и у старом феудализму, дисперзовала средства за принуду и администрирање. Можда ће формација будућности бити хибридан модел технолошког друштва у којем ће се истовремено у одређеним подручјима, попут производње хране и енергије, догодити технолошка феудализација, док ће се у другим подручјима, попут колективне безбедности, десити технолошка патримонијализација. Дакле, слојевити карактер технолошког развоја даје потенцијал за развој више алтернативних верзија будућности.

Друго, иако је у данашњем свету заступљен процес глобализације, исти је праћен и потпуно супротним процесима. Пре свега,

светска елита није уједињена, већ је подељена у неколико геополитичких и економских блокова. Без обзира на то што на Западу доминира капитал са Волстрита (Mercola, 2021), у Кини и Русији, две велике светске суперсиле, капитал је и даље под јаким контролом државе, на шта указују и подаци да су у овим друштвима најбитније гране привреде и даље у државном власништву (Abramov et al., 2017; Guluzade, 2019). Тешко је утврдити колико се данашње богатство Запада заснива на реалном сектору, а колико на вештачки створеној вредности насталој услед монетарних манипулација Федералних резерви и Европске централне банке. Значајан развој Кине у последњих неколико деценија могао би довести до промене позиције центра у којем би, након велике економске кризе којом би се реструктурирао систем, Кина постала пар екселанс централно подручје, Запад имплодирао, а његова се империја, заснована на бесомучном штампању новца, срушила као кула од карата. Уколико би Кина постала нови светски центар, геополитички карактер светске капиталистичке привреде значајно би се променио. У последњих неколико векова је светски капитализам био атлантистичког уређења и њиме су владале таласократске (поморске) силе попут Холандије, Уједињеног Краљевства и Америке. Доласком Кине на централну позицију, светски капитализам би, у геополитичком смислу, постао евроазијски и њиме би доминирале телуократске (копнене) силе попут Кине, Русије и потенцијално Немачке и Француске. У таквом систему би се остварио недосањани сан Шарла де Гола (Charles de Gaulle) о стварању осовине моћи Париз-Берлин-Москва (De Gaulle у Central Intelligence Agency, 2006) са додатком Пекинга као једног од основних стубова. Уколико би Кина постала нови центар, поставља се питање да ли би покушала да системе надзора, које користи на својој унутрашњој територији (паметне камере и систем социјалних кредита), прошири и на остале делове света. Ипак, претпостављам да до наведеног неће доћи због цивилизацијских карактеристика саме Кине. Систем конфуцијанског социјалног кредита и строгог надзора становништва је одлика кинеске цивилизације више од миленијума, али готово никада није покушавала га да примени на спољна друштва, те стога сматрам да овоме не би тежила ни када би постала највећа светска сила. Током друге половине 21. века може се очекивати и убрзани развој Индије, Бразила и Мексика и њихово приближавање позицији центра (Galloway, 2020).

Као трећи и најбитнији разлог који би могао да спречи развитак централизованог патримонијализма треба истаћи демократски суверенизам. Током историје је показано да је троцкистичка максималис-

тичка борба за рушење капитализма путем перманентне (макро)револуције светске радничке класе (Mandel, 1975; Trotsky, 1931) тешко остварива. Са друге стране, анархистичка (микро)револуција показала се као неефикасна. Још током Шпанског грађанског рата су се антимилитаризам и директно демократско одлучивање (у ситуацијама у којима је неопходна дисциплина и брзина деловања) потврдили као неуспешни (анархисти су покушали да примене директну демократију, чак и током борби са хијерархијски устројеним и мотивисаним фашистичким снагама) (Casanova, 2014). Демократски суверенизам омогућава да се борба против неправди капитализма врши поступно на мезо нивоу. Демократски суверенизам подразумева да се малим корацима побољшава положај земље у светском капиталистичком систему где је то могуће, да се увођењем нових технологија постепено остварује економска независност и да се повлачи из светске економије, тамо где је то, наравно, могуће (тежња ка ресурсној независности, развијању егзистенцијално битних индустријских сектора итд.). Можда ће управо демократски суверенизам, нарочито у земљама средње и мале величине, бити главни идеолошки ослонац идеје о стварању технолошки напредног облика феудализације који би подразумевао знатан степен аутархичности појединих земаља и регија. Поступни раст аутархичности не мора нужно да доведе до моменталног одумирања светске капиталистичке привреде, већ је сасвим могућ вишевековни суживот аутархије и светске размене. Док левица предлаже револуционарно уништење капитализма, демократски суверенизам будућности би се заснивао на поступном и методичном скраћивању робних ланаца, повећању аутархичности хибридне државе (која би у себи имала елементе како технолошког феудализма, тако и технолошког патримонијализма) и иступању из светске размене у оним областима где је остварена пуна самодовољност. Процес раста аутархичности појединих земаља и регија временом би слабио светску капиталистичку привреду и потенцијално довео до њеног нестанка у далекој будућности. Процеси аутархизације и феудализације могли би да ослабе моћ транснационалног капитала и са њим повезаних глобалистичких институција, што би имало позитиван ефекат на очување аутентичних демократских поредака, управо оних који најбоље функционишу на територијама и у државама средње и мање величине.

Литература

- Abramov, A., Radygin, A. & Chernova, M.** (2017). State-owned enterprises in the Russian market: Ownership structure and their role in the economy. *Russian Journal of Economics*. 3(1):1–23. DOI: 10.1016/j.ruje.2017.02.001. <https://rujec.org/article/27978/>
- Abu-Lughod, J., L.** (1993). The World System in Thirteenth Century: Dead-end or Precursor? in Adas, M. (ed). *Islamic & European Expansion: The Forging of a Global Order*. Philadelphia: Temple University Press. (75–101).
- Acemoglu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A.** (2001). The colonial origins of comparative development: an empirical investigation. *American Economic Review*. 91(5): 1369–1401. DOI: 10.1257/aer.91.5.1369
- Acemoglu, D. & Robinson, J. A.** (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Publishers.
- Adv Ratings** (2023). *World Top Asset Management Firms*. <https://www.advratings.com/top-asset-management-firms>
- Alsan, M.** (2015). The effect of the tsetse fly on African development. *American Economic Review*. 105(1): 382–410. DOI: 10.1257/aer.20130604
- Anderson, P.** (1974a). *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB.
- Anderson, P.** (1974b). *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: NLB.
- Antonić, S.** (1995). *Izazovi istorijske sociologije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Антоніћ, С.** (2008). *Скрийица за предмет Теорије друштвене структуре и сисџема*.
- Andrade, T.** (2016). *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princeton: Princeton University Press.
- Arrighi, G.** (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of 21st Century*. London: Verso Books.
- Arrighi, G.** (2010). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso Books.

- Arrunada, B.** (2010). Protestants and Catholics: similar work ethic, different social ethic. *Economic Journal*. 120(547): 890–918. https://bse.eu/sites/default/files/working_paper_pdfs/497.pdf
- Aston, T. H. & Philpin, C. H. E.** (eds.) (2002). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Balibar, E.** (1997). On the Basic Concepts of Historical Materialism. In Althusser L. & Balibar E. (eds). *Reading Capital*. London: Verso. (223–346).
- Balmforth, T.** (05.07.2023). Inside Ukraine's tech push to counter Russian 'suicide' drone threat. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/europe/inside-ukraines-tech-push-counter-russian-suicide-drone-threat-2023-07-05/>
- Baker, S.** (05.07.2023). NATO countries are using Ukraine as a testing ground for their advanced weaponry, and are learning valuable lessons: report. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/nato-countries-use-ukraine-as-weapons-test-ground-learning-lessons-2023-7>
- Beetching, J.** (1977). *The Chinese Opium Wars*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovic.
- Bendix, R.** (1998). *Max Weber: An Intellectual Portrait*. New York: Routledge.
- Bentzen, J. S., Kaarsen, N. & Wingender, A. M.** (2017). Irrigation and autocracy. *Journal of the European Economic Association*. 15(1): 1–53. <https://doi.org/10.1111/jeea.12173>
- Bettelheim, C.** (1974). *Cultural Revolution and Industrial Organisation in China*. New York: Monthly Review Press.
- Bileta, V.** (15.07.2022). Roman Trade with India and China: The Lure of the East. *The Collector*. <https://www.thecollector.com/roman-trade-with-india-and-china-explained/>
- Bloom, D.E. & Sachs, J.D.** (1998). Geography, demography, and economic growth in Africa. *Brookings Papers on Economic Activity*. 1998(2): 207–295. <https://doi.org/10.2307/2534695>
- Braudel, F.** (1979). *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Braudel, F.** (1981). *Civilisation and Capitalism 15th-18th Century, Volume 2: The Wheels of Commerce*. London: William Collins and Sons & Co Ltd.
- Brenner, R.** (2002). Agrarian Class Structure and Economic Development. In Pre-Industrial Europe. in Aston, T. H. & Philpin, C. H. E. (eds). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. (10–64).
- Brenner, R.** (2006). From theory to history: 'The European Dynamic' or feudalism to capitalism? In Hall, J. A. & Schroeder, R. (eds). *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press. (189–233).
- British Broadcasting Corporation** (2014). *Thomas Newcomen (1663 – 1729)*. https://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/newcomen_thomas.shtml
- Buringh, E. & van Zanden, J. L.** (2009). Charting the „rise of the West: manuscripts and printed books in Europe, a long-term perspective from the sixth

- through eighteenth centuries. *Journal of Economic History*. 69(2):409–445. <https://doi.org/10.1017/S0022050709000837>
- Brewer, A. A.** (1990). *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey (Second ed.)*. London: Routledge.
- Casanova, J.** (2014). *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain: 1931–1939*. London: Routledge.
- Clarke, S.** (1994). *Marx's Theory of Crisis*. London: St Martin's Press.
- Clark, G.** (2007). *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*. Princeton: Princeton University Press.
- Central Intelligence Agency** (2006). *De Gaulle's Concept of United Europe*. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP79-00927A005600040003-6.pdf>
- Czech Business Guide** (2023). *The Czech Republic-Heart of Europe*. <https://www.czechbusinessguide.com/content-of-book-the-czech-republic-the-czech-republic-heart-of-europe/>
- Cohen, G.A.** (2001). *Karl Marx's Theory of History*. New Jersey: Princeton University Press.
- Collins, R.** (1986). *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Court, V.** (2020). A reassessment of the Great Divergence debate: towards a reconciliation of apparently distinct determinants. *European Review of Economic History*. 24(4): 633–674. doi:10.1093/ereh/hez015
- Cox, G.W.** (2017). Political institutions, economic liberty, and the Great Divergence. *Journal of Economic History*. 77(3): 724–755. <https://doi.org/10.1017/S0022050717000729>
- Diamond, J. M.** (1997). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W.W. Norton & Company.
- Delacroix, J. & Nielsen, F.** (2001). The beloved myth: Protestantism and the rise of industrial capitalism in nineteenth-century Europe. *Social Forces*. 80(2): 509–553. <https://doi.org/10.1353/sof.2001.0096>
- Deng, G.** (2002). *The Premodern Chinese Economy: Structural equilibrium and capitalist sterility*. London: Routledge.
- Dobb, M.** (1946). *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Dutt, C. P. & Rothstein, A.** (1957). *Political Economy: A textbook issued by the Institute of Economics of the Academy of Sciences of the U.S.S.R.* London: Lawrence & Wishart.
- Elster, J.** (1985). *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J.** (1986). *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Енгелс, Ф.** (1950). *Порекло породице, приватне својине и државе*. Београд: Култура.
- Engels, F.** (1978). Speech at the Graveside of Karl Marx. In Tucker, C. R. (ed). *Marx-Engels Reader*. New York: W.W. Norton & Company. (681–682).

- Eurostat** (November, 2022). *Farms and farmland in the European Union – statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics
- Ferguson, N.** (2011). *Civilization: The West and the Rest*. New York: The Penguin Group.
- Fornas, J.** (2013). *Capitalism – A companion to Marx’s economy critique*. London: Routledge.
- Frank, A. G.** (1990). A Theoretical Introduction to Five Thousand Years of World System History. *Review (Fernand Braudel Center)*. 13(2): 155–248. <http://www.jstor.org/stable/40241149>
- Frank, A. G. & Gills, B. K.** (1996). The 5000-year Old System. In Frank, A. G. & Gills, B. K. (eds). *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand*. New York: Routledge.
- Frank, A. G.** (1998). *ReOrient: Global Economy in The Asian Age*. Los Angeles: University of California Press.
- Franke, U.** (11.08.2023). Drones in Ukraine and beyond: Everything you need to know. *The European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/article/drones-in-ukraine-and-beyond-everything-you-need-to-know/>
- Galloway, L.** (23.03.2020). Five superpowers ruling the world in 2050. *British Broadcasting Corporation*. <https://www.bbc.com/travel/article/20200322-five-superpowers-ruling-the-world-in-2050>
- Goldstone, J. A.** (2002). Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the ‘Rise of the West’ and the Industrial Revolution. *Journal of World History*. 13(2): 323–389. DOI:10.1353/jwh.2002.0034
- Goldstone, J. A.** (2008). Capitalist Origins, the Advent of Modernity and Coherent Explanation: A Response to Joseph M. Bryant. *Canadian Journal of Sociology*. 33(1): 119–133. DOI:10.29173/cjs1528
- Goldstone, J. A.** (2009). *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500–1850*. Boston: McGraw-Hill Higher Education.
- Gittlitz, A. M.** (04.05.2020). J. Posadas, the Trotskyist Who Believed. In Intergalactic Communism. *Jacobin*. <https://jacobin.com/2020/04/j-posadas-argentina-trotskyism-ufos>
- Guang, Y.** (04.01.2018). AI technologies become part of everyday life in China. *China Plus*. <https://chinaplus.cri.cn/chinaplus/news/china/9/20180104/73772.html>
- Guluzade, A.** (07.05.2019). The role of Chinas state-owned companies explained. *World Economic forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2019/05/why-chinas-state-owned-companies-still-have-a-key-role-to-play/>
- Halsall, P.** (1997). *A Summary of Immanuel Wallerstein, The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. Fordham University. <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/wallerstein.asp>
- Hamilton, P.** (1991). *Max Weber: Critical Assessments*. London: Routledge.

- Hane, M.** (1991). *Premodern Japan – A Historical Survey*. Boulder: Westview Press Inc.
- Haralambos, M. & Holborn, M.** (2002). *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.
- Hardach, S.** (22.01.2018). This is how much the global economy will grow, according to the IMF. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2018/01/embargoed-this-is-how-much-the-global-economy-will-grow-in-2018/>
- Harvey, D.** (2010). *Companion to Marx's Capital*. London: Verso.
- Heller, H.** (2011). *The Birth of Capitalism – 21st Century Perspective*. London: Pluto Press.
- Hilton, R.** (1976). A Comment. Capitalism-What's in a name? In Hilton, R. (ed). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London: Verso. (109–118)(145–159).
- Hilton, R.** (1985). *Class Conflict and the Crisis of Feudalism*. London: Hambledon Press.
- Holton, R. J.** (1985). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. York: Macmillan Education New.
- Hoffman, P. & Rosenthal, J.L.** (1997). The political economy of warfare and taxation in early modern Europe: historical lessons for economic development. In J.N. Drobak and J. Nye (eds). *The Frontiers of the New Institutional Economics*. San Diego: Academic Press (31–55).
- Hoffman, P.** (2015). *Why Did Europe Conquer the World?* Princeton: Princeton University Press.
- Hoston, G. A.** (1986). *Marxism and The Crisis of Development in Prewar Japan*. Princeton: Princeton University Press.
- Howard A. D.** (2017). *History of Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, E. K. & Lautzenheiser, M.** (2011). *History of Economic Thought: An Critical Perspective*. London: Armonk.
- International Labour Organization** (12.09.2022). *Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage*. https://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/publications/WCMS_854733/lang--en/index.htm
- Jones, E.L.** (2003). *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia, 3rd edn*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, S.** (2006). *Antonio Gramsci*. London: Routledge.
- Lachmann, R.** (2000). *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transition in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Laibman, D.** (2011). *Political Economy after Economics: Scientific Method and Radical Imagination*. London: Routledge.
- Landes, S. D.** (1998). *The Wealth and Poverty of Nations*. New York: W. W. Norton & Company.

- Lenin, V. I.** (1977a/b). *Collected Works. I-II*. Moscow: Progress Publisher.
- Lipsey, R.G., Carlaw, K. & Bekar, C.** (2005). *Economic Transformations: General Purpose Technologies and Long-Term Economic Growth*. Oxford: Oxford University Press.
- Kander, A., Malanima, P. & Warde, P.** (2013). *Power to the People: Energy in Europe Over the Last Five Centuries*. Princeton: Princeton University Press.
- Kautsky, K.** (1988). *Agrarian Question*. London: Zwan Publications.
- Korn, J.** (20.09.2023). Neuralink, Elon Musk's brain implant startup, set to begin human trials. CNN. <https://edition.cnn.com/2023/09/20/tech/musk-neuralink-human-trials/index.html>
- Neurath, P.** (1994). *From Malthus to the Club of Rome: Problems of Limitless Growth, Population Control and Migrations*. London: Routledge.
- Nicholas, D.** (2013). *Medieval Flanders*. London: Routledge.
- North, D. C. & Thomas, R. P.** (1973). *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nunn, N.** (2008). The long-term effects of Africa's slave trades. *Quarterly Journal of Economics*. 123(1): 139–176. <https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.1.139>
- Macfarlane, A.** (1978). *The Origins of English Individualism: The Family Property and Social Transition*. Oxford: Blackwell.
- Magnusson, L. G.** (2003). Mercantilism. In Samuels, W. J.; Biddle, J. E.; Davis, J. B. (eds.), *A Companion to the History of Economic Thought*. Malden: Blackwell Publishing.
- Magnusson, L. G.** (2015). *The Political Economy of Mercantilism*. London: Routledge.
- Mandel, E.** (1975). *What is Trotskyism?* Ireland: Plough Book Services. <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/irish-USFI-publications/what-is-trotskyism-mandel-rmg.pdf>
- Мандић, С.** (2015). Положај Србије у светском капиталистичком систему. *Култура*. 148: 80–101. DOI: 10.5937/kultura1548080M
- Мандић, С.** (2021). Однос између демографских, економских и геополитичких процеса у савременом свету у: Стојшин Снежана (прир.). *Друшћивени развој и демографске промене*. Београд: Српско социолошко друштво. (93–106).
- Мандић, С.** (2022a). Марксов и Енгелсов однос према националном питању. *Социолошки преглед*. 1: 120–140. doi: 10.5937/socpreg56–35345
- Мандић, С.** (2022b). *Утицај европској и јапанској феудализма на настајанак и развој књижевности*. Универзитет у Београду. Београд: Филозофски факултет.
- Mandić, S.** (2022). Kritika anarhoprimitivizma. *Institut za sociološka i kriminološka istraživanja*. XLI (1): 89–101. DOI: 10.47152/ziksi2022016
- Mann, M.** (1986). *The Sources of Social Power vol 1*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Marcuse, H.** (1968). *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Masonen, P.** (1997). Trans-Saharan Trade and the West African Discovery of the Mediterranean World. In Sabour, M. & Vikør, K. S. (eds). *Ethnic Encounter and Culture Change: Papers from the Third Nordic Conference on Middle Eastern Studies*. London: C. Hurst & Co. Publishers. (116–143).
- Martinez-Vela, C. A.** (2001). *World Systems Theory*. Massachusetts institute of technology. <https://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/WorldSystem.pdfstudije>.
- Marks, K.** (1969). *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd: Kultura.
- Marks, K.** (1977). *Bijeda filozofije: odgovor na Fizofiju bede g. Prudona*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K.** (1956). *The Holy Family or Critique of Critical Critique*. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Marx, K.** (1961). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Marx, K.** (1974 a/c). *Kapital: kritika političke ekonomije. I;III*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K.** (1977). *Pre-capitalist Economic Formations*. New York: International Publishers.
- Marx, K.** (1979a/b). *Grundrisse: Osnovi kritike političke ekonomije. I-II*. Beograd: Prosveta.
- Marks, K. & Engels, F.** (2009). *Manifest komunističke partije*. Beograd: Centar za liberterske studije.
- Marx, K. & Engels, F.** (1972). *On Colonialism, Articles from New York Tribune and other Writings*. New York: International Publishers.
- Marx, K. & Engels, F.** (1974). *Njemačka ideologija*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. & Engels, F.** (1975). *Selected Correspondence*. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K. & Engels, F.** (8/1975). *Marx/Engels Complete Works, Vol 8*. Moscow: Progress Publishers.
- Mercola, J.** (2021). Who owns the World?: Blackrock and Vanguard. *Organic Consumer Association*. <https://www.organicconsumers.org/news/who-owns-world-blackrock-and-vanguard>
- Messier, R. A.** (2015). *The Last Civilized Place: Sijilmasa and its Saharan Destiny*. Austin: University of Texas Press.
- Milanović, B.** (2016). *Global Inequality: A New Approach for The Age of Globalization*. Cambridge: Harvard University Press.
- Milios, J.** (2018). *The Orgins of Capitalism as a Social System: The Prevalence of Aleatory Encounter*. London: Routledge.
- Milić, V.** (1965). *Sociološki metod*. Beograd: Kultura.
- Moore, Jr. B.** (1973). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Ringwood: Penguin Books.
- Murphy, O.** (2022). *History, Politics and Theory in the Great Divergence Debate and World History*. Toronto: York University.
- New Scientist** (2023). What is Crispr, New Scientist. <https://www.newscientist.com/definition/what-is-crispr/>

- Offner, J.** (1981). On the Inapplicability of 'Oriental Despotism' and the 'Asiatic Mode of Production' to the Aztecs of Texcoco. *American Antiquity*. 46 (1): 43–61. doi:10.2307/279985
- O'Sullivan, A. & Sheffrin, S. M.** (2003). *Economics: Principles in Action*. Upper Saddle River: Pearson Prentice Hall.
- Pamuk, S.** (2007). The black death and the origins of the 'Great Divergence' across Europe, 1300–1600. *European Review of Economic History*. 11(3): 289–317. <https://doi.org/10.1017/S1361491607002031>
- Parthasarathi, P.** (2011). *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence, 1600–1850*. New York: Cambridge University Press.
- Petrov, A.** (2016). *Rethinking Rationalisation: Evolutionism and Imperialism in Max Weber's Discourse on Music*. Wien: Hollitzer Wissenschaftsverlag.
- Pomeranz, K.** (2001). *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Popović, M.** (1995). *Ritam sveta – Škola svetskog sistema Immanuela Wallersteina*. Podgorica: CID.
- Pirenne, H.** (1946). *Medieval Cities: Their Orgins and The Revival of Trade*. Princeton: Princeton University Press.
- Roemer, J. E.** (1981). *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, M.** (1997). *Analytical Marxism: A Critique*. London: Verso.
- Rostow, W.W.** (1975). *How it all Began: Origins of the modern economy*. London: Methuen & Co Ltd.
- Rubin, J.** (2017). *Rulers, Religion, and Riches: Why the West Got Rich and the Middle East Did Not*. New York: Cambridge University Press.
- Sanderson, K. S.** (1994). The Japanese Transition from Feudalism to Capitalism. *Review (Fernand Braudel Center)*. 17(1): 15–55. <http://stephenksanderson.com/documents/JapaneseTransFeudalismtoCapitalism.pdf>
- Skocpol, T.** (ed.)(1984). *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A.** (1977). *The Wealth of Nations – An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, A.** (2010). *The Theory of Moral Sympathy*. London: Penguin Books.
- Smith, A., et al.** (2010). Wealth transmission and inequality among hunter-gatherers. *Current Anthropology*. 51 (1): 19–34. doi:10.1086/648530
- Spolaore, E. & Wacziarg, R.** (2009). The diffusion of development. *Quarterly Journal of Economics*. 124(2): 469–529. DOI: 10.2139/ssrn.755166
- Squicciarini, M. P. & Voigtlander, N.** (2015). Human capital and industrialization: evidence from the Age of Enlightenment. *Quarterly Journal of Economics*. 130(4): 1825–1883. <https://doi.org/10.1093/qje/qjv025>
- Schroeder, R.** (2006). Introduction. In Hall, J. A. & Schroeder, R. (eds). *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press. (1–17).

- Stalin, J.** (1975). *Dialectical and Historical Materialism*. Calcutta: Mass Publication.
- Steenstrup, C.** (1996). *A History of Law in Japan Until 1868*. Leiden: E.J. Brill.
- Sweezy, P.** (1976). A Critique. In Hilton, R. (ed). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London: Verso. (33–57).
- The World Factbook** (2022). *Gini Index coefficient – distribution of family income*. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/gini-index-coefficient-distribution-of-family-income/country-comparison/>
- Tilly, C.** (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Cambridge: Blackwell.
- Trotsky, L.** (1931). *The Permanent Revolution and Results and Prospects*. New York: Pioneer Publisher.
- Van Schie, P.** (2022). Emphaty as a Pillar of Liberalism. *Liberal Read*. 17: 1–7. https://liberalforum.eu/wp-content/uploads/2022/07/Liberal-Read-No-17_Empathy-as-a-Pillar-of-Liberalism.pdf
- Вебер, М.** (1976 а/б). *Приврега и грушћиво. I-II*. Београд: Просвета.
- Volerstin, I.** (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- von Misses, L.** (27.06.2022). Lord Keynes and Say's Law. *Mises Daily Articles*. <https://mises.org/library/lord-keynes-and-says-law>
- Wall, M.** (03.09.2022). Not just Artemis: China and Russia plan to put boots on the moon, too. *Space*. <https://www.space.com/china-russia-moon-base-ilrs>
- Wallerstein, S.** (2018). *Hegelian Marxism: The Uses of Hegel's Philosophy in Marxist Theory from Georg Lukács to Slavoj Žižek*. Stockholm: Södertörn University.
- Wallerstein, I.** (1983). *Historical Capitalism*. London: Verso.
- Wallerstein, I.** (1986). *Suvremeni svjestki sistem I: Kapitalistička poljoprivreda i izvori evropske svjetske privrede u šesnaestom stoljeću*. Zagreb: Centar za kulturnu delatnost.
- Wallerstein, I.** (1995). *After Liberalism*. New York: New York Press.
- Wallerstein, I.** (2004). World-Systems Analysis. In Modelski G. & Denemark R. A. (eds.). *World System History*. In *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*. Oxford: Eolss Publishers. https://www.praxisphilosophie.de/wallerstein_wsanalysis.pdf
- Wallerstein, I.** (2011). *The Modern World System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600–1750*. Berkeley: University of California Press.
- Weber, M.** (1946). *Esseys in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Weber, M.** (1961). *General Economic History*. New York: Collier Books.
- Weber, M.** (1989). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Svjetlost.
- Weatherford J.** (1997). *The History of Money*. New York: Crown Publisher Inc.
- Witt, S.** (12.12.2022). The World-changing Race to Develop Quantum Computer. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2022/12/19/the-world-changing-race-to-develop-the-quantum-computer>

- Wong, R. B.** (1997). *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*. New York: Cornell University Press.
- Wood, E. M.** (2002). *Origins of Capitalism*. London: Verso Books.
- World Bank** (2022). *Gross Domestic Product 2022*. https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/GDP.pdf

СЛИКЕ

- Wikipedia** (2011). *Thirteenth century globalization according to the world-system theory; based on the Janet Abu-Lughod Before European Hegemony: The World System A.D. 1250/1350*. https://en.wikipedia.org/wiki/Worldsystems_theory#/media/File:Archaic_globalization.svg

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.323.6

316.26.

330.8

330.342.14(100)

МАНДИЋ, Стефан, 1991–

Теорије о настанку капитализма : порекло савременог
света / Стефан Мандић. – Београд : Филозофски факултет,
Институт за социолошка истраживања, 2024 (Београд :
Службени гласник). – 204 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 200. – Напомене и библиографске референце уз текст.
– Библиографија: стр. 195–204.

ISBN 978-86-6427-316-9

а) Капитализам

б) Марксизам

в) Друштвено-економски односи -- Свет

COBISS.SR-ID 147152137

Књига др Стефана В. Мандића представља важан допринос социологији друштвеног развоја, а посебно историјској социологији. Она успешно и систематски истражује област којој се, када је реч о нашој социологији, није посвећивала довољна пажња у последњих четврт века, дајући систематски преглед ривалских теорија о настанку капитализма, од којих су неке мање познате нашој социолошкој заједници. Посебну вредност књиге представља настојање др Мандића да се не ослањања само на етаблиране западне експерте, већ и да афирмише мишљења и увиде мање познатих (не)западних аутора, као и да своје истраживање контекстуализује у оквире досадашњих истраживачких налаза српске социологије.

Проф. др Слободан Антонић

Институт за социолошка истраживања

ISBN 978-86-6427-316-9

9 788664 273169